BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Yıl/Year:**3** Cilt/Volume:**3** Sayı/Issue:**5**

2017/1

ISSN: 2147-5679

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ

BİNGÖL 2017

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Yıl/Year:3 **Cilt/Volume:**3 **Sayı/Issue:**5

ISSN: 2147-5679

Sahibi / Owner
Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Adına
Prof. Dr. Orhan BAŞARAN

Editör / Editor
Prof. Dr. Orhan BAŞARAN

Dergi Sekreteryası ve İletişim /
Secretary of Journal and Communication:
Enstitü Sekreteri Sadrettin BEKİ

Dergi Tasarım ve Uygulama / Magazine Design
Şemal Medya Grafik Tasarım

Dergi Yazışma Adresi / Correspondence Address
Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Müdürlüğü, 12100-Bingöl
Telefon: 0426 216 00 42
Faks: 0426 216 00 42
Enstitü e-posta: yasayandillerenst@bingol.edu.tr
Dergi e-posta: bingolyasayandiller@gmail.com

Basım Yeri / Place of Publication
Sadık Daşdöğen–Berdan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit.
C Blok No: 215–216, Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 613 12 11

Yayın Kurulu ve Danışma Kurulu
Editorial Board and Advisory Board

Prof. Dr. Abdulaziz BEKİ
Prof. Dr. Hasan ÇİFTCİ
Prof. Dr. Abdulaziz HATİP
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Prof. Dr. Abdurrahman ACAR
Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ
Prof. Dr. Mehmet BARCA
Prof. Dr. Abdullah ÖNALAN
Prof. Dr. Abdullah KIRAN
Prof. Dr. Orhan BAŞARAN
Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK
Doç. Dr. Nusrettin BOLELLİ
Doç. Dr. Metin YİĞİT
Doç. Dr. Abdurrahman ADAK
Doç. Dr. Nesim DORU
Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ
Doç. Dr. Mustafa KIRKIZ
Doç. Dr. Abdurrahim ALKIŞ
Yrd. Doç. Dr. Abdülhadi TİMURTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet KAYINTU
Yrd. Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK
Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Yrd. Doç. Dr. Mustafa GÜNERİGÖK
Yrd. Doç. Dr. Hayrullah ACAR
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ASLAN
Yrd. Doç. Dr. Mehmet YAZICI
Yrd. Doç. Dr. Bedrettin BASUĞUY
Yrd. Doç. Dr. Yusuf AYDOĞDU
Yrd. Doç. Dr. Canser KARDAŞ
Yrd. Doç. Dr. Ayhan TEK
Yrd. Doç. Dr. Hemin OMAR AHMAD

- Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, ulusal hakemli bilimsel bir dergidir.
- Yayımlanan yazıların her türlü hukukî ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Derginin her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazılar kaynak gösterilmeksizin kullanılamaz.

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Hasan ÇİFTCİ, Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan BAŞARAN, Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa KIRKIZ, Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN, Bingöl Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Hêmin Omar AHMAD, Bingöl Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Necat KESKİN, Artuklu Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nurettin BELTEKİN, Artuklu Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yusuf AYDOĞDU, Bingöl Üniversitesi
Dr. Ferhad Azîz Hesen, Selahaddin Üniv. Erbil/Irak
Dr. Şêrwan Husên Hemed, Raperin Üniv. Ranya/Irak
Öğr. Gör. Ahmet KIRKAN, Artuklu Üniversitesi
Öğr. Gör. Mehmet TAYFUN, Artuklu Üniversitesi
Öğr. Gör. Murat VAROL, Bingöl Üniversitesi
Öğr. Gör. Ümran ALTINKILIÇ, Artuklu Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN......7

ORTAK ATASÖZLERİNİN HİKÂYELERİ: FARSÎ-KURMANCÎ-ZAZAKÎ -3-
Hasan ÇİFTCİ......9

FERHENGÊN MENZÛM DI EDEBÎYATA KURDÎ DE
Nusrettin BOLELLİ Nurettin ERTEKİN......21

نالی له بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا
Hemin OMAR AHMAD......45

مقارنات دلالية في صفات الحيوانات بين اللغتين الكوردية والعربية
Safia ZEVENKİ......75

KEYNEKA WAYERÊ HOT BIRAYAN SERA TEHLİLÊKO SEMİYOTİK
Mehmet ASLANOĞULLARI......93

FONOLOJÎYA DEVOKA ZAZAKÎ YA GIMGIMÊ
İbrahim BİNGÖL......113

EDİTÖRDEN...

Değerli okurlar!

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi'nin beşinci sayısını sizlere sunmanın mutluluğu içindeyiz.

Dergimizin bu sayısında altı makale yer almaktadır. Bunlardan ilki Hasan ÇİFTCİ'nin "Ortak Atasözlerinin Hikâyeleri: Farsî-Kurmancî-Zazakî -3-" başlıklı makalesi olup, Arapça, Farsça, Kürtçe ve Zazacada kullanılan ortak atasözlerini konu alan seri makalelerinin üçüncüsünü oluşturmaktadır.

Nusrettin BOLELLİ ve Nurettin ERTEKİN tarafından yazılan "Ferhengên Menzûm Di Edebîyata Kurdî De" başlıklı ikinci makalede klasik Kürt dili ve edebiyatı alanında telif edilmiş olan manzum sözlükler ele alınmıştır.

"Nalî le Belgenamekanî Ûsmanî da" adlı Hemin Omar Ahmad'e ait olan üçüncü makalede ise Osmanlı arşiv belgeleri ışığında şair Nâlî'nin hayatı ve eseri hakkında çeşitli bilgilere yer verilmiş ve birtakım yeni bilgiler de gün yüzüne çıkarılmıştır.

Safia ZEVENKİ'nin "Mukârenât dellâliyye fî sıfâti'l-hayvânât beyne'l-luğateyni'l-Kurdiyye ve'l-Arabiyye" adıyla kaleme aldığı dördüncü makale Arapça ve Kürtçede hayvan adlarının kullanımını karşılaştırmalı olarak ele alan bir çalışmadır.

"Keyneka Wayerê Hot Bırayan Sera Tehlilêko Semiyotik" başlığını taşıyan beşinci makale Mehmet ASLANOĞULLARI'na ait olup Zazalar arasında bilinen "yedi erkek kardeşi olan kız" ile ilgili masal üzerine bir tahlil çalışmasıdır.

Dergimizde yer alan altıncı ve son makale ise İbrahim BİNGÖL'ün "Fonolojîya Devoka Zazakî ya Gimgimê" adıyla kaleme aldığı çalışma olup, bu çalışmada Varto civarında konuşulan Zazacadaki sesli ve sessiz harflerin durumu incelenmiştir.

Dergimizin bu sayısını ilgililerin mütalaasına sunarken, hazırlanmasında emeği geçen makale yazarlarına ve hakemlere teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Orhan BAŞARAN

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi
Yıl:3, Cilt:3, Sayı:5, Haziran 2017, ss. 9-19

ORTAK ATASÖZLERİNİN HİKÂYELERİ: FARSÎ-KURMANCÎ-ZAZAKÎ -3-

Gotinên Pêşiyan Ên Hevpar û Çîrokên Wan Di Farsî, Kurmancî û Zazakî De -3-

Stories Of Common Proverbs: Persian-Kurmanji-Zazaki -3-

Hasan ÇİFTCİ[1]

ÖZET

Bu makale karşılaştırmalı halk edebiyatıyla ilgilidir. Ortadoğu'nun kadim halklarının dillerinden Farsça, Kurmancî ve Zazakî'de ortak atasözlerinin hikâyelerini ve kaynaklarını konu edinmektedir. Yer yer atasözleriyle ortak olan Arapça ve Türkçe atasözlerine de yer verilecektir.

Atasözleri halkların tarihi süreçte şekillenen yaşam biçimini, adet ve geleneklerini ifade eden yasalar hükmündedir. Atasözleri yüzyılların geçmesiyle şekillenir ve toplumun ahlâkî, dinî ve dünyevî değerlerini ifade ederler. Toplumun tarihsel kültürünü kuşaktan kuşağa aktarırlar.

Bu makalede ve aynı konuyla ilgili seri halde yayımlanacak diğer makaleler adı geçen Müslüman halkların düşünsel, dilsel ve kültürel ortak değerlerine de ışık tutacaktır.

Anahtar kelimeler: Atasözlerinin hikâyeleri, ortak atasözleri, Farsça, Kurmanci, Zazaki atasözleri.

KURTE

Ev gotar bi edebiyata gelêrî ya berawirdî re têkildar e. Çavkanî û çîrokên gotinên pêşîyan ên hevpar ên farsî, kurmancî û zazakî ku zimanên qedîm ê

1 Prof. Dr. Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. hciftci62@hotmail.com

neteweyên Rojhilata Naveras in, di hundirê xwe de dihewîne. Car caran dê behsa gotinên pêşiyan ên tirkî û ‘erebî yên hevpar jî bête kirin.

Gotinên pêşiyan di nava pêvajoya dîrokê de weke zagonên neteweyan e ku şiklê jîna wan, kevneşopî û ‘edetên wan destnîşan dikin. Gotinên pêşiyan di nava demsal û sedsalên dûr û dirêj de dişikilin û nirxên dunyewî, olî û exlaqî yên civakan berpêş dikin. Çanda dîrokî ya civakê ji nifşekê derbasî nifşên din dikin.

Ev meqale destpêka rêzemeqaleyan e ku dê li ser gotinên pêşiyan ên hevbeş raweste. Herwiha ev xebat dê ji bo nirxên çandî yên hevpar ên neteweyên navborî bibe fanûseke rewneq.

Peyvên Sereke: Çîrokên gotinên pêşiyan, gotinên pêşiyan ên hevpar, Farsî, Kurmancî, Zazakî

ABSTRACT

This article is about comparative folk literature. It deals with the story of the common resources of the languages of the ancient peoples of the Middle East such as Persian, Kurmanji and Zazakî. It will partly touch on the common Arabic and Turkish proverbs

Proverbs are the rules that express lifestyles, customs and traditions of the peoples which are formed along the centuries. Proverbs are shaped by the passing of centuries and they express moral, religious and worldly values of the society. They transfer the historical culture of the society from generation to generation.

This article and other articles which are going to be published on the same subject in series will enlighten intellectual, linguistic and cultural common values of the Muslim peoples.

Key words: the story of proverbs, common sayings, Persian, Kurmanji, Zazakî

GİRİŞ

Bu makale, seri halde yayımlamayı düşündüğümüz makalelerin üçüncüsüdür. Birinci ve ikincisi daha önce Bingöl Üniversitesi *Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*'nin 3. ve 4. sayılarında yayımlanmış ve Kurmancî, Zazakî ve Farsça bazı atasözleri karşılaştırılarak *konu, düşünce* (anlam) ve *biçim* açısından ayrıntılı şekilde analiz edilmişti.

Bu makalede de kökeni İslâm tarihinde Abdullah B. Zübeyir olayına dayanan ve Ortadoğu kültüründe, bilhassa Müslüman halklar arasında, “her şeyini kaybetmiş olan kişinin düşmanına bir şey kaptırmaktan korkusu olmaz” anlamında yaygın

"Ölmüş koyun/eşek kurttan korkmaz" şeklindeki atasözü, Kürtçe, Zazaca, Farsça ve Arapça versiyonları üzerinde durulacaktır. Ardından bu atasözünün dayandığı tarihi olay aktarılmaya çalışılacaktır.

Bir önceki makalede işaret edildiği gibi ortak veya yakın coğrafyaları paylaşan kavimler arasındaki ilişkiler neticesinde şekillenen ortak unsurlardan dil, din, inanç, ahlâk, adet, gelenek gibi kuvvetli ortak değerler yanında, yüzlerce yılın tecrübesi ve etkileşimiyle oluşan ortak birçok masal, hikâye ve çok defa bunların özünü yansıtan cümle ve ifadelerden atasözü ve deyimler de ortaya çıkarak yayılır.

I. ORTAK ATASÖZLERİ

Berxa mirî ji gur natirse./ Ölmüş koyun kurttan korkmaz.

Nitekim bazı Müslüman milletlerinin (Arap, Kürt, Türk, Fars vs.) kültürlerinde mevcut versiyonları, içerikleri ve kullanıldığı durumları ve yerleri hemen hemen aynı olan aşağıdaki ortak atasözleri de bu düşünceyi güçlendirmektedir. Bu yazıda ele alınacak söz konusu atasözlerinin asıl kaynağı da çok güçlü ihtimalle Arapça bir atasözüdür. Söz konusu Arapça atasözü de ileride ayrıntılı olarak üzerinde durulacağı üzere, tarihi kayıtlara göre Haccâc'ın, Abdullah b. Zübeyr'in sığındığı Kâbe'ye saldırıp Abdullah'ı şehid ettiği hadisede söylenen bir veciz sözdür ve bu söz zamanla Arap İslâm kültüründe bir atasözüne dönüşmüş ve büyük ihtimalle Arap olmayan bazı Müslüman milletlerin kültürüne girmiş ve onların sosyal hayatlarına uygun biçimlerde biraz değişerek şekillenmiştir.

Şimdi konuyla ilgili söz konusu atasözlerinin bazı İslâm milletlerinin kültürlerdeki versiyonlarını incelemeye çalışalım:

1.Arapça

لا يَضُرُّ الشاةَ سَلخُها بَعدَ ذَبحِها.

Lâ yeḍurru'ş-şâte selxuhâ be'de zebḥihâ

Boğazlandıktan sonra derisinin yüzülmesi koyuna zarar vermez.

Aşağıda ayrıntılı olarak görüleceği gibi bu özlü söz ikinci halife Ebûbekir (r.a)'in kızı Esmâ'ya aittir.

2.Farsça

گوسفندِ کشته از پوست باز کردن دردش نیاید.

Gûsfend-ê koşte ez pûst bâz kerden derdeş ne-yâyed.

Boğazlanmış koyun, derisinin yüzülmesinden acı duymaz.[2]

چون گوسپند را بکشتند از مثله کردن و پوست باز کردن دردش نیاید.

Çûn gûspend-râ be-koştend ez mu<u>s</u>elle kerden ve pûst bâz-kerden derdeş ne-yâyed.

2 Ali Ekber-ê Dihxodâ, *Emsâl u Hikem*, Emîr Kebîr, 1363 hş., III, 1330.

Koyun boğazlanınca asılmaktan ve derisi yüzülmekten acı duymaz.[3] Yani *boğazlanan koyun asmaktan ve derisini yüzmekten acı duymaz.*

Dikkat edilirse atasözünün Arapça ve Farsça şekilleri hemen hemen aynıdır. Farsça şekli aslında Arapça şeklin çevrisidir.

3.Kurmancî

Berxa mirî ji gur natirse.

Kerê mirî ji gur natirse.[4]

Kerê mirî ji guran natirse.

Menâ wê: "Dema ku tiştekî mirov ê windakirinê li dine tunebe, mirov ji tu tiştî natirse."[5]

4.Zazakî

Hero ke gever bi, vergi ra nêterseno.[6]

Hero merde vergi ra nêterseno.

Hero ke gever beno, vergi ra nêterseno.[7]

5.Türkçe

Ölmüş koyun kurttan korkmaz.

Ölmüş eşek kurttan korkmaz.[8]

Atasözünün yukarıda verilen farklı dillerdeki bütün şekillerinin anlamları ve kullanılan durum yerler açıklamaya ihtiyaç duymayacak şekilde açık ve belirgindir. Ama yine de bir iki yazarın yorumunu kaydetmenin bir sakıncası olmaz herhalde.

Nitekim Türkçe versiyonlarının anlamı için şunlar kaydedilmiştir: "Her şeyini kaybetmiş olan kişinin düşmanına bir şey kaptırmaktan korkusu olmaz."[9]

"Her şeyini yitirmiş bir insanın kendisine saldıracak kimselerden hiçbir korkusu olmaz."[10]

Atasözünün Kurmancî versiyonu altında yukarıda geçtiği gibi şu kısa açıklama kaydedilmiştir:

---

3 *Târîx-ê Beyhaqî* (nşr. Muhammed Ca'fer-ê Yâhaqqî) Tahran 1390 hş, s. 230-33, s. 231.

4 Mehmet Oncu, *Gotinên Pêşiyân*, Enstîtuya Kurdî, Stenbol 1992, 46, 383; Bîlal Hesen, *Ji Wêjeya Gel: Pend û Peng*, 2008, 32, 156; Çiya Mazî, 2005, 257; Amed Tîgrîs, *6762 Gotinên Peşîyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm 2001, 26, 140.

5 Oncu, 46, 383.

6 https://tr.wikiquote.org/wiki/Zazaca_atasözleri

7 Zılfi Selcan, *Qese u Qesê Vırênu Leksikon*, Dersim 2013, 197, 470.

8 Nurettin Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009, s. 747.

9 http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri

10 Albayrak, s. 747.

"Bir insanın dünyada kaybedeceği hiçbir şeyi olmayınca o insan hiçbir şeyden korkmaz."[11]

Diğer kültürlerdeki şekillerinin anlamları ve kullanılan durumlar da aynıdır.

İslâm kavimleri halk kültüründe yayılan bu atasözünün kaynağını oluşturan Arapça versiyonun kaynağını teşkil eden tarihi hadiseyi aktarmadan önce şu kısa bilgiye yer vermek gerekir.

Sözün sahibi birinci halife Ebû Bekir (r.a.)'in kızı ve Abdullah b. Zübeyr (r.a.)'in annesi Esmâ'dır. Emevîlerin zulmüne karşı çıkan Abdullah b. Zübeyr Mekke'de Ka'be'ye sığındığı sırada, Haccâc'ın askerleri Ka'be'yi uzun süre muhasara altında tuttu. Abdullah b. Zübeyr ise, şayet Ka'be'den çıkarsa onu öldürmeleri ve bedeninin asılıp teşhir edilmesinden çekiniyordu. O da durumu annesine danışınca annesi Esmâ dedi ki: "Lâ yeḍurru'ş-şâte selxuhâ be'de zebḥihâ/ *Boğazlanmış koyuna, derisinin yüzülmesi zarar vermez."*

II. BENZETMELER VE ORTAK ÖZELLİKLER

Aslı Arapça olan atasözünde özetle kasap, bir koyunu boğazladıktan sonra derisini yüzer. Koyun boğazlandığı sırada canlı olması sebebiyle korkar ve acı duyar ama boğazlanıp canlılık özelliğini kaybettikten sonra kasabın koyunu çengele asması, derisini yüzmesi ve etini bölmesi can vermiş olan koyunun tekrar acı duyması beklenemez. Dolayısıyla olayın kahramanı adı açıkça anılmasa da (çünkü zımnen kasap bu işi yapar ya da biri bu görevi yerine getirir) ve koyundur.

Bu durum insanların sosyal hayatta sürekli yaptıkları veya gördükleri gerçek ve olağan bir olaydır. Atasözünün işaret ettiği bu durum *benzetilen*dir.

Taş kabartmalarda, fresklerde, tarih kitaplarında vb. kaynaklarda bazı kral ve sultanların savaşta yendikleri rakiplerinin veya isyankârların kellesini kestikleri ve bazı kralların ya da hükümdarların da kafasını kestikleri suçluların bedenlerini şehrin giriş kapılarına veya herkesin görebileceği şehrin meydanlarına astıkları da görülmektedir. Bilhassa antik çağlarda Eski Mısır, Asur, Kelt, Pers vs. uygarlıklarda bu tür cezalar çok daha yaygındı. İslâm sonrası dönemlerde Moğol, Timur, Osmanlı vb. devletlerde de bu ve diğer uygulamalar devam etti. Elbette bu tür cezalar genellikle soylulara ve aristokratlara uygulanırdı. Halktan suçlu bulunanlar ise ya kılıçla ya da bıçakla karın deşilir veya çarmıha gerilirdi.

"Kafa kesme işinin sembolizmi de vardı. Bu işin kılıçla veya baltayla yapılması kafası kesilen kişiye onurlu bir ölüm sunma anlamına geliyordu. Çünkü bu iki alet, keskin olması ve uzman birinin kullanması kaydıyla, diğer kesici aletlere göre hızlı ve acısız bir ölüm sunuyordu."

---

11 Oncu, 46, 383.

"Bu yolla ölüme gönderilen aristokratlar ya da savaşçılar idamı gerçekleştirecek kişiye yüklüce paralar verirlermiş ki, işini bir kerede tamamlasın..."[12]

İşte bu tür tarihi gerçek olaylar da bu atasözünde benzeyendir. Kralın yani zalim Haccâc'ın Abdullah b. Zübeyr'i öldürttükten sonra başını kesip bedenini asması; kasabın koyunu kesip leşini çengele asarak derisini yüzmesi olayına benzetilmiştir.

İlave olarak koyun uysal, sessiz, sevecen, temiz; sütünden, etinden, dersinden ve yününden istifade edilen bir hayvandır. Esma'nın şehit edilecek dini, takvası, dürüstlüğü, ilmi, dirayeti ve hak ve hakikatten yana tavrıyla öne çıkan oğlunu; Abdullah b. Ömer'in (onu asılı görünce) tasviriyle "Vallahi, benim bildiğime göre sen, çok oruç tutan, çok namaz kılan, yakınlara çokça yardımcı olan bir kimseydin..." boğazlanmış koyunla eşleştirmesi oldukça dikkat çekicidir.

Arapça ve Farsça versiyonlarda eşek figürü yer almaz, koyun figürü yer almaktadır. Bu ikisi olayın ifade biçimi ve figürler açısından daha fazla ortak yönlere sahiptir.

Kurmancî, Zazakî ve Türkçe versiyonlardan bazısında koyun veya kuzu ve bazısında da eşek figürü vardır. İlave olarak derinin yüzülmesi olayı yer almaz ve kasap yerine kurt figürü yer alır. Genellikle uysal ve sevecen bir hayvan olan eşek yük taşımacılığında önemli rol oynasa ve derisinden istifade edilse (çarık, ip vb.) de Müslüman toplumlarda etinden, sütünden ve tüylerinden yararlanmak geleneğe aykırıdır.

Şimdi bu atasözlerinden Kurmancî, Zazakî ve Türkçe versiyonları tabloda görüleceği gibi cümle türü, öğelerin dizilişi ve sözcük türleri açısından birebir örtüşmektedir:

	Özne	Tümleç/Nesne	Yüklem	Cümle
K	Berxa mirî/ Kerê mirî	ji gur/ ji guran	natirse	Olumsuz, basit, fiil
Z	Hero merde/ Hero ke gever bi/ benu	vergi ra	nêterseno	Olumsuz, basit, fiil
T	Ölmüş koyun/ Ölmüş eşek// Ölmüş eşeğin/ ölmüş koyunun	kurttan	korkmaz// korkusu olmaz	Olumsuz, basit, fiil
	K, Z: İsim (tekil, somut)+sıfat T: sıfat+ism Z: ٢. Versiyon isim+bağlaç+fiil cümlesi (sıfattır)	K: edat+isim Z: isim+edat T:isim+ayrılma hali	K, Z: olumsuzluk edatı+ basit fiil T:fiil+olumsuzluk eki	

K: Kurmancî; Z: Zazakî: T: Türkçe

12 Ayşe Hür, "Kafa Kesmenin Kısa Tarihçesi". Konunun ayrıntıları için bk. http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/kafa-kesmenin-kisa-tarihcesi-1218267

Zazakî'nin bir versiyonunda cümlenin öznesinin (hero ke) sıfatı da cümledir (gever bi).

Adı geçen Müslüman halklar, geçmişte göçebe bir hayat yaşamaları sebebiyle sürekli at, eşek, koyun, keçi gibi hayvanlarla haşir neşir olurdu ve yegâne servetleri ve varlıkları hayvanlarıydı. Bu insanlar kurt ve ayı gibi yırtıcıların fırsat buldukça hayvanlarına zarar verdiklerine de şahit oluyorlardı.

Elbette bu hayvanlar sağ oldukları sürece söz konusu yırtıcıları gördüklerinde, içgüdüsel olarak onlardan korkar ve kaçarlardı. Ama öldüklerinde böyle bir refleks göstermeleri imkânsız hale gelir.

III. ATASÖZÜNÜN KAYNAĞI

Konuyla ilgili hem Arap hem İran kaynakları, sonradan atasözüne dönüşecek bu sözün, ilk defa Ebû Bekir'in kızı Esma'nın (ö.73/692), Emevî hanedanına karşı halifeliğini ilan eden ve uzun süre mücadele ederek şehit düşen oğlu Abdullah b. Zübeyr'e şehadetinden (73/692) birkaç gün önce söylediğini kaydeder.

Konu oldukça detaylı olmakla birlikte biz burada bu sözün söylenmesine yol açan tarihi olayı özetlemeye çalışacağız. Anne oğul çok ünlü sahâbilerden olan bu iki şahsiyetin, İslâm tarihinde önemli rolleri yanı sıra hadis rivayeti ve ilimde de büyük katkıları olmuştur.[13]

Birçok İslâmî fetihte aktif rol alan Abdullah b. Zübeyr, Cemel vakasında Hz. Aişe'nin yanında yer aldı ama Muaviye, oğlu Yezid'i veliaht tayin edince Hz. Hüseyin ile birlikte Muaviye'ye şiddetle karşı çıktı. Kerbelâ olayından sonra Emevîlere karşı oluşan muhalefetin lideri haline geldi. Yezid ona savaş açtı ve Yezid'in ölümünden sonra Abdullah b. Zübeyr, Hicaz bölgesi ve civarlarında "emirü'l-mü'minin" unvanıyla halifeliğini ilan edince (64/683), uzun süre Emevîlerle fiilî mücadele etti ve neticede Emevî halifesi Abdülmelik, Abdullah b. Zübeyr ve taraftarlarıyla savaşmak üzere Haccac b. Yüsuf es-Sakafi'yi büyük bir orduyla Mekke üzerine gönderdi ve şehri uzun süre muhasara altında aldı.

"Muhasara uzadıkça şehirde kıtlık baş gösterdi. Kaynakların ifadesine göre, zor durumda kalan kuşatma altındaki Müslümanlar binek hayvanlarını, hatta hakaret maksadıyla mancınıkla atılan bir köpeği bile yemek zorunda kaldılar. Ancak muhasaranın altıncı ayında yiyeceklerinin büsbütün tükenmesi üzerine Abdullah b. Zübeyr'in taraftarları kendisini terk etmeye başladılar. Oğlunun yanında pek az bir kuvvet kaldığını gören Esmâ bint Ebû Bekir, ona gittiği yolun doğru olduğuna inanıyorsa sonuna kadar mücadeleye devam etmesini tavsiye edince, Abdullah teslim olmak yerine ölmeyi tercih etti; bir çıkış hareketi yaparak kahramanca dövüştü ve öldü (14 Cemaziyelevvel 73 / 1 Ekim 692). Haccâc başını

13 Esma ile oğlu Abdullah'ın biyografisi için sırayla bk. *DİA*, II, 402-404; I, 145-146.

keserek Suriye'ye gönderdi; bir süre darağacında asılı kalan cesedinin defnine, ancak annesinin ricası üzerine izin verildi."[14]

Şimdi bu olayla ilgili Abdullah b. Zübeyr ile annesi Esmâ arasında gerçekleşen ve bu özlü ve mana yüklü sözün içinde geçtiği diyaloğu *Târîx-ê Beyhâqî*'den özetleyelim:

Abdullah b. Zübeyr -Allah ikisinden razı olsun- Mekke'de hilafete geçip Hicaz ve Irak ona biat etince ve kardeşi Mu'sab da onun hilafeti esnasında Basra, Kûfe ve çevresini de ele geçirince, Abdülmelik b. Mervân (Emevî halifesi) Şam'dan büyük bir orduyla ona saldırdı ve aralarında çıkan büyük bir savaşta Mus'ab öldürüldü… Abdülmelik Şam'a geri döndü ve Haccâc b. Yusuf'u donanımlı büyük bir orduyla Mekke'ye gönderdi. Haccâc Mekke'ye varıp Abdullah ile savaşmaya başladı; Mekke kuşatıldı ve Abdullah Mekke Mescidine (Kâbe'ye) sığındı ve savaş kızıştı…

Haccâc ona haber gönderdi: "Seni yakalamak için bir iki gün süre kaldı ve sana vereceğim güvenceye rağmen dışarı çıkmayacağını biliyorum; Abdulmelik'in hükümranlığını tanıyarak dışarı çık ki seni iplerle bağlamadan izzetli ve saygın olarak göndereyim. Abdullah dedi: "Bunu düşünmem lazım".

O gece yanında duran (çünkü çoğu taraftarı onu terk etmişti) kavmine (akraba ve arkadaşlarına) danıştı. Çoğu fitnenin dinmesi ve ona zarar gelmemesi için (Ka'be'den) çıkıp gitmesini önerdi. O annesi Esmâ bint Ebû Bekir -r.a.-'nun yanına gitti ve bütün olup bitenleri ona arz etti. Esmâ bir süre düşündükten sonra dedi: "Senin Benî Umeyye'ye karşı giriştiğin bu hareket din için midir, dünya için mi?"

Dedi: "Allah'a and olsun din içindir ve kanıtı, bildiğin gibi dünya malı olarak bir dirhem dahi almadım.

Dedi: " O halde ölüme, kardeşin Musab'ın yaptığı gibi, sen de öldürülmeye ve asılmaya karşı sabırlı olmalısın. Zira baban Züber b. Avvâm ve benim soyumdan deden olan Ebû Bekir Sıddık –radiyallahu anhuma- ve Ali'nin oğlu Hüseyin'e -radiyallahu anhuma- neler yaptılar? (nasıl bir yol izlediler?). O cömertti (canını feda etti) ve Ziyâd oğlu Abdullah'a boyun eğmedi."

Dedi: "Ey Anneciğim! Ben de senin söylediğin görüşteyim. Ben senin bu işle ilgili görüşünü öğrenmek istedim; şimdi iyice anladım ki ölmektense şehit olmak daha iyidir fakat öldürülürsem bedenimi asılıp teşhir edecekler."

Annesi dedi: "*Koyunu kestiklerinde asılmaktan ve derisi soyulmaktan acı duymaz.*"

Abdullah gece boyunca namaz kıldı ve Kur'ân okudu. Seher vakti gusül abdesti aldı ve sabah namazını cemaatle kıldı; namazda "Nûn ve'l-qalem" [68-Kalem] ile

14 Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr B. Avvâm", *DİA*, I, 145-146.

"Hel etâ ala'l-insani dehrun" [76-İnsan] sûrelerini okudu ve zırhını giyip silahını kuşandı... Annesine sarıldı ve onunla vedalaştı. Annesi ona zırh giydirirken dedi: "Bu fâsıklara karşı dişini sık" sanki Abdullah'ı Pâlûde[15] yemeye gönderiyordu... savaş kızıştı... yüzüne bir taş değdi ve yüzünden kanlar aktı; daha şiddetli bir taş da göğsüne isabet etti, elleri titredi... Mevâliden biri bağırdı: "Emirelmü'minîn'i öldürdüler". Yüzünü sardığı için düşmanları onun Abdullah olduğu bilinmiyordu. Birçok kişi hücum edip onu öldürdüler... Başını kesip Haccâc'a gönderdiler o da başını Şam'a Abdülmelik b. Mervân'a gönderdi ve emretti bedenini de astılar. Annesine öldürüldüğünü haber verdiler. Annesi asla moralini bozmadı ve dedi: "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn (Biz şüphesiz Allâh'tan geldik ve şüphesiz ona döneceğiz."

Bir süre geçince Haccâc sordu: "Bu kocakarı ne yapıyor?" Onun söylediği sözleri ve gösterdiği sabrı anlatılınca Haccâc dedi: "Subhânellâhi 'Azîm! Eğer mü'minlerin annesi Ayşe ile bu kız kardeşi (Esmâ) iki erkek olsaydı, asla bu hilâfet Benî Ümeyye'nin eline geçmezdi. Cesaret ve sabır denen şey budur. Onu oğlunun (cesedi) başına götürmek için hile yapmak lazım; acaba (onun asılı bedenini görünce) ne diyecek?"

Ardından bu iş için bir gurup kadın görevlendirildi ve onlar Esmâ'yı oraya götürmek için bir tuzak kurdular. Esmâ bir asılı bedeni görünce oğlununki olduğunu anladı. Kadınların en asiline yönelerek sordu: "Bu süvariyi bu attan indirme zamanı hala gelmedi mi?"[16]

Bundan başka bir şey söylemedi ve gitti. Bu olayı Haccâc'a anlattılar. Şaşırdı ve emretti Abdullah'ın na'şını ağaçtan indirip defnettiler.[17]

Konuyla ilgili Muslim'de yer alan şu rivayeti de aktarmakta fayda vardır:

Ebu Nevfel anlatıyor: "Abdullah İbnu'z-Zübeyr (radıyallahu anhümâ)'i (Mekke'deki) Akabetü'l-Medine (denilen yerde asılmış) gördüm. Kureyş ve diğer halk onun yanına gelmeye başlamıştı. Derken Abdullah İbn Ömer (radıyallahu anhüma) de geldi. Yanında durdu. "es-Selâmu aleyke ey Ebu Hubeyb!" dedi ve bu selamı üç kere tekrar etti. Sonra sözlerine devamla [üç kere de] "Vallahi seni bu işten men etmiştim (ama beni dinlemedin)" deyip şunları söyledi: "Vallahi, benim bildiğime göre sen, çok oruç tutan, çok namaz kılan, yakınlara çokça

---

15 *Pâlûde* bal, badem ve nişastadan yapılan bir helvadır. İşi zevkle ve istekle yapmaya teşvik etme - ten kinayedir.

16 Bazı kaynaklara göre, sonradan atasözü haline gelen "Bu süvariyi bu attan indirme zamanı hala gelmedi mi?" sözünün, Esmâ'ya değil, Abdullah b. Ömer'e aittir. Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr'in bedenini asılı görünce söylediği kaydedilmiştir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 186 (http://library.islamweb.net/Newlibrary/display_book.php?idfrom=971&)

17 Muhammed b. Huseyn Beyhaqî, *Târîx-ê Beyhaqî* (nşr. Muhammed Ca'fer-ê Yâhaqqî) Tahran 1390 hş, s. 230-33; krş. Hasan-ê Zûlfiqârî, *Dâstânhâ-yê Emsâl*, İntişârât-ê Mâzyâr, Tahran 1384 hş, s. 746-47; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîxu't-Taberî; Târîxu'l-umem ve'l-Mulûk* (nşr. Ebû Suheyl el-Keremî), s. 1142-1144/www.afkar.ws.

yardımcı olan bir kimseydin. Vallahi, en kötüsü sen olan bir ümmet mutlaka en hayırlı bir ümmettir!"

Haccâc'a, Abdullah İbn Ömer (radıyallahu anhümâ)'in İbnu'z-Zübeyr karşısındaki tavrı ve söylediği bu sözleri ulaştı. Derhal adam göndererek İbnu'z-Zübeyr'in cesedini asılı olduğu kütükten indirtip, Yahudilerin kabirlerine attırdı. Sonra annesi Esma Bintu Ebî Bekr (radıyallahu anhâ)'i de bir adam gönderip çağırttı. Fakat kadıncağız gitmekten imtina etti. Haccâc ikinci bir elçi daha gönderdi ve: "Ya bana kendi rızanla gelirsin ya da, sana saç örgülerinden sürüyerek getirecek birisini gönderirim!" dedi. Esmâ yine imtina edip:

"Sen, örgülerimden tutup beni sürükleyecek birini gönderinceye kadar vallahi gelmeyeceğim!" dedi.

Haccâc: "Bana ayakkabılarımı gösterin!" dedi. Papuçlarını alıp, çalımla koşup Esmâ'nın yanına girdi.

"Allah düşmanına ne yaptığımı gördün mü?" dedi.

"Ona dünyasını berbat ettiğini, onun da senin ahiretini berbat ettiğini gördüm. Bana ulaştığına göre ona: "Ey iki kuşaklının oğlu" demişsin. Vallahi iki kuşaklı benim. Onlardan biriyle ben Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm)'ın ve Ebu Bekr'in (hicret sırasındaki) yiyeceklerini bağladım. Diğeri de, kadının belinden ayırmadığı kuşağıdır. Şunu ilave edeyim ki, Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm) bana: "Sakif'te bir yalancı, bir de zalim var!" demişti. Yalancıyı gördük. Zalime gelince; bunun da ancak sen olacağını zannediyorum!" dedi. Haccâc, hiç cevap vermeden yanından ayrıldı." [Müslim, Fezâilu's-Sahâbe 229, (2545).]

Rezîn şu ilavede bulundu: "Haccâc (bilahare) demiş ki: "Ben Esmâ' nın yanına onu üzmek için girmiştim, ama o beni üzdü.[18]

SONUÇ

Arapça, Farsça, Kürtçe, Zazaca ve Türkçe ortak olan ve bu dilleri konuşan milletlerin kültüründe hâlâ varlığını sürdüren ve makalenin konusu olan bu ortak atasözleri kökleri yüzlerce belki de binlerle yıl öncesine dayanan derin bir kültürü işaret eder. Bu makalenin konusu olan ortak atasözleri de her şeyini kaybetmiş olan kişinin, kendisine saldıracak düşman kişilerden korkması; düşmanına bir şey kaptırmaktan endişe etmesi veya hayatta her acıyı ve felaketi görmüş olan kişinin, başına gelecek yeni felaketlerden korkması, endişe etmesi ve üzülmesi beklenmemelidir.

Bu anlamlı sözün İslâm milletleri arasında yayılarak her dilde atasözü şeklinde dönüşmesi için Abdullah b. Zübeyr gibi büyük bir âlim sahâbînin hunharca şehid edilip darağacına asılmasını icab etmiştir.

---

18 İbrahim Canan, *Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, 13/505-506.

Neticede bu atasözü Müslüman Arap toplumunda yaşanan söz konusu tarihi olayda ortaya çıkıp diğer Müslüman milletlerinin kültürüne de farklı şekiller de yansıdığı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009.

Beyhaqî, Muhammed b. Huseyn, *Târîx-ê Beyhaqî* (nşr. Muhammed Ca'fer-ê Yâhaqqî) Tahran 1390 hş,

Bîlal Hesen, *Ji Wêjeya Gel: Pend û Peng*, 2008.

Dihxodâ, Ali Ekber-ê, *Emsâl u Hikem*, Emîr Kebîr, I-IV, 1363 hş.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri

Hür, Ayşe, "Kafa Kesmenin Kısa Tarihçesi", http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/kafa-kesmenin-kisa-tarihcesi-1218267

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (http://library.islamweb.net/ Newlibrary/display_book.php?idfrom=971)

İbrahim Canan, *Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, 13/505-506.

Oncu, Mehmet, *Gotinên Pêşiyân*, Enstîtuya Kurdî, Stenbol 1992.

Selcan, Zılfi, *Qese u Qesê Vırênu Leksikon*, Dersim 2013.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîxu't-Taberî; Târîxu'l-umem ve'l-Mulûk* (nşr. Ebû Suheyl el-Keremî), s. 1142-1144/www.afkar.ws.

Tîgrîs, Amed, *6762 Gotinên Peşîyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm 2001.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, I, 145-146.

Zûlfiqârî, Hesen, *Ferheng-ê Bozorg-ê Żerbu'l-Meselhâ-yê Fârsî*, I-II, Tahran 1388 hş.

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi
Yıl:3, Cilt:3, Sayı:5, Haziran 2017, ss. 21-44

FERHENGÊN MENZÛM DI EDEBÎYATA KURDÎ DE

Klasik Kürt Edebiyatında Manzum Sözlükler

Verse Dictionaries In Classical Kurdish Literatur

Nusrettin BOLELLİ[1] Nurettin ERTEKİN[2]

KURTE

Ji bo perwerdehiya zarokan di edebiyata rojhilata navîn ya klasîk da gelek ferhengên menzûm hatine amadekirin. Edebiyata Kurdî ya klasîk perçeyek ji edebiyata rojhilata navîn ya klasik e û wek hemû cureyên edebiyata klasîk, ji bo perwerdehî û fêrkirina zarokên kurdan ferhengên menzûm jî hatine amadekirin. Di edebiyata Kurdî ya klasîk de li gor çavkaniyên berdest heşt ferhengên menzûm hene. *Nûbihara Biçûkan, Mîrsadul Etfâl (Şahrahê Kudekan), Luxetnameyê Ehmedî, Gulzar, Dû Rişte, Nûbihara Qur'anê, Nûbihara Mizgefta Sîriyê* û *Nûbihara Mezinan*.

Di vê gotarê de em li ser ferhengên menzûm ên di edebiyata Kurdî ya klasîk de disekinin. Kurtejiyana nivîskarên ferhengên menzûm û hêjmara beş, beyt, bêjeyên ferhenga di vê gotarê de bi cih bûye.

Bêjeyên Sereke: Edebiyata Kurdî ya klasik, Ferheng, Ferhengên Menzûm. Ferhengên Menzûm ên Edebiyata Kurdî ya klasik.

ÖZET

Klasik Ortadoğu edebiyatında çocukların eğitim ve öğretimi için manzum sözlükler hazırlamışlardır. Klasik Ortadoğu edebiyatının bir parçası olan Klasik Kürd edebiyatında da klasik edebiyatın bütün edebi türleri gibi, kürd

1 Doç. Dr., Mamosteyê Beşa 'Erebî, Zanîngeha Bîngolê.
2 Xwendekarê Lisansa Bilind a Bi Tez.

çocuklarının eğitim ve öğretimi için manzum sözlükler de hazırlamışlardır. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Klasik Kürt edebiyatında sekiz manzum sözlük yazılmıştır. Nûbihara Biçûkan, Mîrsadul Etfâl (Şahrahê Kudekan), Luxetnameyê Ehmedî, Gulzar, Dû Rişte, Nûbihara Qur'anê, Nûbihara Mizgefta Sîriyê ve Nûbihara Mezinan.

Bu makalede Klasik Kürt edebiyatında bulunan manzum sözlükler üzerinde duracağız. Manzum sözlük yazarlarının kısa biyografileri, sözlüklerin bölüm sayıları, beyit sayıları, kelime sayıları bu makalede yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Kürt Edebiyatı, Sözlük, Manzum Sözlük, Klasik Kürt Edebiyatında Manzum Sözlükler.

ABSTRACT

Many poetical dictionaries have been written for the education and the teaching of children in the Classical Middle East Literature. As a part of the Middle Eastern Literature, Classical Kurdish Literature has also given many products in the same field. According to the studies done in the field, eight dictionaries have been written in this style: *Nûbihara Biçûkan, Mîrsadul Etfâl (Şahrahê Kudekan), Luxetnameyê Ehmedî, Gulzar, Dû Rîşte, Nûbihara Qur'anê, Nûbihara Mizgefta Sîriyê* and *Nûbihara Mezinan.*

I will discourse on the poetical dictionaries in this article. The lives of the writers of these authors, the number of the sections, the number of couplets and the number of the lexical items are researched.

Key Words: Classical Kurdish Literature, Lexicon, Poetical Dictionary, Poetical Dictionaries in the Classical Kurdish Literature.

DESTPÊK

Dîroka ferhenga bi qasî dîroka nivîsê kevn û kevnare ye. Piştî peydakirina nivîsa mîxî ji teref Sumeriyan ve, nivîsa mîxî di mektebê Sumeriyan de ji bo perwerdehiyê hatiye bikaranîn. Piştî desthilatdariya gelên Samî li ser Sumeriyan, ziman nasên Sumerî ji bo ku xelkên Samî zimanên wan fam bikin ferhengên herî kevn ê dîroka mirovayetiyê nivîsandine.[3]

Xebatên gelên Çînî li ser ziman, heta berya zayinî bi sedsala XI a paşve diçe. Tê zanîn ku, Ku Ye Wang ferhengek bi navê *'Yu Pi En'* û Şi Wo Wan jî bi navê *'Hu Şin'* ferheng amadekirine. Hîndûyî ya xebatên xweyî ziman, di destpêkê de, li ser tekstên purtuka xweyî pîroz *Weda* pêkanîne. Ziman nasê Hîndûyî Panînî

3 Yusuf Öz, (1996), *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, r.1

ferhengek menzûm bi navê *'Ashtadhyayi'* nûsiye û ev ferheng gihaştiye dema me jî.[4]

Yûnaniyan, ji bo hin bêjeyên ku di *İlyada* û *Odessîa* Homeros de derbas dibin û ji bo bêjeyên pirtûkên felsefevanên wek Efletûn, ferhengên taybet nûsîne. Ferhenga Yûnaniyan a herî kevn *'Onomasticon'* a Jûlîus Pollux e. Ev ferheng deh berg e.[5]

Xebatên 'Ereba li ser ziman û ferhenga, piştî hatina dînî Islamê destpê dike. Ev xebat hewl dana baş famkirina herdû çavkanîyên dînê Îslamê ên sereke; Qurana Pîroz û Hedîsê Resûlê Xweda ne. Ferhenga bi navê *Kîtab-ul 'Eyn* ku ji teref' 'Ebdurrehman El- Xelîl b. Ehmed b. 'Emr el- Farahîdî hatiye nivîsandin di zimanê 'Erebî de ferhenga yekemîn e.[6]

Di edebiyata Farisa de, ferhenga bi navê *'Tefasîr fî Lugatê Furs'* an *'Muntehab'* û an bi navê *'Muntehabê Hakîm Qetrqan'* tê bilêvkirin, ku Qatranê Tebrîzî nivîsandiye, yekemîn ferheng e. Ev ferheng ne gihaştîye roja me. Ferhengên edebiyata Farisan ên herî kevn ku gihaştine dema me a yekemîn; *'Lügatê Fürs'* a Esedê Tûsî ye, duwemîn ferheng bi navê *'Şihab-ul Furs'* ji aliyê Muhemmed b. Hinduşahî Nahciwanî ve hatiye nivîsandin. Ferhenga sisiya, *'M'iyarî Cemalî'* ya Şemsê Fehrî ye.[7]

Di edebiyata Tirkî de yekem ferhengên ku hatine nivîsandin, *'Dîwan ü Lugat-it Turk'* û *'Tibyan-ul Lugat-it Turk 'ela Lisan'il-Kanklî'* ye ku a yekem, nivîsa Kaşgarlı Mehmûd e û a duwem, Muhemmed b. Keys nivîsandiye.[8]

Di edebiyata Kurdî de li gor jêderên ber desta yekem ferhenga kurdî ji teref Şeyx Ehmedê Xanî bi navê *'Nûbihara Biçûkan'* hatiye nivîsandin.[9] Ev ferheng ji ber ku menzûm e dinav mijara me de bi ber firehî ewê cih bigre.

1. FERHENGÊN MENZÛM

1.1. Dîroka Ferhengên Menzûm Di Edebiyata Rojhelata Navîn De

Li gor tespîtê ku hatine kirin di sedsala V / VI an de em rastî ferheng û pirtûkên rêziman ên menzûm tên. Di vî warî de berhemên herî pêşi hatine nivîsandin; '*Kaydü'l-Evâbid*' a şair û zimannasê Yemenî İsmail b. İbrahim er-Rib'î, '*el-Mufassal*' a Zemahşerî, '*Teshîlü'l-Fevâid ü Tekmîlü'l-Makâsıd*' a İbn Mâlik, '*Düstûru'l-Lugâ*' ya Edîb Natanazzî ye.[10]

Dîroka ferhengên menzûm û du zimanî, di sedsela XIII da bi '*Nisâbu's-Sıbyân*' a Bedreddîn Ebû Nasr Mesûd (Mahmûd) b. Ebî Bekr el-Ferâhî dest pê dike. Di

4 Öz, hb, r.2
5 Öz, hb, r.2
6 Öz, hb, r.4
7 Öz, hb, r.20-23
8 Öz, hb, r.37
9 Kadrî Yıldırım, (2014), *Ehmedê Xanî Külliyatı IV- Dîwan*, Awesta yayınları, İstanbul, r.18
10 Öz, hb, r.53

heman demê de *'Zühretü'l-Edeb'* a Şükrullâh b. Şemsüddîn Ahmed b. Seyfuddîn Zekeriya minaka duwem e ji bo ferhengên menzûm û du zimanî.[11]

Edebiyata Tirkî, ku di bin bandora edebiyata 'Erebî û Farsî de maye, em ferhengê menzûm cara yekem bi berhema Hüsâm b. Hasan el-Konevî' a bi navê '*Tuhfe-i Hüsâm'* dibînin.[12] Ev ferheng bi Farsî û Tirkî ye. Ferhenga bi zimanê 'Erebî û Tirkî ji teref Abdullatif İbn Melek bi navê '*Lugat-i Ferişteoğlu'* hatiye nivîsandin.[13]

Di serî de 'Tirkî-'Erebî', 'Tirkî –Farsî' û 'Tirkî-'Erebî-Farsî' bi du zimanî û sê zimanî ferheng hatine nivîsandin, lê ji sedsala 19 a û vir de, bi Rûmî, Ermenî, Bulgarî, Almanî, Boşnakî û Fransizî jî ferhengên menzûm di edebiyata Tirkî de xwe nîşan didin.[14]

Di edebiyata Tirkî ya klasîk de heta vê deme; Farsî-Tirkî (24), Farsî-'Erebî-Tirkî (14), 'Erebî-Tirkî (12), Farsî-Farsî (1), 'Erebî-Farsî (5), Tirkî-Rumî (2), Tirkî-Fransizî (1), Tirkî-Bulgarî (1), Tirkî-Ermenî (1), Tirkî-'Erebî-Farsî-Afganî-Hindûyî (1) û tevlî ferhenga di dîwana Nevaî de ku bêjeyên zimanê Çağatayî û Moğolî destnîşandike bi giştî 63ê ferhengên menzûm hatine dîtin.[15]

Di edebiyata Tirkî ya klasîk de ji bo ferhengên menzûm ev berhemên li jêr wek nimûne em di karin pêşberî we bikin: Bahâ'üddîn İbn Abdurrahmân-ı Magalkaravî - *Ucûbetü'l-Garâyib fî Nazmi'l-Cevahiri'l-Acâyib* (827/1424), Şeyhülharemzâde Şeyh Abdulkerîmzâde - *Lugat-i Abdulkerîm* (978/1570), Sun'î-i Malatyavî – *Fethu'l-Fettâh* (1008/1599), Kayserili Gencî Pir Mehmed - *Genc-i Leâl* (1041/1631), Mustafâ Hâkî el-Üsküdârî - *Menâzimü'l-Cevâhir* (1042/1632-33), Abdurrahman Zâhidî-i Konevî – *Tevfiye* (1133/1721), Şeyh Ahmed-i Antakî – *Se Zebân* (1135/1723), Eşref Feyzî - *Lugat-i Feyzî/Hoş Edâ* (1149/1736), Ahmed Resmî b. İbrahîm-i Girîdî - *Nazm-ı Girîdî* (1153/1740), Mustafa İlmî b. İbrahim - *Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyetü's-Sıbyân* (1160/1747), Mustafa Keskin b. Osmân - *Manzûme-i Keskin* (1171/1758), Osman Şâkir b. Mustafâ-yı Bozokî – *Müselles-nâme-i Şâkir* (1210/1795-96), Hasan Aynî - *Nazmü'l-Cevâhir* (1236/1821), Hayret Mehmet Efendi - *Tuhfe-i Se-Zebân* (1234/1819), Çemişkezekî Nasûh Efendi - *Tuhfe-i Nushî* (1839-1861 arası), Süleyman Hayrî - *Hayrü'l-Lugat*.[16]

---

11 Öz, hb, r.54

12 Mustafa Öztürk, (2015). *"Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân ile Kürtçe'deki İlk Manzum Sö - lük Nûbehara Biçûkan Arasında Bir Karşılaştırma"*, Mardin: The Journal of Mesopotamian Studies, C: 1/1, s. 5.

13 Öztürk, hb, r.5

14 Öztürk, hb, r.5

15 Yılmaz İnce, (2002). *"Manzum Sözlükler ve 'Şemsî'nin Cevâhirü'lkelimât'ı Üzerine Bir Dil İnc - lemesi"*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.

16 Kamil Ali Gıynaş. (2015). "*Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tufetü'l-İhvân Hediyyetü's-Sıbyân"*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.8, S.41, s.154-163.

2. FERHENGÊN MENZÛM DI EDEBIYATA KURDÎ DE

Hemû taybetmendiyên edebiyata klasîk, cureyên edebiyata klasik di edebiyata Kurdî de jî xwe nîşan didin. Çawa ku ferhengên menzûm wek cureyek edebî ji bo perwerdehiyê hatine amadekirin di edebiyata rojhilata navîn de, her wiha ‘alim, zana, ziman nasên kurdan jî ev cûre pejirandine û ji bo perwedehî û fêrkirinê berhemên ferhengên menzûm diyarî zarokên Kurdan û edebiyata Kurdî kirine.

2.1. Şeyx Ehmedê Xanî û *Nûbihara Biçûkan*

2.1.1. Şeyx Ehmedê Xanî (1651-1707)

Şeyx Ehmedê Xanî, Di sala 1650/51 li Bazîdê ji dayik bûye. Navê bavê wî Melle Îlyas e. Piştî wefata bavê xwe li cem birayê xwe Melle Qasim dest bi xwendina medresê dike. Li Mûradiyê di medrasa Gulgûn ê, li Ahlatê, Ruha, Cizîrê, û wd. Xwendina xwe di domîne û li Xoşab ê di medresa Ataiyye de li cem Melle Camî icaza ‘ilmê werdigre.

Piştî kuta kirina tehsila ilmî vegeriyaye Doğubeyazit ê. Li vir medreseyek ava kiriye û dest bi dersdayinê kiriye. Şeyx Ehmedê Xanî, hem ‘alimekî Îslamê ye û hem ‘alim û zanayekî kurd e. Li ser baweriya Sunnî/Eş’erî peyrewê mezhebê Şafi’i ye. Şeyx Ehmedê Xanî girêdayî terîqa Neqşebendî ye. Heta îro çar berhemên wî gihaştine ber destê me. *Mem û Zîn*, *Nûbihara Biçûkan*, ‘*Eqîda Îmanê* û *Dîwan* berhemên wî ne.[17]

2.1.2. *Nûbihara Biçûkan*

2.1.2.1. Navê Berhemê yê Orîjînal

Navê berhemê *Nûbihara Biçûkan* e. Wek taybetmendiyek ferhengên menzûme ku nivîskar navê berhemê di hundurê berhemê de û di beşa yekem, an di destpêkê de bilêv dikin, Şeyx Ehmedê Xanî jî ev taybetmendî bikaraniye û di destpêkê de navê berhema xwe anîye ziman.[18]

Vêk êxistin Ehmedê Xanî

Navê Nûbihara Biçûkan lê danî[19]

2.1.2.2. Sedema Nivîsînê û Mêjûya Nivîsandina Wê

Dîsa yek ji taybetmendiyên ferhengên menzûm in ku nivîskar sedema nivîsandina berhemê diyar bike. Şeyx Ehmedê Xanî di destpêka berhemê de di

17 Kadrî Yıldırım, hb. r.13-14

18 Di vê xebata li ser Nûbihara Biçûkan de me berhema Ehmed Hilmî Qoxî ya bi navê Gulzara Hemûkan Şerha Nûbihara Biçûkan, weşanên Ihsan, çapa sêyem, sal 2014 ji xwere kir çavkanî.

19 Ehmed Hilmî Qoxî, (2004), *Gulzara Hemûkan Şerha Nûbihara Biçûkan*, İhsan yayınlari, 3. Baskı, İstanbul, r. 17

beyta 7 an de sedema nivîsandina *Nûbihara Biçûkan* dibêje ku ev behrem ji bo zarokên kurmanca hatiye amadekirin.

Ne ji bo sahip rewacan
Belkî ji bo biçûkê kurmancan[20]
Şeyx Ehmedê Xanî ev berhem xwe di sala 1683 an de nivîsîye.[21]

2.1.2.3. Taybetmendiyên Şiklî

Nûbihara Biçûkan, ferhengek Kurdî- 'Erebî ye. *Nûbihara Biçûkan*, ji destpêkekê û 13 beşan - ji bo beşên ferhengên menzûm Qit'e dibêjin[22]- pêk hatiye. Beşa herî mezin beşa dawî ya sêzdeha ye ji 48 beyta pêk hatiye. Beşa herî buçûk jî beşa pênca ye ji 7 beyta pêk hatiye. [23]

Bi wezn û qalibên 'erûzê hatiye nivîsandin. Heft qalibên 'erûzê ku; Hezec, Recez, Remel, Mûdari', Besît, Serî' û Mûteqarib in hatine bikar anîn. 4 beş bi behra Recezê, 3 beş bi behra Hezecê, 2 beş bi behra Remelê û bi behra Mûdari' beşek, Besît beşek, Serî' beşek û Mûteqarib jî beşek hatiye nivîsandin.

Hejmara beytên berhemê 217e ne. Di pirtûka Qoxîde du beytên din jî hene, Qoxî di van herdû beytan de ketiye şikê ku ji *Nûbihara Biçûkan* in an na. Ev herd û beyt ev in:

Divêtin tû bizanî bi dil navê îmaman
'Elî çar in Hesen du Mûhemmed sê ne ey can
Imamê dî Huseyn e di gel Mûsa û Ce'fer
Ev in bil cumle bê şek bizan qencê îmaman
Ji bo me çarî dîtir heyin sahip mezahip
Mûhemmed Malik Ehmed ewî dîtir ki Ni'man[24]

Eger ev herdû beyt jî bên jimartin hejmara beytên berhemê dibe 219e. Bi tevahî 852 bêjeyên Kurdî û 1317 bêjeyên 'Erebî, bi giştî 2169 bêje di berhemê de bi cîh bûne.[25]

Beşa destpêkê bi Besmeleyê destpê dike, bi Hemdele û Selweleyê dewam dike. Navê nivîskarê berhemê, sedema nivîsandina berhemê jî di destpêkê de bi cih bûye. Di beşa yekem de, hinek bîr û baweriyên dînê Îslamê; navên her çar xelîfeyên Îslamê, ew deh kesên ku bi bihiştî hatine mizginkirin, û bi çar beytan kurtasiya jiyana peyxemberê Îslamê tê dîtin.

20 Qoxî, hb, r. 17
21 Kadrî Yıldırım, hb, r. 25
22 Öz, hb, r.62
23 M. Zahir Ertekin, "İlk Manzum Türkçe-Kürtçe Sözlük: Nûbihara Mezinan", Journal of Oriental Scıentific Research (JOSR), Nisan-2017 Cilt:9 Sayı:1 (17), r. 94
24 Qoxî, hb, r.19
25 Ev hejmar li gor tesnîfa Qoxî ku li dawîya pirtûkê li gor herfê elîfbayê dabeşkiriye me jimartiye.

Beşa destpêkê ne tê de, beşên mayin bi pend û şîreta destpê dike. Di serê her beşekê de beyta yekem ji bo pend û şîretan hatiye veqetandin. Wek nimûne di serê beşa yekem de ev pend heye:

Heta tu dewr û dersan nekî tekrar û mesrûf
Di dunyayê tu nabî ne meşhûr û ne me’rûf[26]

Dîsa ku beşa destpêkê em ji nav derxin di beşên din de beyta duwem behr û qalibên ‘erûza wê beşê nîşan dide. Wek mînak ji beşa hefta;

Fa’îlatun, Fa’îlatun, Fa’îlatun, Fa’îlat
Xweş tu vê behrê bixwûne lew ku xweş çûne ***Remel***[27]

2.1.2.4. Taybetmendiyên Nûbihara Biçûkan

Di edebiyata Kurdî de ferhenga yekem e.
Di edebiyata Kurdî de ferhenga menzûm a yekem e.
Di edebiyata Kurdî de ferhenga du zimanî a yekem e.
Di edebiyata Kurdî de di warê mijara ‘erûzê de berhema yekem e.
Di edebiyata Kurdî de ji bo perwerdehiya zarokan berhema yekem e.
Di dîroka zimanê Kurdî de ji perwerdehîya zimanê zikmakî berhema yekem e.[28]

Di Nûbihara Biçûkan de Hejmara Beyta, Behr û Qalibên 'Erûzî û Mînakên Beyta			
Beş	**Hejmara Beyta**	**Behr û Qalibên 'erûzê**	**Beytek Jê Beşê**
Destpêk	14		Hemd û Sena û Şukranî
			Ji bo wî Xaliqê Rehmanî
1	15	Hezec	Li me ferde bizanin resûlê xwo bi tehqîq
		Mefa'îlun, Fe'ûlun,Mefa'îlun, Fe'ûlun	Bi mewlûd hem bi medfen bi nasin da û baban
2	15	Recez	Zewc û recûl çi? Mêr, û jin, meret û zewcet û nîsa
		Mufte'îlun, Mefa'îlun,Mufte'îlun, Mefa'îlun	Walid bab û walîde da, şeqîq û ex her dû; bira
3	11	Remel	Qidrê dîze, qes'e kase, xubzê nan
		Faîlatun, Faîlatun, Faîlat	Lehmê goşte, tebxê pehtin, neyê xav
4	11	Recez	Hatim eteytû, atî têm, wî hat eta, îtî were
		Mustef'îlun, Mustef'îlun, Mustef'îlun, Mustef'îlun	E'teytû minda, xuz bigir, irci' veger, izheb here
5	7	Recez	Meqtûlî kuştî, mexsûlî şiştî
		Mustef'îlatun, Mustef'îlatun	Meytet mirar e, merqed xwo gor e
6	11	Mûdarî'	Rumman hinar e, culnaz gulnar e, tîn hijîr e
		Mef'ûlu, Fa'îlatun, Mef'ûlu, Fa'îlatun	Qissa xiyar e, dewfes pîvaz e, sewmî sîr e
7	18	Remel	Şeyx û sofîtî keramet 'ilm û xwendin hem'emel
		Faîlatun, Faîlatun, Faîlatun, Faîlatun	Xilwet e hicre, terîqa te şerî'et bê xelel
8	18	Besît	Hîvînemayî kî ye? Mublis û ayis qenût
		Mufte'îlun, Fa'îlun, Mufte'îlun, Fa'îlun	Asîn û pola çi ne? Herd û enîs û zeker
9	10	Hezec	Zahib çi ye? Ê çûyî, musteqbelî; ê bêtin
		Mef'ûlu, Mefa'îlun, Mef'ûlu, Mefa'îlun	Madî çi? e wê borî, baqî çi? E wê mayî
10	9	Recez	Mufte'ilun, Mufte'ilun, Mufte'ilun, Mufte'ilun
		Mufte'îlun, Mufte'îlun, Mufte'îlun, Mufte'îlun	Ev recez a metwiyye da qenc bizanî tû bira
11	16	Hezec	Herçî kesê 'ilmekî qenc xwendiye
		Mufte'îlun, Mufte'îlun, Fa'îlun	Dewlet e ger wî bi esl zaniye
12	14	Hezec	Bizan çar in 'enasir; ax û av û ba û agir
		Mufte'îlun, Mefa'îlun,Mufte'îlun, Mefa'îlun	Mewalîdin ev e hersê; nebat û me'den û heywan
13	48	Mûteqarib	Zivistan şîtaye û havîn e seyf
		Fe'ûlun, Fe'ûlun, Fe'ûlun,Fe'ûl	Behar e rebî' û peyîz e xureyf
Giştî	**217**		

26 Qoxî, hb, r.17
27 Qoxî, hb, r.42
28 Di amadekirina statîstîk û tabloyên vê gotarê em spasiyên xwe pêşkêşî momoste M. Zahir Ertekin dikin.

2.2. Şeyx Mihemed Kerbelayî û *Mîrsad'ul Etfâl* ew Şahrahê Kûdekan

2.2.1. Şeyx Mihemed Kerbelayî (1886-1939)

Şeyx Mihemed Kerbelayî, lawê Şeyx 'Ebdurrehman Aqtepî ye. Di sala 1886ê zayinê li gundê Aqtepê girêdayî bi navçeya Çinar (Xana Axpar) a Dîyarbekir hatiye dunyayê. Di medreseya Aqt epe de li cem bav û apê xwe dest bi xwendinê dike. Temamê xwendina xwe di medresa malbata xwe didomîne. Piştî têkçûna serhildana Şeyx Se'îdê Kal nefî/sirgûnî bajarê Ûşaqê dibe. Paşê nefya wî difetilînin bajarê Edeneyê. Piştî du salê nefyê tê bexşandin û vedigere welat li gundê Çolî bi cih dibe. Şeyx Mihemed Kerbelayî, piştî ku li vî gundî bi cih dibe jiyanek inzîwayî dimeşîne. Kêm dixwe, kêm vedixwe, kêm radikeve, dixwîne, dinivîsîne û nivîsê xwe diçerîne. Di sala 1939ê zayinî rehmet dike diçe ser dilovaniya xwe. Di destê me de ji Şeyx Mihemed Kerbelayî du behrem hene. Yek *Dîwan* û a din jî ev ferheng e ku navê wê *Mîrsadu'l-Etfâl ew Şahrahê Kûdekan* e.[29]

2.2.2. Navê Berhemê yê Orîjînal

Şeyx Mihemed Kerbelayî, navê berhema xwe di destpêka berhemê de weha diyar dike:

*Bi **Mîrsadu'l-Tifal** min kirye nîşan*
Ji mewla min rica ye nef'ê îşan[30]

2.2.3. Sedema Nivîsînê û Mêjûya Nivîsandina Wê

Kerbelayî, bi giştî ji bo temamê zarokên Kurdan û bi taybetî jî, ji bo birayê xwe Muhemmed Eskerî û biraziyê xwe Neqşibendî nivîsandiye. Ev berhem di sala 1912 an de hatiye nivîsandin.[31]

*Li ser **Etfâl û ewladê di Kurdan***
Lîsanê Farisî û meqsedê wan
Muhemmed Eskerî** yû **Neqşibendî
Ew in 'îlet ji vê tertîb û bendî[32]

2.2.4. Taybetmendiyên Şiklî

Mîrsad'ul Etfâl ew Şahrahê Kûdekan ferhenga Kurdî- Farsî ye. Ferheng, ji destpêkêkê, 15 beşan pêk hatiye. Di ferhengê de 1155 bêje cih girtine. Ferheng mevzûn e bi tevahî ev ferheng ji 320 beyta pêk hatiye. Bi behr û qalibên êrûzî

---

29 Şeyx Mihemed Kerbelayî, (2002), *Dîwana Kerbelayî*, amd. Osman Akdağ-Kerem Soylu, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, r. 7-10

30 Pertev, Ramazan. (2012), *Mîrsâdul Etfâl (Şahrahê Kudekan)* -Ferhenga *Menzum a Kurdî-Farîsî(vekolin-Tekst),* Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtûya Zimanên Zindî yên li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Teza Lîsansa Bilind, Mêrdîn, r.47

31 Pertev, hb, r,49

32 Pertev, hb, r,48

hatiye nivîsandin. Behrên ‘erûzê ku hatine bikaranîn; Hezec, Recez, Munserîh, Serî’, Remel, Mûzarî’, Wafir û Mûtekarib e.[33]

Di serê her beşê de beyta pend û şîreta û dûre benda behr û qalibên ‘erûza wê beşê bi cih bûye.

‘Ilim ez behrê insan dewletê dunya û ‘uqba ye
Kesê ‘alim muheqqeq tacidarê her du dunya ye[34]
Mefa’îlun mefa’îlun mefa’îlun mefa’îlun
***Hezec** salim musemmen bit şebîhê durrê yekta ye*

Di *Mîrsad’ul Etfâl*ê de Hejmara Beyta, Behr û Qalibên ‘Erûzî û Mînakên Beyta[35]

Beş	Hejmara Beyta	Hejmara Bêjeya	Behr û Qalibên 'erûzê	Beytek Jê Beşê
Destpêk	25		Hezec	Bi ismê padişahê 'alemârây
			Mefa'îlun mefa'îlun fe'ûlun	Bi hemdê zi’l-celalê nutqi bexşay
1	15	98	Hezec	İlim ez behrê insan dewletê dunya û 'uqba ye
			Mefa'îlun mefa'îlun mefa'îlun mefa'îlun	Kesê 'alim muheqqeq tacidarê her du dunya ye
2	18	99	Recez	Mustef'ilun Mustef'ilun Mustef'ilun Mustef'ilun
			Mustef'ilun Mustef'ilun Mustef'ilun	Salim musemmen bit recez, mislê mûhîta Hindî ye
3	19	86	Munserîh	Cam û peyale qedeh, encomen e cemiyet,
			Mufte'ilun fa'ilun mufte'ilun fa'ilun	Mêrg e bizan sebzezar, bêxwedî ye bîneva,
4	16	63	Hezec	Naskirn e şinaxten, hem sûrax e qulik, ey can,
			Mef'ûlun mefa'îlun mef'ûlun mefa'îlun	Rakirn e çi? engîxten, hem walide ye marû,
5	12	41	Recez	Bisyar û bes pur pûr, û poser kur,
			Mustef'ilatun mustef'ilatun	Mox çi ye? kafir, çûyîn e reften,
6	18	46	Ser'î	Çapik û çalakî sivikbûyin e,
			Mufte'ilun mufte'ilun fa'ilun	Çeste çi? Nexme, keçel e hem çeseng,
7	7	30	Recez	Elfexten û elfaxiten elfiden û endûxiten
			Mufte'ilun Mufte'ilun Mufte'ilun Mufte'ilun	Herçar berhevdan e, hem qasid e olax, insan e kîk
8	25	94	Remel	Edl û muhlet hesret û te'cîl û tirs
			Fa'ilatun fa'ilatun fa'ilun	Zînihar e, zîver e zînet yeqîn!,
9	13	51	Mûzarî'	Tînab xewn, û merdad temmûz, û ab qedr e,
			Mef'ûlun fa'ilatun Mef'ûlun fa'ilatun	Pedrûd wida' xuwestin, mûyê heram e bane,
10	25	125	Remel	Ahiramen ahirîmen ahirîme ehremen
			Fa'ilatun Fa'ilatun Fa'ilatun fa'ilat	Ahiren ehrîme ehren cumle şeytan, do ye dûş,
11	10	33	Hezec	Pevazî purşewat e, kesê bêdil xonokcan,
			Mefa'îlun fe'ûlun mefa'îlun fe'ûlun	Tijîbûn e lemalem, tekebbur xodperistî,
12	9	55	Wafir	Kaşane û gulbe hucre binas!, Pîrahen e çi? Pêsîr û kiras,
			Mefa'iletun Mefa'iletun Mefa'iletun	Postan e sedî, evreng e serîr, conban e leqandin, nav e miyan,
13	15	103	Recez	Tasa û tase xemm û melalet, tarîn û tarî her du ne tarî,
			Mustef'ilatun Mustef'ilatun Mustef'ilatun	Taras mûtîbûn, barû hesar e, badber mura'î, muhtacî ye gaz,
14	65	231	Mûteqarîb	Pejeng e kilîd, û birîn e figar,
			Fe'ûlun fe'ûlun fe'ûlun fe'ûl	Pejûliş perîşan, û seyd e şikar,
Dawî	28		Hezec	Ku tenha em di bin axê bimînin
			Mefa'îlun mefa'îlun fe’ûlun	Jihevket yû dilê şeq dê bimînin
Giştî	**320**	**1155**		

2.3. Şeyx Me‘ruf Nodeyî û *Luxetnâmeyê Ehmedî*

2.3.1. Şeyx Me‘ruf Nodeyî (1753-1837)

Navî wî Mehemed e, kurê Seyyid Mustefa ew jî kurê Seyyid Ehmedê Berzenciye. Bi şecera malbatî bapîrê wî yê sêzdemîn Seyyid ‘Îsayê Berzencî kurê Seyyid

33 Ertekin, hb, r. 98
34 Pertev, hb, r,50-60
35 Pertev, hb, r,50-128

Baba ‘Elî Hemedanî ye ku Seyyid Baba ‘Elî Hemedanî jî birayê şa’irê mezin û navdar Seyyid Baba Tahirê ‘Uryanî ye.[36]

Şeyx Me‘ruf Nodeyî, di sala 1753 an[37] de li gundê Nodê welidiye. Di despêkê de li cem bavê xwe dest bi xwendinê kiriye. Paşê li gelek deveran feqîtî kiriye. Di sala 1771ê de di temenê 18-19 e salî de li cem Mela Mehemedê Xezayî icaza ‘ilmê wergirtiye. Di sala 1837 an de çûye ser dilovaniya xwe.[38]

Şeyx Me‘ruf Nodeyî, ‘alimekî mezine û zanayekî bê hempa ye. Di ‘ilmê Nehvê, Serfê, Me’anî, Beyan, Wed‘, Âdâb, Behs, Mûnazere, Fiqih, Hedîs, Ûsûl, ‘Eqaîd, ‘Erûz û Qafîye û Faraîzê de gelek serkeftî û pêşkeftiye. Di mijarê cûr be cûr de bi zimanê Kurdî, Farsî û ‘Erebî 45 berhem li pey xwe hiştiye.[39]

2.3.2. Navê Berhemê yê Orîjînal

Şeyx Me‘ruf Nodeyî navê ferhenga xwe di destpêka berhemê de di beyta 8 an de weha diyar dike:

Lî haza nawem na ***‘Ehmediye’***
Wellahe ercû islahi’n-niyye[40]

2.3.3. Sedema Nivîsînê û Mêjûya Nivîsandina Wê

Sedema nivîsandina vê berhemê di destpêka berhemê de di beyta 7 an de Şeyx Me‘ruf Nodeyî diyar dike ku ji bo lawê xwe Ehmed amade kiriye. Li gor agahiyên li ber desta ev behrem di sala 1790 î de hatiye nivîsandin.[41]

Ta kî ferzendem ***Ehmed*** *bê te’eb*
Şewed danayê luxatê ‘ereb

2.3.4. Taybetmendiyên Şiklî

Ferhenga Kurdî (Soranî) û ‘Erebî ye. Çawa ku nivîskarê berhemê di destpêkê de di beyta 9an de destnîşan dike ku ev berhem ji destpêkekê û du beşa pêk hatiye.

Bi dû bab kîtab mî şewed kemal
Yek babê ***esma*** *û yek babê* ***ef‘âl***

Di ferhengê de bi giştî wateyên 1444 bêjeyên ‘erebî hatine dayin. Berhema li ber destê me wênedar e. Bi tevahî 348 wêne di berhemê de bi cih bûne. Di gelek

36 Babê Lalo (Kemal Reûf Mehemmed),(2004) ‘*Eqîdey Îman-‘Eqîdey Kurdî*, Xalid Şarezorî Neqşebendî, (Komkirin û Serastkirin), Weşanên Aras, Hewlêr, r.136
37 Siddiq Sefîzade Borekeî, (2008), *Mêjûy Wêjey Kurdî*, Weşanên Aras, Hewlêr, Berg.2, r.699
38 Babê Lalo, hb.137
39 Babê Lalo, hb.139-140
40 Di vê xebata li ser *Luxetnameyê Ehmedî* de berhema *Luxetnameyê Ehmedî*- Wênedar, rastkirin û wênekirin bi tekoşîna ‘Ebdurrehîm Mehmûdî, İntişaratê Kurdistan, çapa nehom, sal 1391 me ji xwere kir çavkanî.
41 Pertev, hb. r,526

rûpelan de wateyên hin peyvên kurdî wek jêrenot hatine dayin.

Ev ferhanga meyî mewzûn bi giştî ji 373 beyta pêk hatiye. Beşa destpêkê 13 beyt e. Beşa yekem pêşî bi ‘erebî bi sernavê ‘El-Bab’ul-ewwel û fî tercemeti’l - esmaî’ paşê bi kurdî ‘beşê yekem le wergeranî nawekan da’ hatiye binavkirin. Ev beş bi 343 beyta hatiye avakirin.

Di dawîya beşa yekem de wek binbeşa çar qitʿe bi cih bûne. Qitʿa yekem bi navê ‘Qetʿe yekêter le behrê remel, Fa’ilatun, Fa’ilatun, Fa’ilatun’ e û 21 beyte. Qit’a duwem 7 beyte û navê wê Qet’e yekêter le behrê serî‘e. Qit’a sêyem navê wê ‘Qet’e yekêter le behrê remel’ e û 4 beyte. Qit’a çara ji 29 beyta pêk hatiye û bi ‘Qet’e yekêter le weznê Reqs’ hatiye navdan.

Beşa duwem ji 17 beyta pêk tê. Di vê beşê de wateya lêkerên sê herfî ji zimanê ‘Erebî hatiye dayin. Navê vê beşê bi ‘Erebî; ‘El-Bâbu’s-sânî fî tercemeti’l-ef’alî’ û bi kurdî ‘Babê duwem le wergiranî fi’lekanda’ ye.

Di berhemê de bêjeyên ‘erebî dinav kevaneka de hatine nivîsandin.

Di Luxetnameyê Ehmedî de Hejmara Beyta û Mînakên Beyta		
Beş	**Hejmara Beyta**	**Beytek Jê Beşê**
Destpêk	13	Bi namê Xweday heyyê la yemût Perweredegarê mulk û melekût
1	343	re ‘s sere, ‘eyn çawe Beden qalib, îsim nawe
2	17	zehere, lah, beda; derket ‘Erîfe nasî, be’ese nardî
Giştî	**373**	

2.4. Dilbikulê Cizîrî (Abdûlkadir Bîngol) û *Nûbihara Mezinan*

2.4.1. Dilbikulê Cizîrî (Abdûlkadir Bîngol) (1953-)

Dilbikulê Cizîrî (Abdûlkadir Bîngol), Di sala 1953yan de li navenda Cizîrê hatiye dunyayê. Di destpêkê de li cem bavê xwe dest bi xwendinê kiriye. Paşê li herêmê xwe li cem gelek melayan feqîtî kiriye. Perwerdeya pêşîn û navîn li Silopya, Cizîr û Şirnexê quta kiriye. Di sala 1995 de beşa Civaknasiyê ya dusale qedandiye.[42]

Di sazîyên dewletê de karê fermî kiriye û di sala 1996 da malnişîn bûye. jiyana xwe li bajarê Cizîrê didomîne. *Evdilahê Mînyewî* (werger), *Gotinên Pêşiyan* û *Biwêjên Herema Botan*, *Kulîlkên Baxê Botan*, *Rîsaleya Nameyan-Mektûbata Bedî’uzzeman*, *De Were Bikene/Nekene,* navên berhemê wî ne.[43]

42 Ertekin, hb, r. 100

43 Di vê xebata li ser Dilbikulê Cizîrî (Abdûlkadir Bîngol) û *Nûbihara Mezinan* de; Dilbikulê Cizîrî (2014), *Nûbihara Mezinan*, Weşanên Nûbihar, Çapa yekem, İstanbûl, me ji xwere kir çavkanî.

2.4.2. Navê Berhemê yê Orîjînal

Dilbikulê Cizîrî di benda sêyem di beyta 41ê de dibêje min rêça Şeyx Ehmedê Xanî ji xwere pejirandiye. Ji bo vê yekê navê berhema xwe 'Nûbihara Mezinan' daniye. Nivîskar navê berhema xwe di pêşgotina berhemê de anîye ziman ku ev pêşgotin nesre.

*Min girtiye rêy **Mela** û **Xanî***
Kurdî bibim ez semayê banî[44]

2.4.3. Sedema Nivîsînê û Mêjûya Nivîsandina Wê

Nivîskar ji bo ku ji zimanê xwe re xebatekê bike, nehile winda bibe û agahiya dost û dujminan jê çê bibe ku Kurdî zimanekî dewlemend e ev ferheng amade kiriye. Nivîskar van hestên xwe di beşa sêyem de di beytên 35-39an de aniye ziman. Tarîxa nivîsandinê ne diyar e lê berhem di sala 2014an de di nava weşanên Nûbiharê de li Stenbolê derçûye.

Min xwest ji ziman re kim xebatê
Bona wejîna wê kim lebatê

Rizgar bikim ez nebîte winda
Da ew nemirit li şehr û gunda

Hazir bikim ez bi Kurdî ferheng
Da ew di dinê de bit xwedî deng

Emma ne wekî yê din bi pexşan
Helbesteke rewneq û we rexşan

Da dijmin û dost û tev de bende
Hay jê çêbe Kurdî dewlemend e[45]

2.4.4. Taybetmendiyên Şiklî

Berhem ji destpêkek pexşan û du beşa pêktê. Beşa yekem ji bîst û şeş bin beşa ava bûye. Ev beş wateyên bêjeyên tirkî bi kurdî dide, yanî ev beş Tirkî-Kurdî ye. Beşa duwem ji heft binbeşa pêktê û ev beş Kurdî-Kurdî ye.

Destpê dikim ez bi navê Ellah

Meqsûd Ew e her ji bo me wellah

Nivîskar navên beşên berhemê bi 'Bir' navdar kiriye û binbeş jî bi 'Bend' a ji hevû dû qetandiye. Di birra yekem û benda yekem de bi 14 beyta pesnê Xweda

44 Dilbikulê Cizîrî, hb. r. 21
45 Dilbikulê Cizîrî, hb. r. 21

hatiye dayin. Di heman *birrê* û *benda* dûwem de di bin navê ‘Gazî bo Xweda’ bi 21 beyta gazind û hewara xwe bi Xwedê dike û dû’a dike.

Ewwel tu yî bil ji wê jî Axir
Batin tu yî hem digel wê Zahir

Di Birra yekem de Benda sêyem ku navê vê bendê ‘Zimanê Bêxwedî’ ye li ser grîngîya zimanê zikmakî disekine. Ev bend ji 45 beyta pêk tê.

Derd û meraqa zimanê mader
Zil da û di qelbê min de da der

Benda çarem ji Birra yekem bi pend û nesîheta destpê dike û paşê bi ferhengê didome. Hejmara beytên pend û şîreta 12 ne. Ev bend 1087 beyt e. Di serê benda de nivîskar beytên pend û şîreta bi cih kirîye. Hejmara van beytên pend û şîreta ji yekê heta 12a tê guhertin.

Bira duwem ji heft benda pêk hatiye. Ev beş Kurdî-Kurdî ye û ji 321 beyta pêk tê.

Ferheng bi wezn û bi behr û qalibên ‘erûz’ê hatiye nivîsandin. Kêşa qalibên ‘erûzê wek jêrenot li bênê rûpel hatiye nivîsandin. Di berhemê de pênc qalibên ‘erûzê hatiye bikaranîn.

Di ferhengê de bi giştî hejmara peyvên Kurdî 13.104e û hejmara peyvên Tirkî 8.268 in. Di beşa yekem de 2976 û di beşa dûwem de 321 beyt, bi giştî 3297 beyt cih girtiye.[46]

BİRRA YEKEM				
BEND	**NAVÊ BENDÊ**	**HEJMARA BEYTA**	**KÊŞA 'ERÛZÊ**	**BEYTEK JÊ BENDÊ**
1	Benda Yekem: Pesnê Xwedê	14	Mef'ûlu/ Mefa'îlûn/Fe'ûlun	Destpê dikim ez bi navê Ellah Meqsûd Ew e her ji bo me wellah
2	Benda Duyem: Gazî Bo Xwedê	21	Mef'ûlu/ Mefa'îlûn/Fe'ûlun	Ewwel tu yî bil jî wê jî Axir Batin tu yî hem digel wê Zahir
3	Benda Sêyem: Zimanê Bêxwedî	45	Mef'ûlu/ Mefa'îlûn/Fe'ûlun	Derd û meraqa zimanê mader Zil da û di qelbê min de da der
4	Benda Çarem: Tirkî-Kurdî Û Kurdî-Tirkî	1087	Mefa'îlun/ Mefa'îlun/ Fe'ûlun	Gotarbêj e **hatip** û **spiker** **Muhasebeci** bibêj berisger
5	Benda Pêncem	127	Mefa'îlun/ Mefa'îlun/ Mefa'îlun/Mefa'îlun	Ji bo hêşîn bibêj **mavi**, **temel** hîm hem jî hirç **ayı** Fizûlî ew **dedikodu** bo **hücre** tu bibêj şane
6	Benda Şeşem	210	Mefa'îlun/ Mefa'îlun/ Mefa'îlun/Mefa'îlun	Erênî ger **olumlu** bit, neyînî de **olumsuz** bit Dê xunkarî bibit **batman**, xwê ya Kurdan jî dê **tuz** bit
7	Benda Heftem	5	Mefa'îlun/ Mefa'îlun/ Mefa'îlun/Mefa'îlun	**Melankoli** bipirsî tu wê maxolanî tu zane **Bulamac** navê malêzê, **yumuşaklık** jî nermî ye
8	Benda Heyştem	12	Mefa'îlun/ Mefa'îlun/ Mefa'îlun/Mefa'îlun	Bo **rüzgar ölçer** ê bapîv, betal tu bêj bo **iptal** e Xezûr navê **kayınbaba** û hem **yurtluk** jî şunwar e
9	Benda Nehem	17	Mefa'îlun/ Mefa'îlun/ Mefa'îlun/Fe'ûlun	Ger giramî bêjî **saygı**, dê **onaltı** şazde bit **Kültür** ê de çand bizanî, hem jî **saat** demjimêr
10	Benda DEHEM	553	Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilun	**Acılı** nav lê ku tûj e, **saç kavurma** qelîsêl Rewneq **ihtişam** û **görkem**, **tantana** jî tertepêl
11	BENDA YAZDEHEM	372	Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilun	**Tazminat** ziyanî zane, zivrînek jî **dönemeç** **Katil**ê xwînî bibêje, **festival**ê mihrîcan
12	BENDA DOZDEHEM	111	Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilun	Bo **sıradan** bêj remaqî, hem ketûber, jirêzê Tevkujî ew **katliam** e, navê **ortak** nîvekar
13	BENDA SÊZDEHEM	40	Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilun	Sêlûbêl ger **keşmekeş** bit, dê bikir bit **müşteri** **İnce bağırsak** bipirsî, bêje bimbar û kîper
14	Benda Çardehem	13	Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilun	**Haklı**yê mafdar bibînî, **eldiven** dê bit lepik **Bahşiş**ê bexşîş dê bînî, **borçlu**yê deyndarî tû

46 Di pêşgotina pirtûkê de hêjmara beyta 3337 hatiye dayin. Lê me du cara jimart 3297 derket.

15	Benda Panzdehom	45	Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilat	**Kurtuluş** rizgarî nav e, **sirk**e rişk **Hapşırık** ez bo te bêjim navê fişk
16	Benda Şazdehem	12	Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilun	Veşelandin bû s**oyunmak**, **uyuşuk** jî tevizî Şebikîn bêje bo **donmuş**, ji bo **çürük**e rizî
17	Benda Hevdehem	12	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Şaka** leq e, **nokta** deq e, **fakih** feqe, **öd** zendeq e **Püsür** tiral, **güzel** delal, tellal delal, **tas** tarik e
18	Benda Heyjdehem	42	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	Qantir digel wê hêstirê bo herdûkan **katır** bibêj Hêşîn **yeşil**, hefsar **yular**, **hatır** bizan ew xatir e
19	Benda Nozdehom	36	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Gezmek** gerr e, **kafa** ser e, **lazım** gere, **sarı** zer e **Yumak** gilok, **gezgin** gerok, **hindi** elok, **sağır** kerr e
20	Benda Bîstem	18	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Keklik** kew e, **uyku** xew e, **asla** hew e, **ayran** dew e **Bacı** xwih e, **aywa** bih e, **kulak** guh e, **odur** ew e
21	Benda Bîst û Yekem	31	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Üzüm** tirî, **kasım** çirî, **yırtık** dirrî, **uçmuş** firrî **Adlı** binav, **para** dirav, hem **öd** zirav, stûr **kalın** e
22	Benda Bîst û Duyem	10	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Faktör** pêkar, **işsiz** bêkar, **bölücü** ew yê parvekar **Kişi** kes e, **marul** xes e, kîsik **kese**, **parça** qet e
23	Benda Bîst û Sêyem	6	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	Hêvî **umut**, girgîn **somut**, çotran **kurut**, şênber **somut** Rabes **tutum**, dizgar **tulum**, tevger **tutum**, hilm **soluk** e
24	Benda Bîst û Çarem	42	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Son** dawî ye, hewl **şaşı** ye, derk tu bibêj bo **algı** ye **Kolay** sivik, **çubuk** şivik, **hafif** sıvık, kênc **etki** ye
25	Benda Bîst û Pêncem	38	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Biber** îsot, **şimşir** kevot, giya ye **ot**, **doksan** e not **Kurgan** girik, **gırtlak** qirik, dostik **kırık**, pirg **sürfe** ye
26	Benda Bîst û Şeşem	57	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Uyuz** keno, **dalga** şepol, **kırklı** çilî, zimhêr **gıda** **Şişmek** pifîn, **tümü** tevek, **tümsek** qilom, boxrî **vida**

15	Benda Panzdehom	45	Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilat	**Kurtuluş** rizgarî nav e, **sirk**e rişk **Hapşırık** ez bo te bêjim navê fişk
16	Benda Şazdehem	12	Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilatun/ Fa'ilun	Veşelandin bû s**oyunmak**, **uyuşuk** jî tevizî Şebikîn bêje bo **donmuş**, ji bo **çürük**e rizî
17	Benda Hevdehem	12	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Şaka** leq e, **nokta** deq e, **fakih** feqe, **öd** zendeq e **Püsür** tiral, **güzel** delal, tellal delal, **tas** tarik e
18	Benda Heyjdehem	42	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	Qantir digel wê hêstirê bo herdûkan **katır** bibêj Hêşîn **yeşil**, hefsar **yular**, **hatır** bizan ew xatir e
19	Benda Nozdehom	36	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Gezmek** gerr e, **kafa** ser e, **lazım** gere, **sarı** zer e **Yumak** gilok, **gezgin** gerok, **hindi** elok, **sağır** kerr e
20	Benda Bîstem	18	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Keklik** kew e, **uyku** xew e, **asla** hew e, **ayran** dew e **Bacı** xwih e, **aywa** bih e, **kulak** guh e, **odur** ew e
21	Benda Bîst û Yekem	31	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Üzüm** tirî, **kasım** çirî, **yırtık** dirrî, **uçmuş** firrî **Adlı** binav, **para** dirav, hem **öd** zirav, stûr **kalın** e
22	Benda Bîst û Duyem	10	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Faktör** pêkar, **işsiz** bêkar, **bölücü** ew yê parvekar **Kişi** kes e, **marul** xes e, kîsik **kese**, **parça** qet e
23	Benda Bîst û Sêyem	6	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	Hêvî **umut**, girgîn **somut**, çotran **kurut**, şênber **somut** Rabes **tutum**, dizgar **tulum**, tevger **tutum**, hilm **soluk** e
24	Benda Bîst û Çarem	42	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Son** dawî ye, hewl **şaşı** ye, derk tu bibêj bo **algı** ye **Kolay** sivik, **çubuk** şivik, **hafif** sıvık, kênc **etki** ye
25	Benda Bîst û Pêncem	38	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Biber** îsot, **şimşir** kevot, giya ye **ot**, **doksan** e not **Kurgan** girik, **gırtlak** qirik, dostik **kırık**, pirg **sürfe** ye
26	Benda Bîst û Şeşem	57	Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun/ Mustef'ilun	**Uyuz** keno, **dalga** şepol, **kırklı** çilî, zimhêr **gıda** **Şişmek** pifîn, **tümü** tevek, **tümsek** qilom, boxrî **vida**

2.5. Mela ‘Ebdulkerîm Muderris û *Dû Rişte*

2.5.1. Mela ‘Ebdulkerîm Muderris (1905-2005)

Di vê serdêmê de yek ji mûfesir, mûheqqiq, mûtercim, faqîh û şaʿirê Kurda ye. Di şîʿrê de bi mexlesa ‘Namî’ meşhûr bûye. Di warê ‘ilmê îslamê, dîrok, dîroka zanayên Kurd, ziman û wêjeya Kurdî, hikmet û felsefê da mamosteyekî bê hempaye.

Navê wî ‘Ebdulkerîm b. Mehemed b. Fettah b. Selman b. Mustefa b. Muhemmed ji ‘eşîra Hûzî Qadî ye, li gundê Tekye di sala 1905a de welidiye. Di biçûkantiya xwe de dest bi xwendinê kiriye. Bi zaroktî ku bavê xwe wenda dike bi alikariya dîya xwe û apanê xwe xwendina xwe didomîne. Li gelek devera û li cem gelek ‘alima perwerdehiyê dibîne. Xwendina medresê li cem Şeyx ‘Umer İbnî Qeredexî bi girtina icazî xelas dike. Piştî xelaskirina medresê li gelek deveran muderistî û îmametiyê dike. Di sala 2005 de ji emrê Xweda re got; Lebbeyk û çû ser heqiya xwe.

Mela ‘Ebdulkerîm Muderris ji bo ‘alema Îslamê û ji bo edebiyata Kurdî zêdeyî 50î berhem li pey xwe hiştiye. Hin ji berhemên wî ên kurdî ev in. *Rîsaleya Îman û Îslam*, *Şerî‘eta Îslam* (4 berg), *Çil Çirayê Îslam*, *Nûr û Necat, Behar û Gulzar, Tefsîrê Namî* (7 berg), *Yadê Merdan* (2 berg), *Mewlûdname* û *Mî‘racname*.[47]

2.5.2. Navê Berhemê yê Orîjînal

Mela ‘Ebdulkerîm Muderris di serê berhema xwe de di beyta 22an de navê berhema xwe tîne ziman. Navê berhemê *Dû Rişte* ye.[48]

Bom henînewe be şîwey edeb
(Dû Rişte)*y luxet bo Kurdî ‘Ereb*

2.5.3. Sedema Nivîsînê û Mêjûya Nivîsandina Wê

Mamoste Muderris ev berhema giranbeha di sala 1963an de nivîsandiye.[49] Sedema nivîsandina berhemê dîsa di serê berhemê de bi malikên nivîskar em tê digihêjin. Mamosta Muderis dibêje; peyrewê dînê İslamê hemû birayê hev in, ji bo vê yekê pêwist e ku zimanê hev û dû bizanibin.

Hemû niştecîyê yek niştiman in
Ebê zûbanê yekter bizanin

Bû jînê bira li gel bira da
Le yek niştiman le yek mawa da

2.5.4. Taybetmendiyên Şiklî

Ferheng 110 rupel e û ji 21 beşa pêk hatiye. Ferheng li gor mijara peyvan hatiye binbeşkirin. Beşa yekem bê nav e. Beşên din kîjan mijar be navê wê mijarê hatiye nivîsandin. Wek mînak; navê beşa sêyem; S*ifetganî Însan* e. Navê beşa Hijda*; Nawê Gul û Giyay Bunxweş* e.

Di serîde bi 14 beyta hemdele, selwele û di neh beytên piştî wê sebebê nivasindina berhemê hatiye nivîsandin. Piştî van beytan bêjeyên girêdayî bi baweriyê cih digrin. Beşa bîsta her çi qas ku navê wê ‘Heywanat’ be jî, piştî navê heywana mijarên ku bi jiyana mirovan girêdayîne perakende hatine watedarkirin. Di beşa bîst û yekemîn de lêkerên zimanê ‘Erebî ên sê herfî cih girtine.

Dû Rişte, menzûm e. Di berhemê de 1761 beyt hene. 3618e peyvên ‘Erebî hatine watedarkirin. Beşa herî fireh beşa bîsta ye. Di vê beşê de 604 beyt û 1215e bêje hene. Beşên herî biçûk beşa yazde û duwazda ye. Ev her dû beş her yek ji 8 beytan pêk hatiye.

Di berhemê de bêjeyên ‘Erebî di nav kevanekê de hatine nivîsandin.

---

47 http://www.islahweb.org/content/ (Gihandin :2005/10/16)

48 Di vê xebata li ser *Dû Rişte* ya Mamoste Muderris de; nusxeya bi navê *‘Dû Rişte, ferhengekî ‘Erebî û Kurdî ye be Helbest’*, Çapxana Selman ‘E’zemî, Bexda, 1970, me ji xwere kir çavkanî.

49 Mela ‘Ebdulkerim Muderris,(1970), *Dû Rişte,* Çapxana Selman ‘E’zemî, Bexda, r.110

2.5.5. Taybetmendiyên Dû Rişte

Dû Rişte pirtûkek çar alî ye. *Dû Rişte*, berhemek 'Eqîdê ye. *Dû Rişte*, berhemek Fiqhê ye. *Dû Rişte*, pirtûkek Serfê ye. *Dû Rişte*, ferheng e. *Dû Rişte*, bi van taybetîyên xwe ji ferhengên menzûm ê mayin cudaye. Di gelek ciyan de peyvên xwe şîrove dike. Wek mînak dema wateya 'Redî' dibêje di peyre bi 5 beyta hukmê şîrdayinê şîrove dike.[50] Ji bo wateya 'Tarix'ê bi heft beyta behsa tarixa şemsî, hîcrî, mîladî dike.[51]

(Heyy)e zînduwe, ('elîm)e zana
(Qadir)e xawen hîz û tewana[52]
(Wûdû) des niwêj e pêwiste însan
Des niwêjê bi bî le bo niwêjekan

Piştî vê beytê bi du beyta ferdên desmêjê ji xwendevana re şîrove dike.[53] Peyvên şer'î di nava berhemê de hema em dikarin bêjin di temamê beşan de cih girtine.

Navê Bend û hejmar a Beyt û Peyvên Dû Rişte û Minakên Beyta				
BEND	NAVÊ BENDÊ	HEJMARA BEYTA	HEJMARA PEYVA	BEYTEK JÊ BENDÊ
1		413	657	Nebî Xeberdar ye'nî Hewal zan Xwawen ayîne li ser rûyê cîhan
2	Ewsaf	174	407	Eqre' keçel e, E'rec boşel e Eşell e'zayê xawen şelele
3	Sifetekanî însan	48	112	Ruşd û reşed û ihtîda ye'nî Be heq geyiştin ebî bizanî
4	Ehwalê însan	30	84	İ'ta pîdane, exz wergirtin İtlaq berdane, îmsak ragirtin
5	Cem û colê ademîzad	12	35	İddica' belê me'nay palkewtin İstilqa ye'nî be pişta kewtin
6	Pakî ve Xwaînî însan	29	48	Nezafet pakî, tenzîf pak kirdin Adabê dîn e pakî ra girtin
7	Cil û Berg	42	89	Kiswe poşak e, hem sewb û lîbas Qeba kewa ye, qemîs çi? Kiras
8	Mal û Pêwistiyekanê Navmal	13	30	Dar ye'nî xanû, bab çi? Derga ye Ritac, derwazey gewre bîna ye
9	Pêwestiyê Xanûbere	61	154	Icanet, setlî le cî damezraw le bo xwoştin ya cil le ser aw
10	Pêwistekanî Dartaştî	12	33	Tebr tewerzîn, hisn û qel' û fas Be me'na tewirn bizane be xas
11	Pêwistekanî Felah	8	22	Mîmsehet û mîswat bo rêkey zewey Ta yek san ebî berz legel newey
12	Esbabê Welax û Welaxdarî	8	20	Cill cil, Serc zîn e, belê qerebûs Berzey li zîna be kurdî kelpûs
13	Awedanî û Mamelew Alûyl	26	65	Qeryet ye'n'i dê, qesebe nîmçe şar Misr û Medîne û beled kore şar
14	Saxî û Nexweşî û Derdûdar	64	115	Da û 'illet derd e, dewa derman e Demad mûşemmayê ser brîinane

50 Muderris, hb. r.77-78
51 Muderris, hb. r.96-97
52 Muderris, hb. r.4
53 Mela 'Ebdulkerim Muderris, hb. r.7-8

15	Zwarden û Herçî Peywendî Pê we bî	27	80	Tahûn û reha be me'na aş e Tehn harîn e, hecer berdaş e
16	Mîwew Dexl û Dan û Dar û Dirext	27	54	Erset deştî rût bê dirext û dar Eqar be me'na dar û zewî û zar
17	Nawê Gelik Darû Dirext	14	51	Eyk û herec û xeydet le gel xab bû daristan e ey 'alî cenab
18	Nawê Gul û Giyay Bunxweş	12	20	Zehra dar gule, zehr ye'nî gul Bo gul enaliy hemîşe bulbul
19	Hendî Le Nebatattey Ke Insanû Heywan	15	44	Xes çi? Kahuwe, esef kewer e Kurfus kerewez, cet çî şewer e
20	Heywanat	604	1215	Sewr çi? gacot e, sewret bo manga Beqer bo cînse lê nîr û le ma
21	Ew Kelîmatey Ke Be Sê 'Irab Hatûn	122	283	Emm be me'na qesd e, imm munaseb e Umm daykey tuyew qedrê wacib e
Giştî		1761	3618	

2.6. Mela Mehmud Tîruwayî û *Nûbihara Qur'anê*

2.6.1. Mela Mehmud Tîruwayî (1965-)

Mela Mehmûd di sala 1965an de li gundê Tîruwayê girêdayî navçeya Kerboran (Dargeçit) a Mêrdîn çavên xwe li dinê vedike. Navê bavê wî Mela Yûsuf e. Li cem bavê xwe dest bi xwendina dînî dike. Piştî mekteba seretayî li Êlih (Batman)ê dest bi xwendina fermî dike û di ber vê xwendinê li medreseyên Êlihê xwendina medresê jî didomîne. Li Midyatê li cem Şeyx Seydayê Mela Beşîr xwendina xwe quta dike û îcaza 'ilmê werdigre.[54]

Piştî wergertina îcaza 'ilmê Mela Mehmûd 4 salan li Hemîdiyê gundê Kercewsê, 25 sala li Çiplex gundê Qoserê û paşê, ji 2015a virde li gundê Kanîsipî ya girêdayî bi Qoserê Melatiya xwe berdewam dike. Seyda li heyati ye û xebatê xweyin 'ilmê didomîne. Ji bil vê ferhanga Quranê, *Sal Bi Sal Heyata Pêxember* û *Tercuma Qesîda Mudarî* du berhemê wî ên din jî hene[55]

2.6.2. Navê Berhemê yê Orîjînal

Navê berhemê *Ferhenga Quranê* ye.[56]

2.6.3. Sedema Nivîsînê û Mêjûya Nivîsandina Wê

Sedema nivîsandina vê berhemê xwestina bi hêsanî têgihiştina term û bêjeyên Qurana Pîroz e. Mela Mehmûd berhema xwe di salên 2000an de nivîsiye.[57]

---

54 Seyfettin Aykaç, (2016), *Mela Mehmûdê Tîruwayî û Ferhenga Wî Ya Menzûm (Metn û Lêkolîn)*, Teza Lîsansa Bilind, Zanîngeha Bîngolê, Enstîtuya Zimanên Zindî, Beşa Ziman û Edebiyata kurdî, Çewlik, r. 10-11

55 Aykaç, hb.12-13

56 Aykaç, hb.14

57 Aykaç, hb.14

2.6.4. Taybetmendiyên Şiklî

Ev ferheng ji 90 beşan pêk hatiye. Nivîskar ji bo her sûretekî Qurana Pîroz beşek amadekiriye. Beşa dawî ji bo Hemdele û Selwele veqetandiye. Li gor vê agahiyê 89 beş ferheng e. Tê zanîn ku ji bo 25 sureyê Qurana Pîroz beş nehatine amadekirin. Beşa duwem beşa herî mezine ku ji 234 beyta pêk hatiye. Beşa herî biçûk jî beşa 85a ye ji beytekê tenî çêbûye. Bi tevahî 1556 beyt e.[58]

Çiqas ku ferheng menzûm be jî bi behr û qalibê ‘erûzê nehatiye nivîsandin. Bi kîta hatiye nivîsandin. Hejmara kîteyên beyta11e ne. Ferheng bi teşeya mesnewî hatiye nivîsandin.[59]

Ew hurufê serî surete quran a / Muqette‘e; kes nizanî me’na wan a
Xeyrê Xwedê ku xasî ‘ilmê Wîne b / Elîf lam û qaf û nûn û ta sîn e b

Navê Sûreyên Quranê û Hejmara Beytên wan Di Ferhenga Quranê de								
Beş	Navê Suretan	Hejmara Malikan	Beş	Navê Suretan	Hejmara Malikan	Beş	Navê Suretan	Hejmara Malikan
1	Fatîhe	8	31	Sad	3	61	Nâzi'ât	13
2	Beqere	234	32	Zumer	4	62	'Ebese	4
3	Alî 'îmran	186	33	Xâfir	6	63	Tekwîr	7
4	Nîsa	131	34	Duxân	4	64	Înfitar	2
5	Maîde	53	35	Ehqâf	4	65	Muteffifin	3
6	En `am	68	36	Qîtal (Muhemmed)	5	66	Înşîqâq	5
7	E ‘raf	106	37	Feth	5	67	Burûc	5
8	Tewbe	53	38	Hucûrat	3	68	Târiq	4
9	Yûnûs	12	39	Qâf	4	69	E'la	1
10	Hûd	38	40	Zâriyât	5	70	Xâşîye	7
11	Yûsûf	32	41	Tûr	5	71	Fecr	7
12	Re ‘d	15	42	Necm	9	72	Beled	7
13	Îbrahîm	17	43	Qemer	7	73	Şems	4
14	Hicr	18	44	Rehmân	7	74	Leyl	3
15	Nehl	49	45	Wâqi'e	13	75	Duha	2
16	Kehf	24	46	Hedîd	3	76	Tîn	4
17	Meryem	24	47	Mucâdele	4	77	Îqre'	3
18	Tâ-hâ	25	48	Heşr	9	78	Beyyîne	4
19	Enbiyâ	23	49	Cumû'e	4	79	Zîlzal	2
20	Hec	24	50	Mulk	6	80	Adîyat	5
21	Mu'mînûn	16	51	Nûh	10	81	Qâri'e	4
22	Nûr	11	52	El-Haqqe	8	82	Humeze	5
23	Furqân	33	53	Me'âric	8	83	Fîl	5
24	Neml	10	54	Cin	6	84	Mâ'ûn	4
25	Qeses	10	55	Muzemmîl	7	85	Kewser	1
26	Rûm	2	56	Mudessîr	5	86	Tebbet	3
27	Loqman	2	57	Qiyâmet	4	87	Îxlâs	3
28	Ehzâb	10	58	Însan	5	88	Feleq	3
29	Fatir	4	59	Murselât	8	89	Nas	4
30	Yasîn	10	60	Nebe	8	90	Beşa Dawiyê	5

58 Aykaç, hb.15-18
59 Seyfettin AYKAÇ, hb.18-19

Li gor tabloya jor ew 25 sûreyên Quranê ku ji wan re Ferheng ava nebûne evin:					
1	Enfâl	11	Câsiye	21	Tekâsur
2	Isrâ	12	Mumtehîne	22	‘Esr
3	Şû’erâ	13	Saff	23	Qureyş
4	Enkebût	14	Munafîqûn	24	Kâfîrûn
5	Secde	15	Texâbun	25	Nesr
6	Sebe	16	Telaq		
7	Saffât	17	Tehrîm		
8	Fussîlet	18	Qelem		
9	Şûrâ	19	Inşîrah		
10	Zuxruf	20	Qedr		

2.7. Ismaîl Bazîdî û *Gülzâr* (1655-1710)

Di sedsala 18an de ji teref şagirdê Şex Ehmedê Xanî Ismaîlê Bazîdî (1655-1710) ve hatiye nivîsandin. Di edebiyata Kurdî de ferhenga duwem e. Ferhengek sê zimanî ye. Bi Kurdî-‘Erebî-Farsî hatiye nivîsandin. Ev ferheng nehatiye dîtin. Der heqê vê ferhengê em ahagiyan ji *Îslam Ansîklopedisi*yêde ji maddeya “Kürtler” distînin. Li gor agahîyên ku Minorsky di vir de di de; Ismaîlê Bazîdî şagirtê Şex Ehmedê Xanî ye, ferhengek menzûm bi navê *‘Gulzâr’* nivîsandiye û hinek ş’ir û xezelê wî jî hene.[60]

2.7.1. Taybetiyên *Gulzâr*ê

1= Ferhengeke Kurdî-‘Erebî-Farsî bi sêzimanî ye,

2= Di medreseyên Kurda de wek pirtûkeke dersê hatiye xwendin

3= Bi giranî devoka Hekarî û Bazîdê bi kar aniye.[61]

2.8. ‘Ebdussettar Rêkanî û *Nûbehara Mizgefta Sîriyê* (1984-)

Ev ferheng ji aliye ‘Ebdussettar Rêkanî hatiye nivîsîn. Ev ferheng Kurdî-‘Erebî ye. 54 rûpel e. Ferheng ji 1330 kelîmeyan pêk tê. Nehatiye çapkirin. Nivîskarê berhemê ji Dihokê ye. Loma jî bi devoka Badînan/Kurmanciya Başûr ferhenga xwe amade kiri ye. Bêtir peyvên rojane yên Kurdî-‘Erebî di ferhenga xwe de bi cih kirîye. Herçend navê wê Ferhenga Mizgefta Sîriyê be jî –ku ev mizgeft mizgefta ku ‘Rêkanî lê melatiyê dike-, ji bo çapê dixwaze ku navê wê bike *Ferhenga Nûcewanan*. [62] Bi sedema ku ev ferheng ne li ber destê me ye me zêde agahî neda.

---

60 Öztürk, hb, r.6

61 Pertev, hb. r,26

62 Mehmet Zahir Ertekin, (2017), Zanîngeha Bîngolê, Enstîtuya Zımanên Zındî, Beşa Zıman û Ed-bıyata Kurdî. Der heqê vê ferhengê de me ev agahî Ji Mehmet Zahir Ertekin, girt. Xebatên wî li ser vê ferhengê didome. Çewlik.

ENCAM

Wek hemû edebiyatên rojhilatanavîn, di amadekirina ferhengê menzûm, edebiyata Kurdî jî ji vê cûreyê edebî xwe bê par nehiştiye û bi 8 berhema xwe nîşan daye.

Nûbihara Biçûkan, *Mîrsad'ul Etfâl ew Şahrahê Kûdekan* û *Nûbihara Mezinan* sê ferhengê tekûz in ku li gor rêbazên ferhengên menzûm ên edebiyata rojhilatanavîn hatine nivîsandin.

Çawa ku mînakê wan di edebiyata rojhilata navîn tên dîtin ferhengê du zimanî û sê zimanî jî hatine nivîsandin.

Ji bo hersê çandên ku zêde têkilî bi wan re hatiye avakirin, ku ew jî;'Ereb û 'Ecem û Tirk in, ferheng ji bi zimanê wan hatine avakirin.

Ji bo zimanê 'Erebî 5 ferheng hatine avakirin. Ev jî nîşan dide ku fêrkirina dînî Îslamê mijara sereke hatiye dîtin.

Ji bo zimanê Farsî ferhengek bi taybet û ferhengek tevî zimanê 'Erebî, bi giştî du ferheng hatine amadekirin.

Ji bo fêrkirina zimanê Tirkî ferhengek hatiye avakirin, lê ev ferheng hem bi hejmara beytên xwe û hem bi hejmara bêjeyan ferhenga Kurdî ya menzûm a herî mezin e.

6 ferheng bi Kurdiya Kurmancî û du ferheng bi Kurdîya Soranî amade bûne.

Dema ku em bala xwe didin sedemên nivîsandina wan, em dibînin ku piranî yan ji bo zarokên xwe, yan ji bo neviyên xwe yan jî ji bo xwendevanên xwe hatine nivîsîn.

Ferhenga yekem *Nûbihara Biçûkan* e, Şeyx Ehmedê Xanî nivîsandiye, Kurdî-'Erebiye, 14 beş (tevî beşa destpêkê) e, 217 beyt e, 1317 bêjeyên 'erebî hatine watedarkirin. Herweha ev ferheng rê li ber ferhengnûsiya Kurdî vekiriye û bûye pêşengê ferhengnûsîna Kurdî jî. Amadekarên ferhengên menzûm ên Kurdî hemû di binê bandora vê ferhengê ferhengên xwe amade kirine.

Ji bo zimanê Farsî ferhengek tenê hatiye nûsîn. Ev ferheng Şeyx Mihemmed Kerbelayî bi navê *Mîrsad'ul Etfâl ew Şahrahê Kûdekan* nivîsandiye.

Ferhenga beşê wê herî zêde *Nûbihara Qur'anê* nivîsa Mela Mehmud Tîruwayî ye ku ji 90 beşî pêk hatiye.

Ferhenga beytê wê herî zêde Dilbikulê Cizîrî (Abdûlkadir Bîngol) nivîsandiye navê berhemê *Nûbihara Mezinan* ye.

Ferhenga bêjeyên herî zêde di xwede digre *Nûbihara Mezinan* ye. Ev ferheng nivîsa Dilbikulê Cizîrî (Abdûlkadir Bîngol)e.

Herdû ferhengê bi Kurdiya Soranî hatiye nivîsandin a herî kevn *Luxetnameyê Ehmedî* ye Şeyx Me'ruf Nodeyî ew nivîsandiye, a din ji teref 'alimê mezin Mela 'Ebdulkerîm Muderris hatiye nivîsandin navê wê *Dû Rişte* ye.

Gulzar a Ismaîl Bazîdî em bi hebûna wê agahdarên lê heta dema vê nivîsê kesî bi dest nexistiye.

Ferhenga bi navê *Nûbehara Mizgefta Sîriyê* ku ji teref ‘Ebdussettar Rêkanî hatiye nivîsandin hejmara bêjeyên wê tenê di dest me heye.

DÎ EDEBÎYATA KURDÎ DE FERHENGÊN MENZÛM						
	Navê Ferhengê	Nivîskar	Ziman	Beş	Beyt	Bêje
1	Nûbihara Biçûkan	Şêx Ehmedê Xanî	Kurdî (Kurmancî)-'Erebî	14	217	1317
2	Luxetnameyê Ehmedî	Şêx Me‘ruf Nodeyî	Kurdî (Soranî)-'Erebî	3	373	1444
3	Dilbikulê Cizîrî	Nûbihara Mezinan	Kurdî-Tirkî	33	3297	8268
4	Mela ‘Ebdulkerîm Muderris	Dû Rişte	Kurdî (Soranî)-'Erebî	21	1761	3618
5	Şêx Mihemmed Kerbelayî	Mîrsad’ul Etfal ew Şahrahê Kûdekan	Kurdî-farsî	16	320	1155
6	Mela Mehmud Tîruwayî	Nûbihara Qur’anê	Kurdî (Kurmancî)-'Erebî	90	1556	
7	‘Ebdussettar Rêkanî	Nûbehara Mizgefta Sîriyê	Kurdî (Kurmancî)-'Erebî			1330
8	Ismaîl Bazîdî	Gülzâr	Kurdî-'Erebî-farsî			

ÇAVKANÎ

Aykaç, Seyfettin, (2016), *Mela Mehmûdê Tîruwayî û Ferhenga Wî Ya Menzûm (Metn û Lêkolîn)*, Teza Lîsansa Bilind, Zanîngeha Bîngolê, Enstîtuya Zimanên Zindî, Beşa Ziman û Edebiyata kurdî, Çewlik.

Babê Lalo (Kemal Reûf Mehemmed),(2004) ‘*Eqîdey Îman-‘Eqîdey Kurdî*, Xalid Şarezorî Neqşebendî,(Komkirin û Serastkirin), Weşanên Aras, Hewlêr.

Borekeî, Siddîq Sefîzade, (2008), *Mêjûy Wêjey Kurdî*, Weşanên Aras, Hewlêr, Berg.2,

Cizîrî, Dilbikulê (Abdûkkadir Bîngol), (2014), *Nûbihara Mezinan*, Weşanên Nûbihar, Çapa yekem, İstanbûl.

Gıynaş, Kamil Ali, (2015). “*Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfetü’l-İhvân Hediyyetü’s-Sıbyân”*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.8, S.41.

http://www.islahweb.org/content/2005/10/16

İnce, Yilmaz, (2002). *“Manzum Sözlükler ve ‘Şemsî’nin Cevâhirü’lkelimât’ı Üzerine Bir Dil İncelemesi”*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.

Kerbelayî, Şeyx Mihemed, (2002), *Dîwana Kerbelayî*, amd. Osman Akdağ-Kerem Soylu, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol.

M. Zahir Ertekin, “İlk Manzum Türkçe-Kürtçe Sözlük: Nûbihara Mezinan”, Journal of Oriental Scıentific Research (JOSR), Nisan-2017 Cilt:9 Sayı:1 (17), (s. 89-106)

Muderris, Mela ‘Ebdulkerîm,(1970), *Dû Rişte,* Çapxana Selman ‘E’zemî, Bexda.

Öztürk. Mustefa, (2015). *“Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân ile Kürtçe’deki İlk Manzum Sözlük Nûbehara Biçûkan Arasında Bir Karşılaştırma”*, Mardin: The Journal of Mesopotamian Studies, C: 1/1, s. 5.

Öz. Yusuf, (1996), *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

Pertev, Ramazan. (2012),*Mîrsadul Etfâl (Şahrahê Kudekan)* -Ferhenga *Menzum a Kurdî-Farîsî(vekolin-Tekst),* Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtûya Zimanên Zindî yên li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Teza Lîsansa Bilind, Mêrdîn.

Qoxî. Ehmed Hilmi, (2004), *Gulzara Hemûkan Şerha Nûbihara Biçûkan*, İhsan yayınları, 3. Baskı, İstanbul.

Nodeyî. Şeyx Me'rûf Nodeyî, *Luxetnameyê Ehmedî*- Wênedar, rastkirin û wênekirin bi tekoşîna 'Ebdurrehîm Mehmûdî, İntişaratê Kurdistan, çapa nehom, sal 1391,

Yıldırım. Kadri, (2014), *Ehmedê Xanî Külliyatı IV- Dîwan*, Awesta yayınları, İstanbul

Pêvek
1-

Di Luxetnameyê Ehmedî de Hejmara Beytan û Bêjeyan

Hêjmara Rûpel	Hêjmara Bêjeyan	Hêjmara beyta
3		13
4	21	5
5	28	7
6	27	7
7	25	7
8	28	7
9	31	8
10	28	7
11	28	8
12	27	7
13	31	8
14	27	7
15	31	7
16	35	8
17	28	8
18	34	8
19	33	8
20	28	7
21	32	8
22	32	8
23	31	8
24	30	8
25	32	8
26	34	8
27	35	8

Hêjmara Rûpel	Hêjmara Bêjeyan	Hêjmara beyta
28	24	8
29	34	8
30	34	8
31	34	8
32	34	8
33	34	8
34	36	8
35	30	8
36	28	8
37	37	9
38	30	8
39	25	7
40	23	6
41	36	7
42	40	8
43	32	7
44	26	6
45	22	5
46	27	8
47	25	8
48	31	9
49	29	7
50	37	8
51	20	5
Giştî	1444	373

2-

Hejmara Bêjeyên Nûbihara Biçûkan Li Gor Herfên Elîfbayê

Herf	Bêjeyên Kurdî	Bêjeyên ‘Erebî
آ	38	4
أ		159
ب	89	65
پ	52	
ت	30	36
ث		22
ج	16	55
چ	29	
ح	8	75
خ	34	38
د	58	28
ذ		7
ر	33	59
ز	30	17
ژ	8	
س	34	65
ش	24	43
ص	7	42
ض		22
ط	15	21
ظ		7
ع	9	75
غ	4	37
ف	10	31
ڤ	7	
ق	37	70
ك	70	34
گ	48	
ل	27	26
م	51	145
ن	30	52
ه	43	30
و	8	43
ى	3	9
Giştî	**852**	**1317**
Giştî		**2169**

3-

Hejmara Beyt û Peyvên 'Dû Rişt' ê Di Rûpela De

Rûpel	Hejmara Beyta	Hejmara Peyva
3	18	
4	19	21
5	18	19
6	16	15
7	16	19
8	19	22
9	15	18
10	18	26
11	20	25
12	19	21
13	19	24
14	16	18
15	15	30
16	12	31
17	15	38
18	10	25
19	10	30
20	10	28
21	11	20
22	20	52
23	16	39
24	17	28
25	19	17
26	19	25
27	16	41
28	17	45
29	14	33
30	17	44
31	16	36
32	20	37
33	20	38
34	17	44
35	14	39
36	20	47
37	20	48
38	19	34
39	19	39

Rûpel	Hejmara Beyta	Hejmara Peyva
40	12	43
41	16	45
42	17	45
43	16	46
44	18	32
45	17	30
46	15	36
47	16	32
48	18	37
49	17	41
50	15	45
51	12	34
52	17	34
53	15	39
54	16	50
55	19	43
56	15	39
57	17	34
58	20	30
59	16	20
60	15	49
61	16	39
62	16	46
63	13	36
64	16	26
65	15	42
66	16	46
67	16	36
68	18	41
69	20	37
70	14	32
71	16	22
72	16	30
73	19	25
74	17	26
75	15	34
76	14	32

Rûpel	Hejmara Beyta	Hejmara Peyva
77	18	34
78	20	23
79	16	33
80	19	39
81	15	36
82	19	35
83	17	24
84	16	42
85	16	45
86	19	46
87	18	40
88	18	36
89	16	41
90	12	43
91	15	33
92	17	15
93	17	37
94	15	36
95	13	44
96	16	15
97	19	4
98	19	30
99	16	34
100	17	30
101	18	55
102	15	37
103	16	44
104	14	30
105	14	33
106	16	41
107	16	35
108	17	41
109	17	36
110	3	1
Giştî	**1761**	**3618**

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi
Yıl:3, Cilt:3, Sayı:5, Haziran 2017, ss. 45-74

نالی لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا

Nalî Di Belgenameyên 'Usmanî Da

Nali In Some Ottoman Documents

Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Nâlî

Hemin OMAR AHMAD[1]

پوختە:

دۆزینەوەی بەشێکی نادیارلە ژیانی شاعیرانی کورد لە ڕێی بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا، شێوازێکی تازەیە لە ناو ڕەخنە و مێژووی ئەدەبی کوردیدا، لەو سۆنگەیەوە ئەم توێژینەوە لە ژێر ناوی (**نالی لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا**) هەوڵیداوە بە گوێرەی ژمارەی ئەو بەڵگانەی کە لە ئەرشیڤخانەی عوسمانی دۆزیومانەتەوە، تیشك بخاتە سەر چەند لایەنێکی گرنگی ژیانی نالی و بەشی زۆری ئەو زانیارییانەی لە ماوەی سەد ساڵی رابردوودا لە بارەی ژیانی نالی بەگشتی پووچەڵ بکاتەوە و بە بەڵگەوە تیشك بخاتە سەر پلە و پایەی نالی، بەرهەمی دیکەی ناوبراو لە شێوەی کتێب، ژیانی لە حیجاز، هەبوون و نەبوونی هاوسەر، وەزیفەداری و بێ وەزیفەیی، تەنانەت رۆژ و مانگ و شوێنی مردنیشی ئاشکرا بکات. توێژینەوەکە وێڕای هەبوونی بەڵگەکانیش، شڕۆڤەیەکیش بۆ ئەو بۆچوونانەی پێش خۆی دەکات سەبارەت بە ژیانی نالی و بە گوێرەی بابەتەکان یەك یەك دەیانخاتە بەر نەشتەری شیکردنەوە. گرنگییەکەشی لەوەدایە بۆ یەکەم جار لەناو مێژووی ئەدەبی کوردیدا دەبێتە لاپەڕەیەکی تازە سەبارەت بە چەند لایەنێکی ژیانی یەکێك لە ڕابەرانی شیعری کلاسیکی کوردی بە شێوەئاخاوتنی ناوەڕاست.

وشەی کلیلی:

نالی، حیجاز، هاوسەری نالی، مێژووی مردنی نالی، ئەستانە، بەرهەمێکی نالی

PUXTEYA KURMANCÎ

Dîtina pişkeke nediyar di jiyana helbestvanên kurd de, di rêka belgeyên 'Usmanî de, rêkeke nû û taze ye di nava rexne û dîroka edebiyata kurdî de. Ji ber vê yekê ev gotar di bin navê ***Nalî di belgenameyên 'usmanî da*** li gorî belgêyên ku li erşîvxaneya 'Usmanî hatin dîtin, tîrêj dixe ser çend aliyên

1 یاریدەدەری دۆچەنت لە زانکۆی بینگۆل، فاکەڵتیی فەن ئەدەبیات، بەشی زمانە ڕۆژهەڵاتییەکان، بن بەشی زمان و ئەدەبیاتی کوردی heminahmad40@gmail.com

giringa jiyana Nalî. Herweha gelek aliyên ku di sed salên berê de li gorî jiyana Nalî hatibun beḧs kirin, ewan careke dî sererast dike. Herwesa beḧsa pile û payeya Nalî û berhemek di şiklê pertukan, jiyana Ḧîcaz a wî, hebûn û nebûna hevjîn, wezîfedarî û bê wezîfeyî, roj û meh û sala wefata wî destinîşan dike.

Ev xebat ji ẍeynî hebûna belgan jî, li gorî mijaran yek bi yek şirove dike, giringiya vê lêkolînê jî ev e ku yekem car di nava dîroka edebiyata kurdî de, dibe rupereke taze li gorî çend aliyek ji jiyana yek ji rehberên helbestê klasîkî yên kurdî/soranî û bi taybetî yên bi devoka kirmanciya navîn e.

Peyvên Sereke: Nalî, Ḧîcaz, Hevjîna Nalî, Mirina Nalî, Estane, Berhemeka Nalî

نالى في الوثائق العثمانية

ملخص البحث

يتم الكشف والبحث عن الجوانب المجهولة في حياة الشعراء الكورد من خلال الوثائق العثمانية إذ يعد هذا الأسلوب الجديد من نوعه بمثابة قافلة في النقد والتاريخ الأدب الكوردي، ومن هذا المنظور تهدف هذه الدراسة المعنونة ب (**نالى في الوثائق العثمانية**) إلى الاعتماد على عدد من الوثائق التي عثرنا عليها في دائرة الوثائق العثمانية في مدينة اسطنبول . وحاولت الدراسة تسليط الضوء على الجوانب المهمة من حياة نالى وتوضيح أغلب المعلومات المهمة حول حياة هذا الشاعر منذ القرن الماضي، وهذه المعلومات القيمة تسلط الضوء على أهمية مكانة نالى وحياته في الحجاز ووجود كتاب قيم من تأليفه و زواجه ووظيفتهه فضلا عن تحديد مكان وفاته وتاريخه باليوم والشهر والسنة، وعلى الرغم من توفر الوثائق، قامت هذه الدراسة بتحليل كل الآراء والأفكار المتعلقة بحياته، أما من حيث الموضوعات فإن الدراسة تحاول تسليط الضوء على كل الجوانب الرئيسة التي لا غنى عنها في مثل هذه الدراسات وتكمن أهمية هذه الدراسة أنها من بواكير الأعمال في تاريخ الأدب الكوردي وستكون حقبة جديدة ومثيرة للاهتمام لدى الباحثين في هذا المجال لدراسة بعض الجوانب الرئيسة في حياة أهم أعلام الشعر الكوردى وأبرزهم من زعماء الشعر الكلاسيكي في اللهجة الوسطى.

ABSTRACT

The reveal and research about unknown aspects in the life of kurdish poets can be archieved through Ottoman documents. This new style can be regarded as a procession in the criticim and history of Kurdish literature. From this perspective, this study under the title “ ***Nali in some Ottoman documents***” , aims to depend on a number of documents that we have found in Ottoman Institution in Istanbul city. This stydy tried to highlight on the important aspects of Nali’s life and the clarification of thes improtant information about the life of this poet since foretime century.

This valuable information highlights the significance of his position, his life in Al-Hijaz, the existence of a precious book which he authorized, his marraige,his function and job, in addition to specificty of the place and the date of his death in day, month and year.

Althuogh these documents are available, this study has analyzed all the ideas and opinions that are related to his life. From other opint of view, the subjects try to highlight the essential and indispensable sides for study.

The importance of this study lies in the history of Kurdish literature, and this will be a new and an interesting era for scholars who are interested in this field for some fundamental aspects in the life of the most important and prominent flags and chiefs of the classic poetry in mediterranean dialect.

ÖZET

Kürt edebiyatı tarihi ve eleştiri tarihinde bir şairin hayatı ile ilgili yeni bilgi ve belgeleri Osmanlı Arşivi vasıtasıyla ortaya koymak yeni bir yoldur. Bu nedenle "**Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Nali**" başlıklı bu çalışma, Osmanlı Arşiv belgelerinde bulunan yeni bilgi ve belgelerdir. Bu açıdan da çok önemlidir. Bu belgelerde Nali hakkında yeni bilgiler bulunmaktadır. Nali hakkında bilinen gerçekler bu belgelerle kesinlik kazanmış ve bilinmeyenler de bilinme seviyesine çıkarılmıştır. Aynı zamanda bu belgelerde Nali'nin aldığı derece ve ödüller, bir eseri, Hicaz hayatı, eşinin olup olmadığı, vazifeleri, gün, ay ve yıla göre vefat tarihi gibi konuları açıklığa kavuşturmaktadır verilmektedir.

Bu çalışma, belgelerin yanı sıra konuları bir bir yorumlamaktadır. Bu araştırmanın önemi de şudur: İlk kez Kürt edebiyatı tarihi arasında yeni bir sayfa halini alıyor. Birçok yönüyle Kurdi\sorani Klasik şiirin öncüsü olan bir şairin hayatı ile ilgili yeni ve kesin belgelerin gün yüzüne çıkmış olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Nali, Hicaz, Nali'nin Hanımı, Nali'nin Hayatı, Estane, Nali'nin Bir Eseri

پێشەکی

بواری لێکۆڵینەوە لە مێژووی ئەدەب بوارێکی فراوانە، لەناو مێژووی ئەدەبی کوردیشدا کەم تا زۆر ڕۆشنایی خراوەتە سەر ژیانی بەشی زۆری شاعیرانمان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تا ئێستا ژیان و بەسەرهاتی بەشێکیان نادیارە و تەنانەت بەرهەمەکانیشیان نە بە تەواوی ساغکراونەتەوە و نە هەمووشیان لەبەر دەستانن. ئەوەی هەشە لە ماوەی سەدەیەکدا زانیارییەکان ئاڵوگۆڕ دەکرێن و شتێکی ئەوتۆیان بەسەردا زیادنەکراوە.

ئەگەرچی بواری لێکۆڵینەوە لە مێژووی ئەدەب، پاڵپشتییەکی گەورەیە بۆ بواری ڕەخنەی ئەدەبی، بەڵام تا ئێستا نەبوونی بەڵگەی چەسپاو و لەبەردەستان، کەلێنێکی گەورەی بواری مێژووی ئەدەبی کوردی بووە و لەو سۆنگەیەشەوە بەشێك لەو بەرهەمانە دوای دەرکەوتنی بەڵگەش نەبوونە کەرەستەی لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوەی تازە سەبارەت بە ژیانی شاعیرانمان[2]. مەلا خدری ئەحمەد شاوێسی ناسراو

2 بەداخەوە دوای چەند ساڵ لە ئاشکرابوونی زانیارییەکی تازە سەبارەت بە ژیانی نالی، بەتایبەت بۆ ساڵی مردنی، د.مارف خەزنەدار خاوەنی کتێبی مێژووی ئەدەبی کوردی، مکوڕ بوو لەسەر ساڵی مردنی نالی بەوەی لە 1856

به (نالی) کە لە سەردەمی خۆیدا بە یەکێك لە کۆڵەگەکانی شیعری کوردی دادەنرێت، بە درێژایی سەدەی رابردوو لە ڕێگەی بەڵگەی جیاواز، ڕای جۆربەجۆر سەبارەت بە ژیانی خراونەتەڕوو، بەڵام زۆر لایەنی ژیانیشی بە لێڵی و نادیاری ماونەتەوە. ئەمەش گەلێك جاران وای لە ڕەخنەگران کردووە، لە ڕێگەی شیعرەکانییەوە هەوڵ بدەن لەبارەی تەمەن و هەبوونی ژن و منداڵەوە تەئویل و ڕاڤەی جیاجیای بۆ بکرێت و لەو سۆنگەیەشەوە چەندین تێزی ماستەر و دکتۆرای لەسەر نووسراوە، بەڵام تا ڕادەیەك هیچیان نەیانتوانیوە بڕیاری کۆتایی و یەکلاکەرەوە لەسەر لایەنە جیاوازەکانی ژیانی ئەم شاعیرە بدەن.

کوردستان زیاتر لە چوارسەدە لە بن دەستەڵاتی عوسمانییەکاندا بووە، ئەرشیڤخانەی عوسمانییش بێگومان بە یەکێك لە سەرچاوە هەرەگرنگ و بەردەستەکان سەبارەت بە ژیانی سیاسی و کارگێری و کۆمەڵایەتی و ئایینی و ڕۆشنبیری....هتد لە کوردستان دادەنرێت. لەو بوارەدا لەمێژبوو خولیای سەردان و پشکنین بووین بەناو ئەو ئەرشیڤخانەیە، بە ئامانجی دۆزینەوەی چەند لایەنێکی نادیار سەبارەت بە مێژووی کورد بەگشتی و مێژووی شاعیرانمان بە تایبەتی، خوا یار و بار لە بار بوو دەستمان پێکرد، لەنێو (نزیکەی هەشت ملیۆن بەڵگەی تایبەت بە کورد و کوردستان و لە چوارچێوەی سەد ملیۆن بەڵگەی عوسمانیدا)[3] چەند بەڵگەیەکمان سەبارەت بە چەند لایەنێکی ژیانی مەلا خدری نالی دۆزییەوە. ئەگەرچی شێوازی تۆمارکردنی بەڵگەکان وەها ڕێکخراوە، کە دۆزینەوەی کەسایەتییەکان سەخت بێت، بەتایبەتی لەوەدا بە زۆری تەنیا دێڕێك یان دوو دێر و یان کەمتر بە گوێرەی رستەی یەکەمی بەڵگەگە کراوەتە پوختە، ئەمەش بۆتە بەربەستێکی زۆر گەورە لەبەردەم دۆزینەوەی هەموو ئەو کەسایەتییانەی کە لە کۆتایی بەڵگەکاندا ناویان هاتووە. لەبەرئەوە، ئەو باسەی ئێمە مانای ئەوە نییە کە بەڵگەی تر سەبارەت بە نالی لەناو ئەرشیڤخانەی عوسمانیدا نەبن، بەڵکو بە وردبوونەوە و تەتەڵەکردنی ئەو هەشت ملیۆن بەڵگەیە، هێڤی هەیە زانیاری تری سەرەکیی یان لاوەکیی سەبارەت بە ناوبراو پەیدا ببن.

باسەکە وێرای ئەم پێشەکییە، بە هەڵسەنگاندنی توێژینەوە و باسەکانی پێش خۆی سەبارەت بە ژیانی نالی، بە گوێرەی بەڵگەکان مژار مژار، لەسەر ژیانی نالی لە حیجاز، ناوبانگ و پلە و پایەکەی، بەرهەمێکی دیکەی لە شێوەی کتێب، هەبوون و نەبوونی هاوسەر، وەزیفەداری ناوبراو، رۆژ و مانگ و ساڵ و شوێنی مردنی نالی، دەتۆژێتەوە. لە کۆتاییشدا بەڵگەکان وەك خۆی بە وەرگێڕدراوی بۆ زمانی کوردی لەم لێکۆڵینەوە نووسراونەتەوە و پاشان بە چەند ئەنجامێك لاپەڕەیەکی دیکەی زانیاری تازە سەبارەت بە شاعیری ناوبراو دەخاتەڕوو، لەگەڵ ئەو سەرچاوانەی سوودیان لێ وەرگیراوە و ئەو بەڵگانەشی کە بە کۆد و ژمارەی تایبەتی ئەرشیڤخانە نووسراون، دەخاتە ڕوو.

1.1 کتێبێکی نادیاری نالی

بەڵگەکانی عوسمانی ئەوە ئاشکرا دەکەن، کە نالی زانایەکی مەزنی سەردەمی خۆی بووە، هەر وەك بە دەربڕینەکانی (صاحب ارباب فضل و معارفندە سلیمانی الاصل= خاوەنی شکۆ و پایەبەرز و زانا، نالی ئەفەندی خەڵکی سلێمانی)[4]، ئەوە دەگەیەنێت، کە نالی هەر تەنیا خاوەنی دیوانێکی شیعری نەبووە، بەڵکو ئەوەی مامۆستا مەسعوود محەمەد لە زاری مەلا محەمەد (دلاوەر) [5] ەوە دەگێڕێتەوە کە (لە نێوان

مردووە، ئەگەرچی بە چەند ساڵێك پێش چاپبوونی کتێبەکەش لە شامەوە کتێبی نزهة الفكر چاپ دەبێ و دوای ئەو مێژووە باسی ژیانی نالی دەکات لە حیجاز، وێرای بەڵگەکانی مەسعوود محەمەد کە لە باب و باپیرییەوە سەبارەت بەو بابەتە بۆ خوێنەرانی گواستەوە و لێکۆڵینەوەکەی د.عەبدوڵڵا حەدادیش، نەیانتوانی بیروڕای د.مارف بگۆڕن.
بۆ زانینی بیر و ڕاکەی د.مارف خەزنەدار، بڕوانە مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی سێیەم. مژاری نالی.

3 چاوپێکەوتن لەگەڵ عەبدوڵڵا دەمیر فەرمانبەری فەرمانگەی ئەرشیڤخانەی عوسمانی لە ئیستەنبوڵ لە ڕێکەوتی 19/11/2016.

4 A.)MKT.00061.00062.001

5 ناوی محەمەد کوڕی مەلا ئیبراهیمی کوڕی قادری کوڕی عەبدوڵڵایە، نەتەوەی رەسوولی زەکییە، ساڵی 1909ی

فەقێیان سیپارەیەکی قەواعید بە هەڵبەستی کوردی نالییەوە نەقل دەکرا، هەموو مەبحەسی ’’حروف‘‘ی کتێبی ’’شەرحی موغنی‘‘ تێدابوو)[6] ئەوە دەسەلمێنێت، کە دەستی لە نووسینی کتێبی مەنهەجی فەقێیان و زانستی زمانیش هەبووە، هەروەك (خۆدزكۆ)ش دانی بەوەدا ناوە کە نەك هەر زمانەوان بەڵکو سەرۆکی زمانەوانەکانی کوردستانە، وەها وەسفی نالی کردووە، کە (زانایەکی بەناوبانگی کورد...ناوی موللا خضرە بەڵام زیاتر بە ناوە ئەدەبییەکەی نالی ئەفەندی ناسراوە. ئەم زاتە بەهرە و توانای خۆی وەکو پسپۆڕێکی شارەزا بۆ دیراسەکردنی دیالێکتەکانی کوردستانی نیشتمانەکەی تەرخان کردووە، هەروا لەمەوبەر کتێبێکی قەواعیدی زمانی عەرەبی بۆ کوردی تەرجەمە کردووە. ئەحمەد خان کە دۆستی نالی ئەفەندییە بەڵێنی دامێ لە دەرفەتێکی لەباردا بە سەرۆکی زمانەوانەکانی وڵاتەکەیم بناسێنێ)[7]. هەروەها ڕاڤەکردنی کتێبێکی کۆنی تێکەڵ لە چەند زانستێکی وەك (مناظر الانشاء[8]) و قەسیدە عەرەبییەکەی لە ناو دیوانی ئەمیری مەککە، هەموو ئەمانە شارەزایی فراوانی (نالی) لە زانستەکان نیشان دەدەن، بۆیەدەبێ لە زۆربەی ئەو بوارانەدا (نالی) ئەسپی خۆی تاو دابێت، ئەو کتێبەیشی کە ئێمە لێرە باسی دەکەین، یەکێکە لەو بوارانەی کە ئاسمان و ڕێسمان لە دیوان و پسپۆڕییە تایبەتییەکەی شاعیرێتی دوورە، بەڵام دەسەلمێنێت کە ناوبراو لەم بوارەشدا کتێبی نووسیوە.

بە پێی بەڵگەکانی عوسمانی، نالی کتێبێکی نووسیوە، ئەو کتێبە بە کتێبێك لە بواری هەندێ فەوائیدی عەقلییە و نەقلییە بووە لە بابەتی ئەوسافی حەقیقی ئیتیسافی حەزرەتی حەقیقەت پەناهی، کە نەقیبولئەشراف ئەسعەدەفەندی لە ئیستەنبوڵەوە تەزکیرەیەکی بۆ ئەم کتێبە کردووە و بۆ سەرووی خۆی (بابی عالی) ناردووە و لە پاداشتی ئەم تەزکیرەشدا داوای 2000 قرووشی وەك پاداشت بۆ کراوە.

ئەوەی کە وا ڕوون دەبێتەوە لەم کتێبەدا، ئەوەیە لە بەڵگەکەدا نە کتێبەکە و نە تەذکیرەکە هاوپێچ نەکراوە، لەبەرئەوەی زاراوەی (تذکرة)ش لە ناو فەرهەنگ و تێگەکانی عوسمانیاندا بۆ نووسراو بەرزکردنەوە بۆ فەرمانگەی دەوڵەت و یادداشت و ناساندنی پەرتووك و نوسینی ژیاننامەی نوسەرەکە و ئەنتۆلۆژیای کتێبەکەیە[9]، بۆیە پێمان وایە ئەو کتێبەی نالی بە زمانی تورکی نەنووسراوە، لە ناوونیشانی مژارەکەدا کە (بعض فوائد عقلیة و نقلیة)یە، وەها خویا دەکات کە کتێبەکە بە زمانی عەرەبی نووسرابێت و هێشتا (نالی) هەر لە کوردستان یان ڕوونتر هەر لە سلێمانی بووە، چونکە نووسراوەکە لە 1ی موحەڕەمی 1263ی کۆچی کراوە، بە پێی لێکدانەوە دەکاتە 11/1/1847 ی میلادی.

زایینی لە کۆیە هاتۆتە دنیا، قورئانی پیرۆزی لە خزمەتی باوکی خەتم کرد، پاشان باریان کرد بۆ جلبەسەر، ماوەیەك لەوێ خوێندی، پاشان گەڕانەوە کۆیە. لە زۆر شوێن خوێندویەتی، لای مەلای گەورەی کۆیەش خوێندویەتی، پاشان چووەتە کەرکووك لای مەلاعومەر ئۆمەرگومبەتی مایەوە تا ئیجازەی مەلایەتی وەرگرت. لە مزگەوتی (حەتك)ی کۆیە بووە مەلا، مامۆستا جگە لە مەلایەتی، شاعیریش بووە و نازناوی (دلاوەر) بووە. ناوبراو لە ساڵی 1970 کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە (مێژووی زانایانی کورد، مەلا تاهیر مەلاعەبدوڵڵا بەحرکەیی، بەرگی سێیەم،چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر2010، ل36.)

6 چەپکێك لە گوڵزاری نالی، مەسعوود محەمەد، ل 62.

7 نالی لە دەرەوەی کوردستاندا (1873-1848)، دکتۆر عەبدوڵڵا حەداد، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، 2000ز.ل 8

8 مناظر الانشاء کتێبێکە لە سەدەی نۆیەمی کۆچی عیمادەدین مەحمود کوڕی محەمەد گەیلانی ناسراو بە خواجە مەحمود گاوان (886-808 کۆچی مانگی) نووسیویەتی، نالی ڕاڤەی ئەم کتێبەی کردووە و نوسخەکەی لە کتێبخانەی زانکۆی ئیستەنبوڵ پارێزراوە. بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی ئەم کتێبەوە بڕوانە (معرفی شرح مناظر الانشاء، نسخەی خطی کتابخانەی دانشگاه استانبول ترکیە، جمیل جعفری و عزیز ناصری، فصلنامە علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی- دانشگا ازاد اسلامی واحد سنندج-شمارە 10/ سال چهارم/ بهار 1391. هەروەها لەم ساڵانەی دواییدا لەلایەن د.سەباح بەرزەنجی لیکۆڵینەوەی لەبارەوە کرا و وەك کتێب لەلایەن بنکەی ژینەوە چاپ کرا.

9 بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی پەیڤی تذکرة، بروانە قاموس ترکی، مؤلفی: ش. سامی، اقدام مطبعەسی، در سعادت، 1317، ص 391.

2.1 نالی کەی کوردستانی بەجێهێشتووە؟

زۆربەی بۆچوونەکان پێیان وایە، کە نالی لەگەڵ تێکچوونی دەستەڵاتی بابانەکان، سلێمانی بەجێ هێشتووە، تەنانەت مەسعوود محەمەد باوەڕی وایە (نالی لە نێوانساڵی 1254 کە مەرگی سلێمان پاشای تێدا بوە و ساڵی 1261 کە حوکمی بابان بەسەرچووە، ڕۆیشتووە بۆ حەج، ئیتر بەر لەوە توانیبێتی بگەڕێتەوە کارەساتی نەمانی حوکمی بابان ڕوویداوە، هەر بەم لیکدانەوەیەم وا دەزانم چوونەکەی نالی بۆ حەج دەبێ بایی خایاندنی یەك جار حەج کردن پێش ڕووداوەکەی 1261 بووبێت، چونکە ئەگەر نالی چەند ساڵێك پێش ڕووداوەکە چووبایە حەج، دوای بەسەرچوونی حەجەکە گورج دەگەڕایەوە بۆ سلێمانی. وا دیارە هەر لە سەروبەری خەریك بوون بە حەجەکەوە قەدەر لە کارسازی میرایەتی بابان بۆتەوە و ڕێی گەڕانەوەی نالی بۆ سلێمانی بەستووە.)[10]

ئەم شرۆڤەیەی مامۆستا مەسعوود محەمەد ئەگەرچی خۆی پێی وایە (لە لێکدانەوەی ڕووت بەولاوە چ بەڵگەیەکی مادی بێدەمەتەقمان لا نییە ئەم بۆچوونەی من بسەلمێنی، بەڵام بۆچوونەکە زۆر ڕێك دێت لەگەڵ مەنتیقی ڕووداوەکان و ئەو مێژووانەی گومانیان تێدا نیە)[11]. لێ ئەوەی مامۆستا دەڵێ پێچەوانەی بەڵگەکانە، چونکە نالی ئەو کاتەی بەرهەمەکەی بۆ ئیستەنبوڵ نێردراوە لە(23ی موحەڕەمی 1263)[12] بووە کە دەکاتە 1/11/ 1847، ئەمە چەند ئەگەرێك لەخۆدەگرێت:

1-نووسراوەکە تەنیا لەلایەن وەزارەتی دارایی، یان فەرمانگەی دارایی نووسراوە و ئاماژە بەوە نەکراوە کە لە موسڵەوە هاتووە، کە ئەوکات ویلایەت بووە و سلێمانیش سەر بەو ویلایەتە بووە، چونکە ئەگەر نووسراوەکە لە موسڵەوە هاتبا، ئەوا نیشانەی ئەوە بوو نالی لەم مێژوە هێشتا لە کوردستان بووە. کە دەکاتە دوو ساڵ دوای ئەو مێژووەی مەسعوود محەمەد باسی دەکات، واتە لە ساڵی 1847 نالی هێشتا سەفەری نەکردووە.

2-ئێمە پێمان وایە ئەم کتێبە چەند ساڵێك پێش ئەم مێژووە نووسراوە، چونکە باس لە پلەو پایەی مەقامی خەلافەتی عوسمانی دەکات و ناشێ لە گەرمەی نزیکبوونەوەی ڕووخانی میرنشینی بابان لەلایەن عوسمانییەکانەوە، نالی بەم جۆرە ستایشی ئەوان بکات، چونکە ئەوە پێچەوانەی شیعرەکەشیەتی کە بۆ سالمی ناردووە و لە حاڵی سلێمانی دەپرسێت.

3-لەم مێژووەدا ئەسعەد ئەفەندی کە نەقیبولئەشراف بووە و تەذکیرەی بۆ کتێبەکەی نالی کردووە، ئەو کاتە لە ئیستەنبوڵ بووە و نزیکەی چوار هەزار کتێبی کۆکردبووە و سەرپەرشتی دەکرد و دەیپاراستن و لەو وەزیفەیە دا بووە و تا لە ساڵی 1848ی میلادی کۆچی دوایی کردووە.[13]

4-ئەگەرێکی دیکە هەیە لەم مێژووەدا نالی لە ئیستەنبوڵ بووبێ و خۆی ئەم کتێبەی گەیاندبێتە دەستی ئەسعەدەفەندی و ئەسعەدەفەندیش وەك نێوەندگیرێك کارێکی بۆ کردووە و هەوڵی داوە پاداشتی بۆ وەربگرێت، لە بەڵگەکەشدا هیچ ئاماژە بە مووسڵ و دەرەوەی ئیستەنبوڵ نەکراوە کە نووسراوەکەی لێوەهاتبێت، بەڵکو جەختکردنەوەیە لە نووسراوەکەیی نەقیبولئەشراف ئەسعەدەفەندی کە لە ئیستەنبوڵ نیشتەجێ بووە.

5-نالی لەم ڕێکەوتەی کە ئەم نامەیەی تێدا نووسراوە، حەجی نەکردووە، واتە هێشتا نەچووبووە حەج، بە بەڵگەی ئەوەی لە بەڵگەکانی دیکەدا ناوی بە حاجی نالی ئەفەندی دێت و لەم بەڵگەشدا پەیڤی

10 چەپکێك لە گوڵزاری نالی، لا 18
11 سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو
12 بڕوانە بەڵگەی A_}MKT__00061_00062_001_002
13 بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە İslâm Ansiklopedisi، بەرگی یازدە، لاپەڕە 347.

حاجی بۆ بەکارنەهاتووە. ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە نالی ئەگەر لە سلێمانیش نەمابووبێت، هێشتا سەفەری بۆ حەج نەکردوە.

6-ئەگەرێکی دیکە هەیە کە لە تەزکیرەکەی ئەسعەدەفەندی وەسفی نالی بە زانا و خاوەن پلە و پایە و سلێمانیی ڕەسەن کراوە، ئەوەی لێ دەفامرێتەوە کە نالی لە کوردستان بووبێت و ئەم نووسراوەش لەسەر بنچینەی نووسراوی کاربەدەستانی شارەزوور و موسڵەوە نووسرابێت، چونکە لە بەڵگەکانی مەککەدا ئەو وەسفە وردە ناکرێت و باسی سلێمانیبوونیشی ناکرێت. وەك ئەوەیە کاربەدەستانی موسڵ بۆ ئەوەی شوێن و پێگەی نالی بۆ سەرووی خۆیان دیار بکەن، ئەو وەسفەیان کردووە.

ئەمانەی سەرەوە هەموویان ئەگەرن و لە ڕاستی نزیکن، بەڵام چونکە بەڵگەی یەکلاکەرەوەمان لەبەر دەست نین، تەنیا ئەو ئەگەرانەیان لێ هەڵدەکرێنین و بەڵکو لەمەودوا بە دۆزینەوەی بەڵگەی دیکە، ئەم تەم و مژە لابکەوێت.

3.1 پلە و پایەی نالی

لە بەڵگەکانی عوسمانیدا، نالی بە نالی ئەفەندی و حاجی نالی ئەفەندی ناوی هاتووە، دیارە پەیڤی ئەفەندی لە فەرهەنگی عوسمانیدا بە (ساحێب، مالیك، مەولا، ئاغا، حاکمی شەرعی، مەلا، کەسایەتییەکی شایستەی ڕێز و شکۆ، تەنانەت بۆ حەزرەتی پێغەمبەریش کە ناوی دەهات بە ئەفەندی ناودێر دەکرا).[14] ئەمە لەناو کورد و عەرەب و میللەتانی سەر بە دەوڵەتی عوسمانی ئەو ناوی ئەفەندییە بە مەقامی بەرز هاتووە، هەر لەبەرئەوەش لە کتێبی (نزهة الفکر) یش ئەو ئەفەندییە هەر بە ناوی نالییەوە نووساوە، دیارە (لکاندنی سیفەتی ئەفەندی بە ناوی نالییەوە بەڵگەیەکی تری پلە و پایەیەتی، لەو ڕۆژگارەدا ئەم سیفەتە بۆ ڕێزلێنان لە پیاو ماقوول و زانا و رووناکبیران بەکاردەهات)[15]. بە دیوێکی دیکەشدا(ئەفەندی نازناوێکی فەخری بووە، دەگوترێ لە بنەڕەتدا لە پەیڤی ئەفەندیسی یۆنانییەوە هاتۆتە ناو زمانی تورکی و تورکەکان لە سەدەی سێزدەی میلادییەوە بەکاریان هێناوە. بە مانای خودان، خاوەن موڵك، سەروەر، مەولا دێت، هەروەها وەك نازناوێکیش بۆ خودان وەزیفەیێن ئایینی و پیاوانی شەریعەت و زانایان بەکاردەهات. تەنانەت بۆ ژنی سوڵتانەکانیش بە ناوی قادین ئەفەندی و بۆ کوڕ وماڵباتی سوڵتان و هەروەها بۆ زۆر پلە و پایەی دیکەی عەسکەریش بەکاردەهات و بە سەرۆکی نووسەرانیش و دیوانەکەشی دەگوترا دیوان ئەفەندیسی[16]).

پاشان دەربڕینی (ئەربابولفەزل وەماعاریفەندە) کە بە مانای خاوەنی فەزڵ و مەزنی و هەروەها زانا و خاوەن زانست و مەعریفەت دێت، بەو پێیەی مەعاریف لە فەرهەنگی کۆنی عوسمانیدا بریتییە لە (کەسی زانا، لێزان، ناسراو، کەسێك زانستەکانی خوێندبێت و بە کۆتای هێنابن، ئوستادی هونەر، مامۆستا و دەرسبێژ)[17].

---

14 قاموس ترکی، ش. سامی، اقدام مطبعەسی، در سعادت، 1317، ص139-138

15 نالی لە دەرەوەی کوردستاندا، ل 10

16 الالقاب والوظائف العثمانیة، دراسة فی تطور الالقاب والوظائف منذ الفتح العثمانی لمصر حتی الغاء الخلافة العثمانیة من خلال الاثار والوثائق والمخطوطات 1924-1517م، دکتور مصطفی برکات، دار غریب، القاهرة 2000. ص 151-150.

17 بڕوانە http://www.osmanlicanedemek.com/maarif-2-100110

نازناوی (ئەفەندی) لە کتێبی (عثمانلی مؤلفلری) ی (محەمەد طاهر بورسەلی)[18] بۆ نالی دانەندراوە، تەنیا باس لەوە دەکات کە (لە سلێمانی لەدایك بووە و لە قەزای قەرەداغ خوێندویەتی دیوانێکی شیعری بە کوردی هەیە و بە سێ زمان شیعرەکانی بە صەنایعی بەدیعی رازاندۆتەوە و لە ساڵی 1290 لە حەجی شەریف گەڕایەوە ئەستەنبوڵ بە ڕێز و شکۆوە ئەهلی فەزڵ و شاعیران ڕوویان تێکرد و دوای ماوەیەك وەفاتی کرد و لە گۆڕستانی قەرەجە ئەحمەد ئەسپەردەی خاك کرا. لە شیعری شۆخانەی ئەو[19]:

گەهێ تەسبیح و گەهـ بادە   گەهێ نەقشی روخی سادە

سەنەن[20] دەردنلە دنیادە نەلەر چکدەم نەلەر چکدەم)[21]

لە بەڵگەکانیشدا[22] نازناوێکی دیکە بۆ نالی زێدەکراوە، ئەویش (خواجە) بووە، بێگومان خواجەش لەلای عوسمانییەکاندا بە واتای (مامۆستا، مودەڕیس)[23] هاتووە.

هەر لە بارەی پلەو پایەی زانستیی نالیدا، د.عەبدوڵڵا حەدداد لە لیکۆڵینەوەکەی بەناوی (نالی لە دەرەوەی کوردستاندا) بە پشتبەستن بە کتێبی نزهة الفكرى ئەلحەزراوی، باسی ئەو گفتوگۆیە دەکات کە لە نێوان نالی و محەمەد مەحموود شەنقیتی ڕووی داوە هەروەك کتێبی (نزهة الفكر) باسی دەکات. ئێمە بەدوای هەموو بەرهەمەکانی شەنقیتی گەڕاین، ئەوەی بۆ ئێمە دەرکەوت ئەوەیە کە شەنقیتی لە ساڵی (1245ك[24]) لەدایك بووە، کە دەکاتە نێوان ساڵانی 1830-1829ی میلادی، بۆیە کە لەگەڵ نالی گفتوگۆی کردووە، پێمان وا نییە لە دەیەی پەنجاکانی میلادی ئەو گفتوگۆیە ڕووی دابێت. واتە ناوبراو لە نێوان

18 محمەد طاهر بورسەلی (1861-1925 ز) لە بورسا لەدایك بووە، مەدرەسەی سیاسی روشدییەی لە 1875 تەواو کردووە و وێڕای ئەمەش لە لای کەسانی تایبەت خوێندویەتی، پاشان لە زانکۆی سەربازی بۆتە مامۆستا. ناوبراو حەزی بە بوارەکانی مێژوو و ئەدەبیات و تەسەووف بووە. لەو میانەدا دیوانێکی شیعریشی نوسیوە. زۆر بە بەرهەمەکانی ئیبن عەرەبی پەیوەست بووە، لەو بارەوە ئیجازەی ئیرشادی لە خواجە محەمەد نوری عەرەبی مەلامەتی وەرگرتووە. دوای وەفاتی خواجە، بورسەلی وەك پێشەوایەکی مەلامەتییەکان ناسێندرا. ناوبراو بە درێژایی ژیانی، مامۆستای مەدرەسەکانی شارەکانی مەناستەر، ئەسقوب، سەلانیك، ئەزمیر بووە و پاشان دەچێتە ئیستەنبول و لە ئەدیب و شاعیر و زانایان نزیك دەبێتەوە و دەبێتە نوێنەری شاری بورسا لە ئەنجومەنی نوێنەران، پاشان دەبێتە ئەندامی دەستەی ئەنجومەنی مێژووی عوسمانی. ناوبراو بەشێکی زۆری ئەو ژیاننامەی نووسەر و شاعیر و زانایانەی سەردەمی عوسمانی لە ڕێی خوێندنەوەی کێلی قەبران نووسیوە، چونکە لە گۆڕستانەکانی عوسمانی دەگەڕا و ناو و ساڵی مردن و لەدایك بوونیانی کۆدەکردەوە . پێناچێ ناوبراو (نالی) بینی بێت، چونکە ئەو کاتەی هاتۆتە ئیستەنبۆڵ نالی کۆچی دوایی کردبوو، ڕەنگە یان لە ڕێی گۆڕی نالییەوە یانیش لە خەڵکی تر ئەو زانیارییەی وەرگرتووە. گەلێك بەرهەمی لەپاش بەجێماوە، گرنگترینیان کتێبی عثمانلی مؤلفلری و هەروەها چەند بەرهەمێکی دیکە. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul 1992, 452-462

19 شیعرەکە نیوەدێری یەکەمی فارسییە و ئەوەی دیکەیان بە تورکی نووسراوە، کە دەڵێت: جارێ زیکرکردن و تەسبیحات کردن و جارێ بادە و بادەنۆشی و جارێکی تریش خەریکی نەقش و نیگاری ڕوومەتم، ئای لەبەر دەردی تۆ لە دونیادا، من چ دەردم کێشا و چم کێشا!

20 ئێمە بۆ زیاتر دڵنیابوون لەم شیعرە، گەڕاینەوە سەر چاپی کتێبەکە بە پیتی عوسمانی، بەداخەوە خوالێخۆشبوو د.عەبدوڵڵا حەدداد چاپە لاتینیکراوەکەی کردۆتە سەرچاوە و بە دوو بەیتی داناوە، ڕاستییەکەی ئەمە بەیتێکە نەك دوو بەیت، چونکە سەرواکەی (م)ە و وشەکانی (بادە، سادە، دنیادە) بوونەتە سەروای ناوەوە. بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی نوسخە لاتینیکراوەکە بڕوانە:
Osmanlı Müellifleri, Bursalı Mehmed Tahir Bey, Hazırlayanlar: A. Fikri Yavuz & İsmail Özen, 2.Cild, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1972, s. 284

21 عثمانلی مؤلفلری، بروسلی محمد طاهر، ایکنجی جلدك-ایکنجی قسمی، علی شکری مطبعەسی، استانبول، 1338، ص 466

22 بڕوانە بەڵگەی ژمارە (5).

23 المصطلحات المتداولة فی الدولە العثمانية ، د.محمود عامر، مجلة دراسات تاريخية،كلية التربية للبنات، جامعة البصرة، العددان 117 و118، كانون الثانی وحزيران 2012. ص 373.

24 بڕوانە نثر الجواهر والدرر في علماء القرن الرابع عشر وبذيله عقد الجوهر في علماء القرن الرابع عشر، وبذيله عقد الجواهر فی علماء الربع الاول من القرن الخامس عشر، اعداد الدكتور يوسف المرعشلی، دار المعرفة بيروت لبنان،الطبعة الاولى 2006م .ص 1470

20 بۆ 30 ساڵی بووبێت، چونکە ئەگەرچی لەو هەموو کتێبانەی کە لەبارەی شەنقیتی نووسراون و ئەو کتێبانەشی کە بۆ خۆی نووسیونی، ئاماژەی بە ساڵی سەفەرکردنی بۆ مەککە نەکردووە، تەنیا ئەوە باس دەکات، کە (یەکەم جار چۆتە شاری مەدینە دوای ئەوەی لە سەفەری حەج لە مەککە لەخۆبوونەتەوە، لە ڕۆژی دووشەم دەی مانگی موحەڕەمی ساڵی 1284ی کۆچی بووە) [25] کە دەکاتە 13/5/1867ی میلادی، کەواتە نالی لە دەیەی پەنجاکان لە مەککە نەبووە و میوانی ئەمیری مەککە نەبووە و دەبێ لەو ماوەیەدا لە شام بووبێت، بۆیە پێمان وایە لە کۆتایی شەستەکان ئەمە ڕووی دابێت و ئەو کاتیش بۆ زانایەکی وا ناوداری وەك شەنقیتی هەر نزیك چل ساڵی و بەرەو ژوور، شیاوی ئەوەبووە لەگەڵ (نالی) یەکی حەفتا ساڵە گفتوگۆ بکات.[26]

شایانی باسە حەزراوی لە کتێبەکەی باسی ئەوە دەکات کە نالی لەگەڵ شەنقیتی لەبارەی زانستی زمان و وشە و سیاقی وشە و شتی تردا گفتوگۆی کردووە.[27] وەك سەرچاوەکانیش ئاماژە بەوە دەدەن کە شەنقیتی نێوانی لەگەڵ ئەمیری مەککە تێکچووە، چونکە ئەمیری مەککە ڕۆڵی هەبووە لە تێکدانی نێوانی شەنقیتی و زانایانی مەککە. هەر ئەمەشە وایکردووە لە بەرهەمەکانی شەنقیتیدا بە هیچ جۆرێك باسی نالی نەکرێت، تەنانەت لە کتێبی (السنية الكاملة المزية فى الرحلة العلمية الشنقيطية التركزية)ی شەنقیتیدا، هێرشێکی توند دەکاتە سەر محەمەد ڕەسولی بەرزنجی[28] و ئەحمەد ئیسماعیل بەرزنجی[29] کە گوایە نەسەبی خۆیان بردۆتەوە سەر ئیمام موسای کازم و لە 134 دێرە شیعردا هێرشیان دەکاتە سەر و تەنانەت بە دەججال و شەیتانیش ناویان دەبات، دیارە ئەوەش لەوەوە سەرچاوەی گرتووە پێشتر بەرزنجیی دووەم، هێرشی کردۆتە سەر شەنقیتییەکان کە ماڵبات و تایەفەی شەنقیتییە. ناوبراو یەکێك بووە لە زانایەکانی مەدینە، لەگەڵ ئەوەشدا ئاماژە بەوە دەدا کە کوردەکان لە بنەڕەتەوە هەر عەرەبن، پەسنی ئەو زانا کوردانەش دەکات کە هاوچەرخی ئەو نەبوونە، وەك ئیبن سەلاح و ئیبراهیمی گۆرانی[30]. پێدەچێ یەکێك لە هۆکارەکانی دەرکردنیشی لە مەدینە، ئەو زانا کوردە بەرزنجییەش بووبێت، بۆیەشە بە هیچ شێوەیەك ناوی نالی لە هیچ بەرهەمێکی خۆی نەهێناوە.

---

25 السنية الكاملة المزية فى الرحلة العلمية الشنقيطية التركزية، الشيخ محمد محمود بن التلاميذ التركزى الشنقيطى، طبع بمطبعة الموسوعات: مصر 1319هـ، ص105-104

26 شایانی باسە لای د.عەبدوڵڵا حەدداد ساڵی لەدایك بوونی شەنقیتی نەزانراوە، بۆیەشە نەیتوانیوە لەو ڕوانگەوە شیکردنەوە بۆ نزیکەیی لە ساڵی دیارەکە بکات.

27 نزهة الفكر فيما مضى من الحوادث والعبر فى تراجم رجال القرن الثانى عشر والثالث عشر قطعة منه، تأليف احمد بن محمد الحضراوى المكى الهاشمى، حققه محمد المصرى، القسم الاول، منشورات وزارة الثقافة السورية، دمشق 1996م، ص 357

28 ناوی محەمەد کوڕی ڕەسول کوڕی عبدالسید کوڕی قەڵەندەری حوسەینی بەرزەنجیی شارەزووری مەدەنییە. لە 1630ی میلادی لە گوندێکی شارەزوور لەدایك بووە و لە حەلەب و میسر و دیمەشق و بەغدا و یەمەن خوێندویەتی و پاشان دەچێتە مەدینە و دەبێتە مودەڕیس لە مزگەوتی پێغەمبەر، وێڕای باوکی خۆی کە مامۆستای بووە، لای مەلا زیرەك و مەلا شەریف سدیقی گۆرانی خوێندویەتی. نزیکەی بیست دانراوی لەپاش بەجێماون و دیارترین کتێبی (الاشاعة)یە کە بۆتە جێی ڕەخنەی زۆری شەنقیتی. ناوبراو بۆتە سەرۆکی فتوای شافیعی لە مەدینە. لە ساڵی 1692 کۆچی دوایی کردوە و لە بەقیع لە گۆرستانی بەرزنجییەکان نێژراوە. بنواڕە الاشاعة لاشراط الساعة، محمد بن رسول البرزنجى الحسينى، مع تعليقات محمد زكريا الكاندهلوى، دار المنهاج، الطبعة الثالثة، جدة، 2005م، ص15.

29 ئەحمەد کوڕی ئیسماعیل کوڕی زەینەلعابیدین ئەلمەدەنییە، بە شەهابەدینی بەرزنجەیی ناسراوە. لە مەدینە لە خێزانێکی زانا و ناسراو لەدایك بووە. ماڵباتەکەی دەگەڕێنەوە سەر ئیمامی عەلی، هەر ئەو مەسەلەی ڕەچەڵەکەش کێشەی شەنقیتی بووە و وەڵامی داوەتەوە. لە مەدینە لەسەر دەستی چەند زانایەك زانستی وەرگرتووە. پاشان بۆ خوێندن چۆتە میسر و دواتر گەڕاوەتەوە مەدینە و بۆتە دەرسبێژ و موفتی لە مزگەوتی مەدینە. لە ئەنجومەنی نوێنەران لە ئاستانەی عوسمانی وەك نوێنەری مەدینە هەڵبژێردراوە. لە سەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهانی چۆتە شام و لە دیمەشق جێگیر بووە، تا لە ساڵی 1919 وەفاتی کردووە. چەند بەرهەمی لەپاش بەجێماون و ئەو بەرهەمەی کە شەنقیتی زۆر لەسەری ڕۆیشتووە و ڕەخنەی لێگرتووە ناوی (اصابة الدواهى فى اعراب الهى) یە. بڕوانە: الاعلام/ الزركلى، ج1، ص99

30 بڕوانە السنية الكاملة المزية فى الرحلة العلمية الشنقيطية التركزية، الشيخ محمد محمود بن التلاميذ التركزى الشنقيطى، طبع بمطبعة الموسوعات: مصر 1319هـ

خۆراییش نەبووە نالی شیعرە 116 بەیتییەکەی لە ستایشی (ئەمیر عەبدوڵڵا بن عۆن) نووسیوە، چونکە لەو ماوەیەی ناوبراو بووەتە ئەمیری مەککە، وەك ئەحمەد بن زەینی دەحلان[31] (1816-1886ز) ی موفتی ئەوسای مەککە دەڵێت: (ئەمیر بن عۆن لەلای پیاوانی دەوڵەت بە کەماڵی عەقڵ و تەگبیرکەر و زانا و شارەزا ناسرابوو، زانستی نەحووی خوێندبوو، زۆر موتاڵای کتێبی زانستەکانی تەفسیر و حەدیس و فیقهـ و ئەدەبی دەکرد.. زۆربەی کات دیوەخانەکەی تژی دەبوو لە زانایان و ئەدیبان، زۆر ڕێزی لێ دەگرتن و پێویستییەکانی دابین دەکردن)[32]. هەر ئەمەش پاڵنەری سەرەکیی مانەوەی نالی بووە لە مەککە و ستایشکردنەکەشی هەر لەو سۆنگەیەوە سەرچاوەی گرتووە.

4.1 سەرچاوەیەکی دیکەی عەرەبی لەسەر ژیانی نالی

دوای ئەوەی حەزراوی لە کتێبی نزهة الفکردا چەند لایەنێکی ژیانی نالی ڕوون کردەوە، کتێبی (معجم البابطين لشعراء العربية فی القرنین التاسع عشر والعشرین) کە ژیاننامەی شاعیرانی عەرەبی هی دوو سەدە کۆکردۆتەوە، تێیدا بە پشت بەستن بە کتێبەکەی حەزراوی وەك تاکە سەرچاوە، چەند بڕگەیەکی تر لە ژیانی نالی باس دەکات کە زیادەنە بەسەر زانیارییەکانی حەزراوییەوە. وەك:

(نالی لە ساڵی 1280ك/1863 لە ژیاندا بووە. لە شاری شارەزوور دەرسی لای باوکی خوێندووە، کە باوکی لە بواری زمانەوانی و ئەدەبیاتدا زانا بووە. دوای ئەوەی زانستی زمان و ئەدەبی خوێندووە سەفەری بۆ حیجاز کردووە. پێدەچێ نالی مژوولی دەرسدانەوە و شەرع بووبێ، چونکە مەرجەعێك بووە لە زۆر لە پرسە زانستییەکان.)[33] لەمەوە دەردەکەوێت لەم موعجەمەدا ئاماژە بەوەش دراوە کە لە ساڵی 1863 ی میلادیدا نالی زیندووبووە، ئەمەش هەر لەوەوە وەرگیراوە کە لە کتێبی نزهة الفکردا دەڵێ (قدم مكة سنة نيف وثمانين ومئتين وألف[34]) د.عەبدوڵڵا حەددادیش بە پشت بەستن بە فەرهەنگی (المنجد) نێوانی(1863-1873)[35]ی داناوە، کەچی موعجەمەکە تەنیا بە 1863ی لێکداوەتەوە. هەروەها ئاماژە بە زانایی باوکی دراوە کە نالی لای ئەو خوێندویەتی، لە کاتێکدا سەرچاوە کوردییەکان بە هیچ جۆرێك باس لە زانابوونی باوکی ناکەن و بە پێچەوانەوە پێیان وایە (باوکی ڕەنجبەرێکی عەشیرەتی جاف بووە، لە بنەماڵەیەکی بە دیمەن و ناودار نەبووە... باوکی زوو مردووە و دایکی بە بێوەژنی تاقانەکەی پێگەیاندووە. لەناو کوردەواریدا ئەوە باوبووە دایکی بێوەژن نێرینەی تاقانە بخاتە بەر خوێندن)[36]. لە کاتێکدا ئەم شرۆڤانە شرۆڤەی بێ بنەمان و هیچ بەڵگەیەکیان لەگەڵدا نییە. ئەم موعجەمە نالی وەك مەرجەعێکیش دەناسێنێ کە بۆ زۆر پرسی زانستی سەرچاوە بووە.

---

31 ئەو سەردەمەی نالی لە مەککە بووە، ئەم ئەحمەد بن زەینی دەحلانە موفتی مەککە بووە، بەداخەوە سەرنجی هەموو کتێبەکانی ناوبراومان دا، هیچ ئاماژەیەك بۆ نالی نەکراوە.

32 تأريخ أشراف حجاز 1840-1883، احمد بن زينی دحلان، تحقيق وتحليل الدكتور محمدأمين توفيق، الطبعة الاولى، دار الساقي، بيروت، 1993، ص 47

33 معجم البابطين لشعراء العربية فی القرنين التاسع عشر والعشرين. لە ساڵی 2008 دەرچووە و زیاتر لە 25 بەرگە و لەسەر ئینتەرنێت و لەم ماڵپەڕدا جێگیر کراوە. ئینتەرنێت، 27:2:2017 http://www.almoajam.org

34 نزهة الفكر، ص 357

35 بڕوانە نالی لە دەرەوەی کوردستان، ل 16

36 مێژووی ئەدەبی کوردی، دکتۆر مارف خەزنەدار، بەرگی سێیەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ئاراس، هەولێر 2003، ل 45-44

5.1 لەبارەی ژنهێنانی نالییەوە

تا ئێستا هەموو ئەو لێکۆڵینەوانەی لەسەر ژیانی (نالی)ی شاعیر نووسراون، ئاماژە بەوە دەدەن کە ناوبراو ژنی نەهێناوە، زیاتریش ئەم بۆچوونانە لەوە سەرچاوەی گرتووە کە نالی تا لە کوردستان بووە ژنی نەبووە. لە ڕاستیشدا بە پێی ئەو لێکۆڵینەوانەیشی کە کراون نالی نیوەی زیاتری تەمەنی خۆی لە کوردستان بەسەر بردووە و ئەوجار ڕووی کردۆتە شام و حیجاز و ئیستەنبوڵ. ئەم بۆچوونانە بەشێکیان لە ڕوانگەی شیعرەکانەوە جەختیان لێوەکراوەتەوە، بەتایبەتی:

1- کردنە پێوەری شیعر بۆ دۆزینەوەی سەرەداوەکانی ژیانی شاعیر، زۆر جاران تەواو ئامانجی خۆی ناپێکێت، چونکە ڕەنگە زۆر جاران بەکارهێنانی هەندێك دەربڕین کە بۆنی بێ ژنی و ژنداری لێ دێت لە مەجازەوە سەرچاوەی گرتبێت و لاساییکردنەوەی شێوازی چنینی شیعرییانە بووبێت کە پێشتر شاعیری دیکە هەمان دەردەدڵی دەربڕیوە.

2- ناوهێنانی (حەبیبە)، گرفتی هەبوون و نەبوونی هاوسەر لای نالی چارەسەرناکات، هەر وەك چۆن خودی ناو و بویەرەکەش بە بێ بەڵگە دەچێتەوە ناو ئەو لوغز و چنینانەی کە تەواوی شیعری کلاسیکییان داگرتووە، لەبەرئەوە ئەو بۆچوونەی کە پێی وایە (وا دەگێڕنەوە گۆیا شاعیر لە قەرەداغ حەزی لە کەنیشکێك کردووە ناوی (حەبیبە) بووە، ئەو کیژە ناوی لە شیعری نالیدا هاتووە، بەڵام بە جۆرێك ناوی هێناوە، دەکرێ کیژێك بێ ناوی (حەبیبە) بێ، هەروەها دەکرێ وشەکە وەك وشەیێکی عەرەبی (حەبیبە) وەرگێڕانە کوردییەکەی (خۆشەویست) یا (دولبەر) بێ و شاعیر بە خەیاڵ وەك بووکی شیعر دروستی کردبێ.)[37] بۆچوونێکە تەنیا لە چوارچێوەی ڕامان لە دەقەکانەوە سەرچاوەی گرتووە و نابێتە بڕیارێکی ببڕای ببڕ، چونکە (هیچ بەڵگەیێك بەدەستەوە نییە حەبیبەی هێنا بێ، یا هەر ژنیشی هێنابێ، بەڵام ئەوە هەیە شاعیر شارەزاییێکی تەواوی لە ئەندامە نهێنی و شارراوەکانی ژن هەیە، بە هیچ جۆرێ ناکرێ ئەگەر لە نزیکەوە تێکەڵی ژن نەبووبێ ئەو شتانە بزانێ. ئەمە و لە گەشتە دوور و درێژەکانی کە لە دواجار لە ئەستەمووڵ نیشتۆتەوە ژنی لەگەڵدا نەبووە[38]) ئەمەش گرفت دەخاتەوە بەوەی، ئەگەر ڕاستە نالی ژنی هێناوە، بە بەڵگەی ئەوەی لە شیعرەکانیدا دیارە، کە شارەزاییەکی تەواوی لە تێکەڵبوون لەگەڵ ژن هەیە، ئاخۆ ئەو شیعرانە هی پێش ژنهێنانن یان دوای ژنهێنان؟ چونکە هیچ بەڵگەیەك بەدەستەوە نییە نالی کە لە سلێمانی بووە هاوسەری هەبووبێت و بە هەمان شێوەیش ئەگەر لە حیجازەوە ژنی هەبووبێت، شیعرە کوردییەکانی حیجازی دیار نین، هەر وەك چۆن شیعرە عەرەبییەکانیشی کە لەوێی نووسیون لە سەدەی بیستەمدا نەکەوتوونەتە دەستی خوێندەواری کورد.

3- لێکۆڵەرانی شیعری نالی لەبەر نەبوونی بەڵگە لەبارەی مژاری هەبوون و نەبوونی هاوسەری نالی، زۆر جاران دژی بۆچوونی یەکدی وەستاونەتەوە، بۆ وێنە مەسعوود محەمەد دەڵێت: (ناو ناوە بە پەلە گوتومە نالی ژنی نەهێناوە. لەمەشدا دژی گەلێك سەرچاوەی بەسەرهاتی نالی ڕادەوەستم کە دەڵێن حەبیبەی (ماڵی ئاوا)ی مارەکردووە و تا مردنی هەر عاشقی بووە)[39]، ئەو سەرچاوانەش زیاتر زاڵبوونی هەست و سۆزیان پێوە دیارە بەوەی مادەم نالی بە وەها جۆش و خرۆش و هەست و سۆزەوە باسی لە عیشق کردووە، دەبێت تا مردن لەگەڵ ئەو عیشقەی کە بۆتە هاوسەری ژیا بێت، ئەمەش دیسان جێی بڕوا نییە، چونکە هەر نووسەری ناوبراو ئەمجارە خۆی دڵنیا دەکاتەوە، کە (نالی لە بنەڕەتدا ژنی نەهێناوە تاکو سەرەنجامی عیشقی حەبیبەمان لێ ببێتە گرفت. ئەوانەی دەڵێن نالی ژنی هێناوە و لەگەڵی بوە تا کۆتایی ژیانی قسەیێکی ڕەشۆکی بێ بنج دەکەن کە لەگەڵ مەنتیقدا ڕێك ناکەوێت)[40].

---

37 مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، بەرگی سێیەم، ل45
38 هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.
39 چەپکێك لە گولزاری نالی ، ل 26
40 سەرچاوەی پێشوو، ل 29

4- شاعیرانی کلاسیك، بەتایبەتیش کەسێکی وەکوو نالی، کەمترین شیعری بۆ مژاری تایبەتی وەك دایك و باوك و مردنی هاوڕێ و برادەران و ماڵ و حاڵ نووسیوە، بەڵام ئەم باسنەکردنانە بە هیچ جۆرێك مانای ئەوە نییە، کە نالی ئەمانەی نەبووە، یان تێکەڵیی و پەیوەندییەکەی کەم بووە. چونکە نەبوونی هەموو شیعرەکانی نالی لەلای لێکۆڵەری کورد بۆتە هۆی پچڕانی تەواو تێگەیشتن و حاڵی بوون لە کەسایەتی نالی. بۆ وێنە هەبوونی تەنیا شیعرێك لە دیوانەکەدا بۆ وەسفی پاشای بابان، نابێت ئەو ڕوانینە دروست بکات کە نالی شیعری بۆ دەستەڵاتداران نەبووە و حەزی بە ستایشکردنیان نەبووە، چونکە ڕەنگە تەنیا لەم مژارەدا یەك شیعری کەوتبێتە بەر دەستان و ئەوەی تری فەوتابووبن، یان لەو قۆناغەی ناو سلێمانی تەنیا ئەم شیعرەی هەبووە و دواتر لە قۆناغی دیکەدا بۆچوونی گۆڕدراوە و شیعری بە باڵای دەستەڵاتداران نووسیوە. بە بەڵگەی ئەوەی قەسیدەیەکی 116 دێری بۆ ئەمیری مەککە نووسیوە کە ئەمەش دەچێتە ناو مژاری ستایش و پێداهەڵدان، هەروەك بەرهەمیشی لەبارەی ستایشی مەقامی خەلافەتی عوسمانی نووسیوە[41].

5- هەبوون و نەبوونی ماڵ و حاڵ، مەرج نییە لە دیوانەکەدا ڕەنگیدابێتەوە، ئەم ڕوانینەی دەق بە سەرچاوەگرتن وای لە مەسعوود محەمەد کردووە بڵێت: (سەرانسەری دیوانەکەی بە وردیی تەماشا بکە چ هێمایەکیش نادۆزیتەوە ببێتە دەلیلی هەبوونی ماڵوحاڵێکی نالی، تەنانەت حاجی مەلا عەبدوڵڵاش کە باسی نالیی کردووە شتی وای لێ گێڕاوەتەوە کە لەگەڵ مرۆڤی بێ ژن و منداڵدا بگونجێت)[42]. ئەم ڕوانینە زۆر جاران ئامانجی نەپێکاوە، بەتایبەت باسکردن لە جگەرگۆشە و شوبهاندنی شیعرەکانی نالی بە جگەرگۆشە، مانای ئەوە ناگەیەنێت کە نالی ژنی نەبووە، چونکە دەگونجێ نالی منداڵی نەبووبێ، هەروەك لە بەڵگەکانیشدا هیچ شوێنەوارێکی منداڵ بەدی ناکرێت.

6- لەو بەڵگانەی لە ئەرشیڤخانەی عوسمانیدا لەبابەت نالییەوە هەن، بەشی زۆریان مژارەکەیان هاوسەرەکەیەتی، ئەو هاوسەرەی نالییش ناوی (زەینەب)ـە و دوای پێنج ساڵ لە وەفاتی (نالی)، داوای وەرگرتنی مووچەی نالی لە بەڕێوەبەرایەتی گەنجینەی مەککەی موکەڕەمەی سەر بە ویلایەتی حیجاز دەکات، ئەم بەڕێوەبەرایەتییەش نووسراوەکەی بۆ وەزارەتی دارایی لە ئیستەنبوڵ بەرزکردۆتەوە، تا ڕەزامەندی خەرج کردنی مووچەی چوارسەد قرووشی بۆ بدرێت[43].

7- لەو بەڵگەدا بە هیچ شێوەیەك باس لە منداڵەکانی زەینەب و نالی ناکرێت، ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە کە نالی منداڵی نەبووە، چونکە مادەم زەینەب خانمی هاوسەری، داوای مووچەکەی نالی دەکات، دیارە منداڵیان نەبووە، ئەگەرنا وەك میرات دەبوایە ناوی ئەوانیش لە داخوازییەکە و لە فەرمانەکەی وەزارەتی دارایی بهاتبایە.

1.5.1 زەینەب کێیە؟

تا ئێستا ڕوون نەبۆتەوە ئەم هاوسەرەی نالی کە ناوی زەینەبە، چ کەسە و خەڵکی کوێیە، لە بەڵگەکان هیچ ئاماژەیەك بەم بابەتە نەدراوە، بەڵام دەکرێت لە سۆنگەی ڕامان و شرۆڤەکردنەوە چەند خاڵێکی لێ هەڵبهێنجین:

1-نالی لە تەواوی دیوانەکەیدا بە هیچ شێوەیەك نە دوور نە نزیك ناوی زەینەبی نەهێناوە و بە هیچ ئاماژەیەك و هیچ پەسنێکیش ئەو ناوە بەکارنەهاتووە و تەنانەت لە جێی ڕەمزەکانی ئافرەتیش وەك حەبیبە و سەلما و لەیلادا ناوی زەینەب نەهاتووە.

41 هەر وەك لە تەوەرەی یەکەمی ئەم توێژینەوەدا باسی ئەم بەرهەمەمان کرد.
42 چەپکێك لە گوڵزاری نالی، ل 30
43 بروانە بەڵگەی ŞD__02254_00038_005

2-نەهاتنی ناوی زەینەب لە دیوانەکە و زەحمەتی و سەختی سەفەرکردنی ژن وەك هاوژینی نالی بۆ شام و ئەستانە و حیجاز، ئەوە نیشان دەدەن کە لەم هەموو سەفەرانەدا نالی تەنیا بووە و هیچ ژنێکی لەگەڵ نەبووە، ئەمەش سەلمێنەری ئەوەیە نالی ئەو کاتەی هاتۆتە حەج ژنی لەگەڵ نەبووە، کەواتە زۆر لەگینە بڵێین زەینەب خەڵکی حیجاز بووە.

3-بە مەزەندەی ئێمە، نالی دەوروبەری 15 ساڵێك لە مەککە ژیاوە و ئەو کاتەیشی کە چۆتە مەککە وەك حەزراوی باسی دەکات (لە هەزار و دووسەد و هەشتاو هەندێك[44])ی کۆچی کە دەکاتە هەزار و هەشت سەد و شەست و هەندێکی میلادی، کە ئەو کاتە نالی نزیك حەفتا ساڵی بووە و ڕەنگە زەینەبیش نزیك لە تەمەنی خۆی بووبێت و بەو هۆیەوەش هەم منداڵیان نەبووە و هەمیش ژنەکە خەڵکی حیجاز بووبێت.

6.1 مردنی نالی

سەبارەت بە مردنی (نالی) بۆچوونی جودا هەن، لە سەرەتاوە وا نیشان درا کە لە تەمەنی 58 ساڵیدا کۆچی دوایی کردووە، وەك سەرەتا لە چاپەکەی چاپخانەی کوردستانی گیوی موکریانیشدا وا هاتووە کە (نالی سەر و ڕیش و سمێڵیشی سپی ببوو لە تەمەنی 58 ساڵیدا لە ئەستەمبوڵ لە (1273)ی کۆچی ڕێکەوتی (1855)ی زایینی دا کۆچی دوایی کردووە وە لە گۆڕستانی (أبا أیوب الانصاری) دا بەخاك ئەسپێرراوە.)[45] لە دیوانەکەش کە ماملێستایانی مودەڕیس چاپیان کرد، ڕایانگەیاند کە (بەڵگەی تریش بەدەستەوە هەیە پێمان ئەسەلمێنێ کەوا نالی نە لە ساڵی 1855 و نە لە ساڵی 1856 دا مردووە و نە تەمەنیشی 56 یا 58 ساڵ بووە)[46] ، ئەمەش دواتر لە ڕوانگەی شیعرەکانییەوە لێی کۆڵدرایەوە بەوەی ناکرێ نالی زۆر بە وردی باسی پیری خۆی کردبێ و ئەو تەمەنەشی هەبووبێت. لەبەرئەوە دوای ئەوەی مەسعوود محەمەد ڕیوایەتەکەی باوکی و مامی سەبارەت بە سەفەری (حاجی مەلا عەبدوڵڵا)ی باپیری بۆ حەج باس دەکات و دیدەنیی نالی تێدا باس دەکات، ئەمە بووە شەقاندنی گۆمی ئەو بۆچوونە و خوێنەری بەرەو لێکۆڵینەوە و گومانی دیکە پەلکێش کرد کە وای دادەنێ (شایەدییەکە باپیرم حاجی مەلا عەبدوڵڵایە، کە بە پێی بیستنم لە باوك و مامم گێڕابوویەوە لە ساڵی 1288 نالی لە مەککە دیتوە. لەم سالەدا باپیرم لەگەڵ حاجی مەلائەسعەدی باوکی چۆتە حەج، لە سەرەتاکانی 1289 دوای مەرگی باوکی لە مەککە دەگەڕێتەوە بۆ کۆیێ و باسی نالی دەکات کە لە مەککەی بەجێ هێشتووە بە زیندوویی. گوتبووی نالی زۆر پیر بووە، ڕەنگە نزیکی هەشتا ساڵ بووبێ.)[47]

هەر ئەم بۆچوونەی مەسعوود محەمەدیش ئاخنرایە ناو دیوانەکەی نالیی چاپی ماملێستایانی مودەڕیس و ئەو لوغزە بەوە مایەوە کە شاعیر لە نێوان1872-1871ی میلادی زیندووبووە، ئیدی مەسەلەی مردنەکەی لە کات و شوێنی دیاریکراو هەر وەك خۆی مایەوە. دواتر کە کتێبی (عثمانلی مؤلفلری) کەوتە بەردەستی توێژەری کورد، لەوێدا زانیارییەکە وردتر بوویەوە و وەها نووسراوە کە (نالی لە 1290ی هیجری لە حەج گەڕاوەتەوە ئیستەنبوڵ و دوای ماوەیەك کۆچی دوایی کردووە.[48]) کە دەکاتە ساڵی 1873 و ئەگەریش لە سێ مانگەکەی کۆتایی ئەم ساڵەی هیجریدا بێت، ئەوا پێ دەنێتە ناو ساڵی 1874ی میلادی.

---

44 نزهة الفکر، ص357

45 دیوانی نالی یادگاری مەلا خضری شارەزوورییە، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، 1974، ل ج

46 دیوانی نالی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و فاتح عبدالکریم،چاپی دووەم، انتشارات کردستان، سنندج، 1379، ل30

47 چەپکێك لە گوڵزاری نالی، ل 22

48 عثمانلی مؤلفلری، ص 466

لێرەدا چەند پرسیارێك خۆیان قیت دەكەنەوە، بەوەی ئایا مادەم بە پێی ئەو بەڵگانەی عوسمانی، نالی هاوسەری هەبووە و هاوسەرەكەشی لە مەككە بووە، نالی بۆچی هاتۆتە ئیستەنبوڵ؟ پاشان بۆچی لە نێوان هاتنی بۆ ئیستەنبوڵ و كۆچی دواییدا كە 4-3 ساڵ دەبێت، ئەم ماوەیە بۆچی هاوسەرەكەی بەجێ هێشتووە؟ و هۆكاری هاتنی بۆ ئیستەنبوڵ چی بووە؟ ئەمانە و زۆر پرسیاری دیكەش لەم شیكردنەوەیەدا سەر هەڵدەدەن، لێ ئەوەی گرنگە ئەوەیە كە بەڵگەنامەكانی عوسمانی سەبارەت بە مردنی نالی تەنیا یەك بەڵگە نییە، تا مرۆڤ گومان لەوە بكات هەڵە كرابێت، بەڵكو نووسراوەكان لە مەككەوە بۆ بابی عالی و شوورای دەوڵەت و بەشی دارایی لە هەموویاندا كە وێنەی نووسراوی سەرەكی هاوپێچ كردووە و ئاماژەی بە ژمارەی نووسراوەكە داوە، ڕێكەوتی مردنەكەی جەخت لێدەكەنەوە، لەبەر ئەوە لێرەدا چەند ئەگەرێك خۆیان ڕەپێشی ئەم مژارە دەكەن، ئەوانیش:

1- دەگونجێ كە نالی لەبەر قات و قڕی و بارودۆخی نەخوازراوی سیاسی حیجازی بەجێ هێشتبێت، چونكە ساڵێك بەر لەوەی نالی بگاتە ئیستەنبوڵ (لە ساڵی 1289 گرانی و قات و قڕییەكی زۆر لە نەجد بڵاوبوویەوە، وای لیهاتبوو خەڵك گۆشتی مردووی دەخوارد و پەلكی دارانی دەخوارد، خەڵكێكی زۆر مردن، ئەم برسییەتییەش تا كۆتایی ساڵی دواتر بەردەوام بوو)[49]، ئەمە لە دەوروبەری مەككە، (لە مەككە و مەدینەش تاعوون و دەردێكی پیس بڵاوبوویەوە لە كۆتایی مانگی زولحیججە تا كۆتایی موحەڕەمی ساڵی 1290ی هیجری خایاند[50])، كە ئەو ساڵەیە نالی تێیدا گەیشتۆتە ئیستەنبوڵ.

2-دەگونجێ نالی بە بانگهێشتی بەرپرسانی دەوڵەتی عوسمانی هاتبێتە ئیستەنبوڵ و وەزیفەیەكیان بۆ دانابێت و بەو هۆیەوە نەچووبێتەوە حیجاز و لەوێ كۆچی دوایی كردبێت، ئەم ئەگەرەش لاوازە، چونكە (تا ئیستا) هیچ بەڵگەیەكمان نەدۆزیوەتەوە باس لە پلە و پۆستی نالی لە ئیستەنبوڵ بكات.

3-دەگونجێ نالی خێزانەكەیشی لەگەڵ خۆی هێنابێت و دوای ئەسپەردەی خاك و دوای ماوەیەك زەینەب خانم گەڕابێتەوە حیجاز، چونكە ئەوەی لێڵی و تەم و مژی دروست كردووە ئەوەیە زەینەب خانم نزیكەی پێنج ساڵ دوای وەفاتی نالی، داخوازینامە پێشكەشی بەرپرسانی حیجاز دەكات تا سۆراغی مووچەكەی نالی بكەن و مووچەكە بە پێی یاسای ئەوكاتە بۆ ئەو بێت. لەلایەكی تر بە گوێرەی بەڵگەكان چوار مانگ دوای وەفاتی نالی، ئیدارەی مەككە و حیجاز سەرووی خۆیان ئاگادار دەكەنەوە كە مووچەكەی نالی هەڵبوەشێننەوە، ئەنجا پاش چەند ساڵ زەینەب بەدواداچوون بۆ مووچەكە دەكات، ئەمەش تەنیا ئەو ئەگەرە لەخۆدەگرێت، كە هیچ یاسایەك نەبووە دوای مردنی مووچەخۆر، موچەكە بۆ منداڵ یان هاوسەرەكەی بێت، چونكە هەروەك لە بەڵگەكانیشدا ئەوە ڕوون دەبێتەوە كە دەبێ چاوەڕێ بكرێت كە شوێنێك بەتاڵ بێت، بە واز هێنان یان بە مردنی مووچەخۆرێك، ئەنجا بڕیار بدرێت مووچەكە بۆ كەسێكی دیكە بێت، كەس و كاری مردووەكەش هیچ شتێك نایگرێتەوە، تەنیا ئەوە هەیە هەروەك لە بەڵگەكان هاتووە بۆ خەڵكی نەداری مەككە و مەدینە مووچە یان یارمەتییەك هەبێت. لە یەكێك لە بەڵگەكان هاتووە كە ئیدارەی مەككە و حیجاز ناتوانن سەرپێچی دەستەڵاتی سەرووی خۆیان و بەتایبەتی پادشایی بكەن كە دوای وەفاتیان دەبێت مووچەكە ڕابگیرێت و نەدرێتە كەس. هەر بۆیەشە زەینەبی هاوسەری نالی نەیتوانیوە هەر دوای وەفاتی مێردەكەی، ڕاستەوخۆ مووچەكە وەربگرێت.

ئاگاداربوونی ئیدارەی مەككە و حیجاز بە هەڵوەشاندنەوەی مووچە، ئەگەری ئەوە لەخۆدەگرێت، كە لەبەرئەوەی بڕیاری ڕاگرتنی مووچەكە زیاتر لە چوار مانگ دوای وەفاتی نالی دێت، نیشانەی ئەوەیە گەیشتنی هەواڵی وەفاتی نالی بە مەككە و ماڵباتەكەی، چوار مانگی پێ چووە.

---

49 تأريخ ابن عيسى (منقول من كتاب خزانة التواريخ النجدية)، جمع وترتيب عبدالله بن عبدالرحمن البسام، المجلد الثاني، الطبعة الاولى، دار العاصمة، 1419، ص 217

50 سەرچاوەی پێشوو، ل 213

بەڵام ئەوەی زۆر ڕوون نییە ئەوەیە، نالی کە هاتوتە ئیستەنبوڵ مووچەکەی خۆی چۆن وەرگرتووە؟ ئایا هەر لە مەککە وەریگرتووە یان لە مەدینە ماوەتەوە؟ بێگومان هەر ئەوە ڕێی تێدەچێ کە لە مەککە وەریگرتبێت، چونکە نووسراو لە مەککەوە بەرزدەکرێتەوە بۆ ڕاگرتنی مووچەی نالی و دواتر بەهۆی بەزەیی پێداهاتنەوە بە خێزانەکەی هەوڵی ئەوەی بۆ دەدرێت کە مووچەکەی نالی بخرێتەوە سەر ناوی زەینەب خانم.

ئێمە لەم توێژینەوەیەدا گەیشتینە ئەو ئەنجامەی کە مێژووی هاتنی نالی بۆ ئیستەنبوڵ وەك لە کتێبی (عثمانلی مؤلفلری) هاتووە، جێی گومانە، واتە مەرج نییە ساڵی 1290ی کۆچی بەرامبەر 1873ی میلادی هاتبێتە ئیستەنبوڵ، پێش دۆزینەوەی ئەم بەڵگانە دەگوترا نالی هاتوتە ئیستەنبوڵ و پاش ماوەیەك کۆچی دوایی کردووە، ئەو ماوەیەش دیارنەبوو. لەلایەکی دیکەوە هەتا ئەو ڕۆژەی کۆچی دوایی کردووە مووچەکەی لە مەککە بووە، وەك لە بەڵگەکەدا وا هاتووە کە (هاوسەری خواجە نالی ئەفەندی زەینەب خانم، کە لە هەرێمی مەککەی موکەڕەمە نیشتەجێ بوویە، بەهۆی وەفاتی مێردی وی، ئەو 400 قرووش مووچەی مێردەکەی کە لە بەڕێوەبەرایەتی گەنجینەی مەککەی موکەڕەمەوە وەردەگرێت، داوا دەکات کە بۆی خەرج بکەن)[51]. واتە هیچ هۆکارێك دیارنییە کە بۆچی نالی ئەم چوار ساڵە لە خێزانەکەی دوور بووە؟ چوار ساڵ ماوەیەکی کەم نییە، نالییش هیچ ئیشێکی تایبەتی دیارنییە لە ئیستەنبوڵ کە پێی ڕاسپێردرابێت، بۆیە هەتا بەڵگەی دیکە دەدۆزرێتەوە، ئەم مژارە گومان هەڵدەگرێت، بەتایبەتیش ئەگەر نالی هاوسەری نەبوایە تا ڕادەیەك ڕێی تێدەچوو و لەگەڵیشیدا مووچەکەی دەگوازرایەوە بۆ ئیستەنبوڵ، بەڵام مادەم مووچەکە هەر لە مەککەیە و لە شوێنی خۆیەتی، جێی گومانە ئەم هەموو ساڵە مووچەکەی و هاوسەریشی بەجێبهێڵێت.

مووچەخۆربوونی نالی، چەند شتێکمان بۆ ڕوونتر دەکاتەوە. بۆ وێنە مەسعوود محەمەد لە گێڕانەوەکانی باوکیدا ئاماژە بە جۆری ژیانی نالی دەکات لە حیجاز، کە دەڵێت: (بە پێی گێڕانەوەی باپیرم نالی لە مەککە نیشتەجێ بووە نەك وەك حاجییەکی وەقتی لە مەککەی ڕابواردوە، تەنانەت گوتبووی نالی چەند بزنێکی هەبوو دەیدۆشین و هەندێکی گوزەرانی بەوانەوە بوو. بەڕاستی هەر ئەمەش لەگەڵ وەزعی نالی ڕێك دێت، چونکە زۆر ئەستەمە بۆ پیاوێکی بێ ماڵ و حاڵ و باری وەك نالی لە تەمەنی هەشتا ساڵیدا گەشتی دوور و درێژی بێ لزوم بکات. گۆیا ئەگەر لە مەککە سەفەری کردبا بۆ کوێ دەچوو؟ ئەستەمبوڵ؟ شام؟ میصر؟ بابان؟ هیچ کامێکیان ئەوە نین نالی خۆی بۆ هەڵکوتێ لەو ئاخەلێوەی ژیانییدا. وا چاوەڕوان دەکرێ لە مرۆڤێکی دینداری وەك نالی تەنیشت و ڕۆخی کەعبە بەرنەدا تا مردن. پیاوی وەك ئەو لە جێیانەوە دەچن بۆ مەککە تا گۆڕی مەرگیان لە نزیك کەعبە وە یا قەبری پێغەمبەر (ص) بێ، چۆن دەشێ ئەو بە پیریی لە سەرەمەرگدا ئەو جێگە پیرۆزە جێ بهێڵێ. بێگومان کە نالی لەو عومرەدا لە مەککە بووبێ هەر لەوێش ماوەتەوە تا مردن)[52].

لێرەدا چەند ئەگەرێك هەڵدەهێنجین:

یەکەم: بەڵگەکانی عوسمانییش ئەوە پشت ڕاست دەکەنەوە کە نالی لەم مێژووەدا لە ژیاندا بووبێت.

دووەم: ئاشکرابوونی قەسیدە عەرەبییەکەی نالی و بڵاوکردنەوەی لە کتێبی (نزهة الفکر)دا لە ساڵی 1996 پشتگیرییەکە بۆ ئەوەی بزاندرێ نالی لە حیجاز بووە و لای ئەمیری مەککە ڕێزلێگیراو بووە.

سێیەم: نالی بێ ماڵ و حال نەبووە وەك ئەوەی مەسعوود محەمەد ڕاڤەی کردووە، مادەمیش نالی

---

51 ŞD__02254_00038_001

52 چەپکێك لە گوڵزاری نالی ، ل 22

خودان خێزان بووە لە حیجاز، ئەوا ئەگەری زۆری هەیە کە نالی وەك چۆن لە دیوانی ئەمیری مەککە ڕێزلێگیراو بووە، ئاواش بەڵگەکان دەسەلمێنن کە مووچەخۆر بووە، مووچەکەش وەك لە بەڵگەنامەکان دیاردەکەوێت ئەم مووچەیەی بۆ نالی تەرخان کراوە، جا یان نالی هەر لە بنەڕەتەوە وەك وەزیفەداری مووچەخۆر بووە، یان ئەویش لەگەڵ لیستی ئەو کەسانە بووە کە بڕیارێك بووە بۆ هەموو ئەو کەس و خێزانانەی کە زۆر نەدارن و خەڵکی مەککە و مەدینەن و یان لەو دوو شارە نیشتەجێن کە بەڵگەکان بە (حەرەمەین) ناوی دەبەن، ئەوا ئەندازەیەك پارەیان وەك مووچە بۆ تەرخان دەکرێت.

بۆیە ئەگەر بەو پێیە بێت، دەردەکەوێت کە نالی گوزەرانی خراپ بووە و لەو خانەوادانە حسێب کراوە کە زۆر نەدار و موحتاجن. ئەوەشیان دوو ئەگەر لەخۆدەگرێت:

ئەلف: ئەوەیە کە نالی گوزەرانی زۆر خراپ بووە و ناوی ئەو بەشێك بووە لەو لیستەی کە بۆ نەدارانی مەککە و مەدینە دروستکراوە و دواتریش زەینەب خانمیش خراوەتەوە ناو ئەو لیستە و هەر بەو نەدارییە مووچەکەی وەرگرتووە.

بێ: نالی گوزەرانی زۆر خراپ نەبووە و لە ئەمیری مەککە نزیك بووە و وەزیفەدار بووە، بەڵام دوای ئەوەی کە وەفات دەکات، یاسای دارایی وایە کە ئەم مووچەیە دەگەڕێتەوە گەنجینەی دەوڵەت و چاوەڕێ دەکرێت تا شوێنی وەزیفەدارێك یان مووچەخۆرێك بەتاڵ دەبێت، ئەنجا بڕیار دەدرێت مووچەکە بدرێتە خێزانەکەی، لەمەشدا دیارە زەینەب خانم بە پێی بەڵگەکان پشتگیری ئەمارەتی مەککەی بۆ کراوە، کە ناوبراو جێی ئەوەیە ڕەحم و شەفەقەتی پادشایی بۆ بکرێ و حاڵ و گوزەرانی خراپە، بۆ ئەوەی ڕەگەڵ ئەو خەڵکانەی مەککە و مەدینە بخرێت، کە مووچە و یارمەتییان بۆ بڕدراوەتەوە. ئێمەش زیاتر پشتگیری ئەم بۆچوونە دەکەین و پێمان وایە ئەمە دڵنیاییتر خۆی نیشان دەدات.

ئەگەریش وا حسێبی بکەین وەزیفەداربووە، ئەوا پرسی وەزیفەدارییەکەشی کە بۆچی ناوبراو نزیك هەشتا ساڵی بووە و هێشتا خانەنشین نەکراوە؟ ئەوەیە کە (لە دوای ساڵی 1739 یاسای خانەنشینی لە دەوڵەتی عوسمانیدا گۆڕانی بەسەرداهات، بەوەی فەرمانبەر لە بوار و کارەکەی خۆیدا تا مردن دەتوانێت کاربکات و خانەنشین نەبێت، چونکە تەنیا هۆکارێك بۆ خانەنشین بوون ئەوەیە کە کەسەکە هێزی بینینی چاوی کەم بێت، ئەگەرنا تا توانای هەبێت دەتوانێت کاربکات. بۆ وێنە لەناو فەرمانبەراندا پەنجا ساڵی تا نۆهەت ساڵی و سەت ساڵیش هەبوو، وەك ئەحمەد ئەفەندی گۆنیۆلوك لە ساڵی 1785 کۆچی دوایی کرد، ئەو کاتە تەمەنی سەت ساڵ بوو و خانەنشینیش نەبوو)[53]. ئەم مووچەیەی نالییش بەڵگەی ئەوەیە یان فەرمانبەرێکی ڕەسمی بووە و یان وەك مووچەی شایستە، بۆ هەمیشەیی بۆی بڕدراوەتەوە.

ئەو بۆچوونەی مەسعوود محەمەدیش کە پێی وایە ناشێ نالی ئەو جێگە پیرۆزە لە کۆتاییەکانی تەمەنیدا بەجێ بهێڵێ و تا کۆتایی تەمەنی لە مەککە ماوەتەوە، دوای دەرکەوتنی بەڵگە لێی پەشیمان دەبێتەوە و بۆچوونەکە وەها دەگۆڕێت کە (من بە پێی ئەوەی باپیرم لە ساڵی 1289ی کۆچی، نالی لە مەککە و مەدینە دیتووە و لەوێشی بەجێ هێشتووە وەهام بە دڵدا هات نالی ئەو شوینە بەجێ ناهێڵێ لەو تەمەنەی کۆتایی ژیان. بەڵام دیارە بە هەر نیازێك بووبێ بەر لە مەرگی، ڕەنگە ساڵی 1289 یان سەرەتای 1290 بۆ ئەستەنبۆڵ چووە)[54].

بەڵگەکان بە دیاریکراوی لەو داخوازییەی کە ویلایەتی مەککە بەرزی کردۆتەوە بۆ خەرجکردنی مووچەکەی نالی بۆ زەینەب خانمی خێزانی، وەها ئاماژەی بۆ دەکات کە (نالی لە 11ی تشرینی دووەمی

53 *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Erhan Afyoncu, Yeditepe yayınları, 2016, sh.735

54 دەستەو دامانی نالی، مەسعوود محەمەد، ل 4

ساڵی 1293ی ڕۆمی کۆچی دوایی کردووە[55]). کە دەکاتە 23ی مانگی 11ی ساڵی 1877ی میلادی، نووسراوەکان بە مێژووی ڕۆمی و کۆچی لە ڕێکەوتی جۆراوجۆر بەرزکراونەتەوە، ساڵی ڕۆمییەکەش زیاتر لەناو عوسمانییەکان بۆ پرسە داراییەکان بووە و نزیکەی دوو ساڵی لەگەڵ ساڵی کۆچی جیاوازە. ئەم نووسراوانە لە نێوان ئەمارەتی مەککە بۆ ویلایەتی حیجاز و پاشان بۆ داخلی و خەزێنەی دەوڵەت و شووڕای دەوڵەت ئاڵوگۆڕکراون، نووسراوەکانیش لە مێژووی 2ی رەجەبی 1300 و 4ی رەجەبی 1300 و 1ی کانونی دووەمی 1298 و 16ی رەبیعولئاخەری 1299 و 21ی موحەرەمی 1299 و 19ی شەووالی 1299 و موحەرەمی 1300ن. هەموو ئەو مێژووانەی کە مانگی عەرەبییان لەگەڵدایە، ساڵەکە دەبێتە ساڵی کۆچی، ئەوانەیشی کە مانگی رۆمییان لەگەڵدایە، ساڵەکە دەبێ بە حیسابی رۆمی لێکبدرێتەوە.

7.1 شوێنی مردنی نالی

سەرەتا ئەوانەی کە لە بارەی نالییان نووسیبوو، بەتایبەتی چاپەکەی چاپخانەی کوردستان کە گیوی موکریانی پێشەکی بۆ نووسیبوو، لەوێدا شوێنی مردنی نالی ئیستەنبۆڵ و شوێنی ئەسپەردەکردنی گۆڕستانی ئەبا ئەیوبی ئەنساری داناوە. دوای چاپکردنی کتێبی عثمانلی مؤلفلری، کە لە ڕاستیدا پێش چاپی دیوانەکەش ئەم کتێبە چاپکرابوو، بەڵام نووسەر و توێژەرانی کورد زوو دەستیان پێ نەگەیشتووە، ئەم کتێبە کە نووسەرەکەی (محەمەد تاهیر بورسلری) یە، لە کتێبەکەدا بە ڕوونی ئاماژە بەوە دەکات کە نالی لە (قەرەجا ئەحمەد) ئەسپەردەی خاك کراوە. هەروەها ئەمین فەیزی بەگیش لە کتێبی ئەنجومەنی ئەدیباندا دەرحەق نالی دەڵێت: (چووەتە ئەستەموولْ، لە ئەسنای سوحبەتا لەگەڵ ئودەبا و فوزەلای ئەوێ، گەلێ ئاساری فیکری و فەتانەنی نواندووە و زۆر مەزهەری تەوەجووهـ بووە. تا نیهایەتی عومری لە ئەستەمووڵ ماوەتەوە، مەدفەنی موبارەکی ئەوەتا لە ئوسکودارە)[56]. ئەم شێوازەی ئەمین فەیزی کاتێك دەڵێت (ئەوەتا لە ئوسکودارە) چەند واتایەك هەڵدەگرێت، ئەوانیش:

أ/ ئەمین فەیزی گۆڕەکەی دیوە و زانیاری تەواوی لەسەر گۆڕەکە هەبووە و لێی نزیك بووە، چونکە شێوازی (ئەوەتا) وێڕای ئەوەی نزیکی دەگەیەنێت، ئاماژەشە بۆ ئەوەی کە ناوبراو شارەزایە و دڵنیایە کە لەوێیە.

ب/ ئوسکودار ناوچەیەکی دیاریکراوی ئیستەنبوڵە و (دەکەوێتە بەرانبەر ناوچەی کۆنی ئەمین ئۆنو و ئێستا زیاتر لە نیو ملیۆن کەسی لێ دەژیەت). [57]

هەرچی بەڵگەکانی ناو ئەرشیڤخانەی عوسمانین، تەنیا ئاماژە بەوە دەدەن کە لە ئیستەنبوڵ کۆچی دوایی کردوە و بە پەیڤی (در سعادت) ناوی دێنن، کە لە شێوازی نووسینی بەڵگەکاندا بە مانای ئیستەنبوڵ دێت و هیچ ئاماژەیەکیشی بە گۆڕستان و شوێنی ئەسپەردەکردنی نەکراوە.

---

55 بڕوانە ŞD__02254_00038_005

56 انجمن ادیبان کورد، امین فیضی، استمول، 1920، ل5.

57 بڕوانە سایتی وێکیپیدیا
https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A3%D8%B3%D9%83%D8%AF%D8%A7%D8%B1

بەڵگەکان

(1) [58]

بۆ وەزارەتی دارایی

نالی ئەفەندیی خاوەنی فەزڵ و هەروەها ناودار، بە ئەسڵ خەڵکی سلێمانییە، دەرحەقی حەقیقەتی پەسنی پادشا، ڕیسالەیەکی عەقڵی و نەقڵی ئامادەکردووە. ئەم ڕیسالەیە لەلایەن سەماحەتی بەڕێز نەقیبولئەشراف ئەسعەدە فەندی ڕەوانەکراوە.

ناوبراو(ئەسعەدەفەندی) کەسێکی لێهاتوو و خاوەن کەماڵە، شایانی ئەوەیە کە چاکە و لوتف وئیحسانی لەبەرامبەردا بکرێت. ئەندازەیەکی گونجاو خەڵاتی پادشایی دەبێتە هۆی کەیفخۆشی وی، خەڵاتەکەش لەژێرەوە بە نووسین نێردراوە. بە گوێرەی نووسینەکە بۆ ئەو کەسە کە شایستەی خەڵاتی پادشایی بووە، دووهەزار قڕووش بە دەستووری پاشایی بە گونجاو زانراوە و پادشاش ئەو دووسەد قڕووشەی بە گونجاو زانیوە، بۆیە بۆ وەرگرتنی ئەم ئەندازە گونجاوەی خەڵات کە دووسەد قڕووشە، پێویستە ناوبراو بێتە بابی عالی.

23/1/1263[59]

(2) [60]

ڕێکەوت: 24ی ڕەجەب 1300

مەزبەتە

هاوسەری خواجە نالی ئەفەندی زەینەب خانم، کە لە هەرێمی مەککەی موکەڕەمە نیشتەجێ بوویە، بەهۆی وەفاتی مێردی وی، ئەو 400 قڕووش مووچەی مێردەکەی کە لە بەڕێوەبەرایەتی گەنجینەی مەککەی موکەڕەمەوە وەردەگرێت، داوا دەکات کە بۆی خەرج بکەن. لەبەرئەوە عەرز و حاڵی داوەتە بەڕێوەبەرایەتی گەنجینەی مەککەی موکەڕەمە. نووسراوی ویلایەتی حیجاز کە لە وەزارەتی کاروباری ناوخۆوەوە نێردرابوو بۆ شوورای دەوڵەت. لە 2ی موحەڕەمی ساڵی 1300[61] دا ئەو نووسراوە دراوەتە فەرمانگەی کاروباری ناوخۆ. لەوێ خوێندراوەتەوە و بۆ وەزارەتی دارایی پێکەوە نووسراوێك کراوە. دەرحەق بە تەڤگەری 333 قڕووش مووچەی نالی ئەفەندی کە لە ساڵی1293 لە مانگی تشرینی دووەم لە ئەستەنبۆڵی وەفاتی کردووە، لە وەزارەتی داراییش پرسیاری ئەمە کراوە. وەڵامی وەزارەتی داراییش ئەوەیە: بە دڵنیایی ئەو مووچەیەی کە لای ئێمە ئاشکرایە (ئەو مووچەیەی کە نالی وەریدەگرت ئێستا کەس وەرناگرێت) نادرێتە کەس و با لە گەنجینە بمێنێتەوە. پێویست وایە ئیرادەی پادشایی بڕیاربدات لەبەرئەوەی بەو شێوەیە مووچەکە تۆمارکراوە، بۆیە لە نووسراوی سەدری ئەعزەم (سەرۆك وەزیر) چۆن فەرمان کراوە و ئیرادەی خۆی ئاشکرا کردووە، دوای وەفات تۆماری ئەو مووچانە هەڵدەوەشێنرێنەوە، لەبەر هەندێ دەرهەقی مووچەی ئەو ماڵباتانە کە وەك موحتاج و هەژار ناسراون، گەنجینە ناتوانێ شتێکی ئەوتۆ بڵێ.

---

58 A_}MKT__00061_00062_001_001

59 دەکاتە 11/1/1847ی میلادی

60 ŞD__02254_00038_001

61 دەکاتە 13/11/1882ی میلادی

بڕیار ئەوە کە مووچەی شەخس کە بە کراوەیی بمێنێتەوە (دوای مردنی ئەوان) و لە گەنجینە دەمێنێتەوە. بەڵام لەبەرئەوەی زەینەب خانم موحتاجی مەرحەمەت و موحتاجی شەفەقەتی پادشاییە و ئەمەش لە نووسراوەکەدا زۆر ڕوون و ئاشکرا دیارە، لەبەرئەوە بۆ ئەو کەسانەی کە لە (حەڕەمەین) ێ نیشتەجێ بووینە بەتایبەتی تەرخانکراوە (کە یەکێك دەمرێت مووچەکەی لە خەزێنەوە ناچێتە دەستی کەسی دیکەوە) یەکە و مووچەیەك وەربگرن و هەندێك مووچەش تایبەت بکەن بۆ زەینەب خانم. ئەو ڕاسپاردە بەم شێوەیە کە بۆ ویلایەتی حیجاز ڕەوان بکرێ لە وەزارەتی کاروباری ناوخۆوە نێردرا. ئەمر و فەرمانی ئەوانە.

(3) [62]

کاروباری ناوخۆ

جێهێشتنی نووسراو: 4ی ڕەجەبی 1300 [63] و لە یەکی کانوونی دووەمی ساڵی 1298 [64]

ژمارەی دەفتەر: 92

یەك ئەوراق، عەرز و حاڵی زەینەب خانم ژنی نالی ئەفەندی کە یەکێکە لەو کەسانەی لە مەککەی موکەڕەمە دادەنیشێ و دەرحەق وەرگرتنی 400 قرووش مووچە.

یەك نووسراوی والیی حیجاز.

یەك تەزکیرەی وەزارەت و ڕاگەیاندن بۆ وەزارەتی دارایی.

(4) [65]

شوورای دەوڵەت

فەرمانگەی ناوخۆ

ژمارە 123

بۆ وەزارەتی دارایی بەڕێز

ئەفەندی، خاوەن شکۆ، بەڕێز

زەینەب خانمی هاوسەری خواجە نالی ئەفەندی، کە لە حەرەمی مەککەی موکەڕەمە دادەنیشێت، بەهۆی وەفاتی مێردەکەیەوە 400 قرووش مووچەی مێردی وی کە لە لایەن بەڕێوەبەرایەتی گەنجینەی مەککەی موکەڕەمەوە بۆی تەرخانکرابوو، داوادەکات ئەم بڕە پارەیەی بدرێتێ. ناوبراو عەرز و حاڵی دابوو، لەسەر ئەو عەرز و حاڵەوە نوسراوی ویلایەتی حیجاز لە شوورای دەوڵەتەوە نێردرابوو و لە فەرمانگەی کاروباری ناوخۆشەوە خوێندراوەتەوە. لە نووسراوەکەی ویلایەتی حیجازەوە ئەوەی لێ دەفامرێتەوە کە دەربارەی بەتاڵبوونی ئەو مووچەوە، کاری پێویست بگیرێتە بەر لە وەزارەتەکەشتان

62 ŞD__02254_00038_003

63 دەکاتە 11/5/1883ی میلادی

64 ڕەنگە هەڵەیەك لە نووسینەوەی ئەم دوو مێژووە هەبێ، هەڵەکەش چەند مانگێکی جیاوازە بە پێی حیسابی لێکدانەوەی مێژووی کۆچی بە مێژووی ڕۆمی.

65 ŞD__02254_00038_005

پرسیارکراوە. لەسەر ئەم ئاگاهییانەی دەربارەی ئەو مووچەیە، با تەتبیقاتی گەنجینە و هەروەها دەرهەقی عەرز و حاڵ ڕوانین و بۆچوونی وەزارەتی مەزنی ئێوە رابگەیەندرێ و ناردنی نووسراوی ناوبراو لەژێر ئەمر و فەرمانی ئێوەدایە.

لە 3ی مانگی موحەڕەمی ساڵی 1300 و لە 29ی تشرینی دووەمی ساڵی 1298.

ئەفەندی، خاوەن شکۆ، بەڕێز

لەو نووسراوەی کە شایستەی وەزیرایەتی ئێوە و وەك ئێوە ڕاتانگەیاندووە و ئێمەش لێی تێگەیشتووین، کە بە دەست لە بەڕێوەبەرایەتی خەرجیی گشتییەوە نێردراوە، لەبارەی مووچەی حاجی نالی ئەفەندی کە بەتایبەت لە وەزارەت و لە بەڕێوەبەرایەتی گەنجینەی مەککەی موککەڕەمەوە مانگانە 333 قڕووشی بۆ تەرخانکرابوو. پاش وەفاتی لە ئەستەنبوڵ لە یازدەی تشرینی دووەمی ساڵی 93، لە نووسراوی ئەمارەتی مەککەی موکەڕەمەوە هاتووە کە ئەو مووچەیە بدەنە زەینەب خانمی هاوسەری، بەڵام بە دڵنیایی کە مووچەی کەسێك بە بەتاڵی و بۆش دەمێنێتەوە، پێویستە ئەو مووچەیە نەبردرێتە هیچ جێگایەك و نەدرێتە کەسی دیکە و لە گەنجینە بمێنێتەوە، ئەوەش یەکێکە لە داخوازییەکانی پاشا. لەم بوارەدا لە مێژووی 24ی نیسانی ساڵی 1294 دا[66] لە ئەمارەتی مەککەی موکەڕەمە و ویلایەتی حیجاز بۆ ئێمە نووسراویان ناردبوو، گوتبوویان تۆماری ئەو مووچەیە هەڵبوەشێننەوە، لە خالێکی تەزکیرەدا (نووسراو= پسوولە)ی سەرۆك وەزیر (سەدری ئەعزەم) دا لە مێژووی 13ی ئەیلوولی 1298دا دێتە فێمکردن کە ئەو کەسانەی بە نەدار و موحتاجی ئەمارەتی مەککەی موکەڕەمە دەخەملێندرێن و ئەوانەی خەڵکی ئەوێن و ئەوانەشی لەوێ دادەنیشن، مووچە و ئەو شتەی دەدەنە ئەوان دوای وەفاتکردنیان پێویستە تۆمارەکانیان هەڵبوەشێندرێتەوە. ئەو مووچەیەش کە لە سەرەتاوە تۆمارەکەی هەڵوەشێندراوەتەوە، پێویستە ئێمە چاوپۆشی لێ بکەین و لەسەری ڕانەوەستین. ئەوەش هەیە: کە ئەو مووچەیەی بۆ کەسێك تەرخاندەکرێت وبە بەتاڵی دەمێنێتەوە، دەبێ مووچەکەی بگاتە گەنجینە و دەستەڵاتی بڕیاردانی مووچە. لەبەرئەوە لەلای گەنجینەوە هیچ شتێك باس ناکرێت، ئەمە بە نووسراو کە شایستەی وەزیرایەتی ئێوە بێ و پێشکەش دەکەین و هەروەها بە دەمیش دەیخەینەڕوو و دواتر بۆتان دەنێرینەوە.

لەم بوارەشدا ئەمر و فەرمان هەر هی ئێوەیە.

لە 29ی سەفەری ساڵی 1300 و لە 28ی کانونی یەکەمی ساڵی 1298[67]

کۆشکی پادشایی یەلدز، بەڕێوەبەرایەتی سەرنووسەریی.

66 دەکاتە 8/5/1878ی میلادی
67 دەکاتە 9/1/1883ی میلادی

(5) [68]

بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ/ بەڕێز و خاوەنشکۆ و قەدرگران

داواکاریی بەندەی سووك و حەقیرتان

لە وەزارەتی پایەبڵندی ئێوەوە، نووسراوی هێژا بە ژمارەی 32 و لە مێژووی 16ی ڕەبیعولئاخەری ساڵی 1299 گەیشتە ئێمە. لەم نووسراوەی ئێوەی هێژادا، زەینەب خانمی ژنی مەرحووم خواجە نالی ئەفەندی کە لە حەرەمی مەککەی موکەڕڕەمە دادەنیشێت، مووچەی مێردەکەی لە بەڕێوەبەرایەتی گەنجینەی مەککەی موکەڕەمە کە 400 قرووشە، بۆ ئەوەی ئەو ئەو مووچەیە وەربگرێت، عەرز و حاڵی داوە و لەسەر ئەو عەرز و حاڵەوە نووسراوی ئێوە لە 22ی موحەڕەمی ساڵی 1299 دا، ئەمری ئێوەی مەزن دەبێت پێك بێت و ئەو ڕەوشەش بۆ ئێوە شڕۆڤەبکرێت، ئەمەش بە دڵنیایی فەرمان کراوە. بەڕێوەبەرایەتی گەنجینەی مەککەی موککەڕەمە ئاگادارکراوەتەوە و بە دەست ئەو ئەمرە لە ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی ویلایەت ڕا نێردراوە.

نالی ئەفەندی لە ساڵی ڕابردوو (1293)دا لە مانگی تشرینی دووەمدا لە ئەستەنبوڵێ وەفاتی کردووە و ئەو مووچەیە کە لە بەڕێوەبەرایەتی گەنجینەی مەککەی موکەڕڕەمەوە وەردەگرێت بە کێماسییەکەیەوە بریتییە لە 333 قرۆش، بە جێگیربوونی ئەم مووچەیە لەو کاتەوە نووسراو بۆ وەزارەتی دارایی کراوە، بەڵام ئێمە هیچ ئاگادار نین، لەبەرئەوە ئەم ڕوونکردنەوەیە بە ئێوە ڕادەگەیەنین و لەم بوارەشدا ئەمر و فەرمان هەر هی ئێوەیە.

19ی شەووالی 1299

21ی ئابی 1298 [69]

بەندە

والی و فەرماندار سەید عوسمان نووری

---

68 ŞD__02254_00038_007

69 دەکاتە 3/ 9/1882ی میلادی

ئەنجام

1-نالی وێرای دیوانەکەی و کتێبی مناظر الانشاء، خاوەنی بەرهەمێکی دیکە بووە کە بە (هەندێ فەوائیدی عەقلیە و نەقلیە) ناونراوە و بۆ وەسف و ستایشی مەقامی خەلافەت و خەلیفەی عوسمانی نووسراوە و ئەم بەرهەمەش لە ساڵی 1847ەوە بۆ بارەگای بابی عالی بەرزکراوەتەوە و داوای پاداشتی بۆ کراوە، ئەو کاتەش هێشتا نالی سەفەری حەجی نەکردووە و بە حاجی بانگ نەکراوە.

2-نالی لەناو عوسمانییەکان بە حاجی و خاوەن پایە و زانا و پیاوێکی مەزن و شارەزا و خەڵکی سلێمانی وەسف کراوە. هەموو ئەو پێشناو و پەسنانەی سەبارەت بە نالی هاتوون، بۆ شاعیر و حەکیم و شارەزا و خاوەن پلە و پایەکانی ناو دەستەڵاتی عوسمانی بەکارهێندراون.

3-سەرچاوەیەك بە پشت بەستن بە کتێبەکەی حەزراوی، زانیاری دیکە سەبارەت بە ژیانی نالی زیاد دەکات، ئەویش ئەوەیە ناوبراو لەلای باوکی خوێندویەتی و پاشان رووی کردۆتە حیجاز و لە حیجاز لە زۆر لە پرسە زانستییەکاندا بە یەکێك لە مەرجەعەکانی زانست حسێبکراوە.

4-هەموو ئەو بۆچوونانەی لە ڕوانگەی شیعرەکانییەوە سەبارەت بە نەبوونی هاوسەری نالی دەڵێن، لە ڕاستی دوورن و نالی ئەو کاتەی لە مەککە بووە ژنی هەبووە و ئەو ژنەش ناوی زەینەب خانم بووە و پێنج ساڵ دوای مردنی نالییش ئەو هەر لە ژیان بووە و لە مەککە دەرنەچووە.

5-نالی لە سەردەمی عوسمانییەکاندا و لە شاری مەککەدا مووچەخۆری عوسمانییەکان بووە و دوای مردنەکەی، ژنەکەی داوای مووچەکەی نالی لە دەستەڵاتدارانی مەککە و خەزێنەی دەوڵەت کردووە و مووچەکەش چوارسەد قڕووش بووە.

6-نالی لە زەینەبی خێزانی هیچ منداڵێکی لەپاش بەجێ نەماوە.

7-نالی لە ڕۆژی 23ی مانگی 11ی ساڵی 1877ی میلادی لە ئیستەنبوڵ کۆچی دوایی کردووە و هەر لەوێش نێژراوە.

سەرچاوەکان

بە زمانی کوردی:

انجمن ادیبان کورد، امین فیضی، استمول، 1920.

چەپکێك لە گوڵزاری نالی، مەسعوود محەمەد، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا 1976.

دەستەو دامانی نالی ، مەسعوود محەمەد، ستۆکهۆڵم، 1997.

دیوانی نالی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و فاتح عبدالکریم،چاپی دووەم، انتشارات کردستان، سنندج، 1379.

دیوانی نالی یادگاری مەلا خضری شارەزووریيە، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، .1974

مێژووی ئەدەبی کوردی، دکتۆر مارف خەزنەدار، بەرگی سێیەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ئاراس، هەولێر .2003

مێژووی زانایانی کورد، مەلا تاهیر مەلاعەبدوڵڵا بەحرکەیی، بەرگی سێیەم،چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر2010.

نالی لە دەرەوەی کوردستاندا (1873-1848)، دکتۆر عەبدوڵڵا حەداد، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، 2000ز.

بە زمانی عەرەبی:

الاشاعة لاشراط الساعة، محمد بن رسول البرزنجى الحسينى، مع تعليقات محمد زكريا الكاندهلوى، دار المنهاج، الطبعة الثالثة، جدة، 2005م.

الاعلام/ الزركلى، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس، الزركلي الدمشقي (المتوفى: 1396هـ)، ج1، دار العلم للملايين الطبعة: الخامسة عشر - أيار / مايو 2002.

الالقاب والوظائف العثمانية، دراسة فى تطور الالقاب والوظائف منذ الفتح العثمانى لمصر حتى الغاء الخلافة العثمانية من خلال الاثار والوثائق والمخطوطات 1517-1924م، دكتور مصطفى بركات، دار غريب، القاهرة 2000.

السنية الكاملة المزية فى الرحلة العلمية الشنقيطية التركزية، الشيخ محمد محمود بن التلاميذ التركزى الشنقيطى، طبع بمطبعة الموسوعات: مصر 1319هـ.

تأريخ ابن عيسى (منقول من كتاب خزانة التواريخ النجدية)، جمع وترتيب عبدالله بن عبدالرحمن البسام، المجلد الثانى، الطبعة الاولى، دار العاصمة، 1419.

تأريخ أشراف حجاز 1840-1883، احمد بن زينى دحلان، تحقيق وتحليل الدكتور محمدأمين توفيق، الطبعة الاولى، دار الساقى، بيروت، 1993.

نثر الجواهر والدرر في علماء القرن الرابع عشر وبذيله عقد الجوهر في علماء القرن الرابع عشر، وبذيله عقد الجواهر فى علماء الربع الاول من القرن الخامس عشر، اعداد الدكتور يوسف المرعشلى، دار المعرفة بيروت لبنان،الطبعة الاولى 2006م.

نزهة الفكر فيما مضى من الحوادث والعبر فى تراجم رجال القرن الثانى عشر والثالث عشر قطعة منه، تأليف احمد بن محمد الحضراوى المكى الهاشمى، حققه محمد المصرى، القسم الاول، منشورات وزارة الثقافة السورية، دمشق 1996م.

المصطلحات المتداولة فى الدوله العثمانية ، د.محمود عامر، مجلة دراسات تاريخية، كلية التربية للبنات، جامعة البصرة، العددان 117 و118، كانون الثانى وحزيران 2012. .

بە زمانی فارسی:

معرفى شرح مناظر الانشاء، نسخەى خطى كتابخانەى دانشگاه استانبول تركيه، جميل جعفرى و عزيز ناصرى، فصلنامه علمى پژوهشى زبان و ادب فارسى- دانشگا ازاد اسلامى واحد سنندج-شماره 10/ سال چهارم/ بهار .1391

بە زمانی تورکی:

"Bursalı Mehmed Tahir", Ömer Faruk Akun, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul 1992

"Esad Efendi Kütüphanesi", Tuba Çavdar, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul 1992

Osmanlı Müellifleri, Bursalı Mehmed Tahir Bey, Hazırlayanlar: A. Fikri Yavuz - İsmail Özen, 2. Cild, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1972

Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, Erhan Afyoncu, Yeditepe Yayınları, 2016

عثمانلى مؤلفلرى، بروسلى محمد طاهر، ايكنجى جلدك-ايكنجى قسمى، على شكرى مطبعەسى، استانبول، 1338.

ئینتەرنێت:

معجم البابطين لشعراء العربية فی القرنين التاسع عشر والعشرين. لە 2008 دەرچووە و زیاتر لە 25 بەرگە و لەسەر ئینتەرنێت و لەم ماڵپەردا جێگیر کراوە. ئینتەرنێت، http://www.almoajam.org 27:2:2017

www.osmanlicanedemek.com/maarif-2-100110

چاوپێکەوتن

لەگەڵ عەبدوڵڵا دەمیر فەرمانبەری فەرمانگەی ئەرشیڤخانەی عوسمانی لە ئیستەنبوڵ، ڕێکەوتی 19/11/2015.

کۆدی بەڵگەکان

A_}MKT__00061_00062_001_001

A_}MKT__00061_00062_001_002

ŞD__02254_00038_001

ŞD__02254_00038_002

ŞD__02254_00038_003

ŞD__02254_00038_004

ŞD__02254_00038_005

ŞD__02254_00038_006

ŞD__02254_00038_007

ŞD__02254_00038_008

ŞD__02254_00038_009

ŞD__02254_00038_010

وێنەی بەڵگەکان

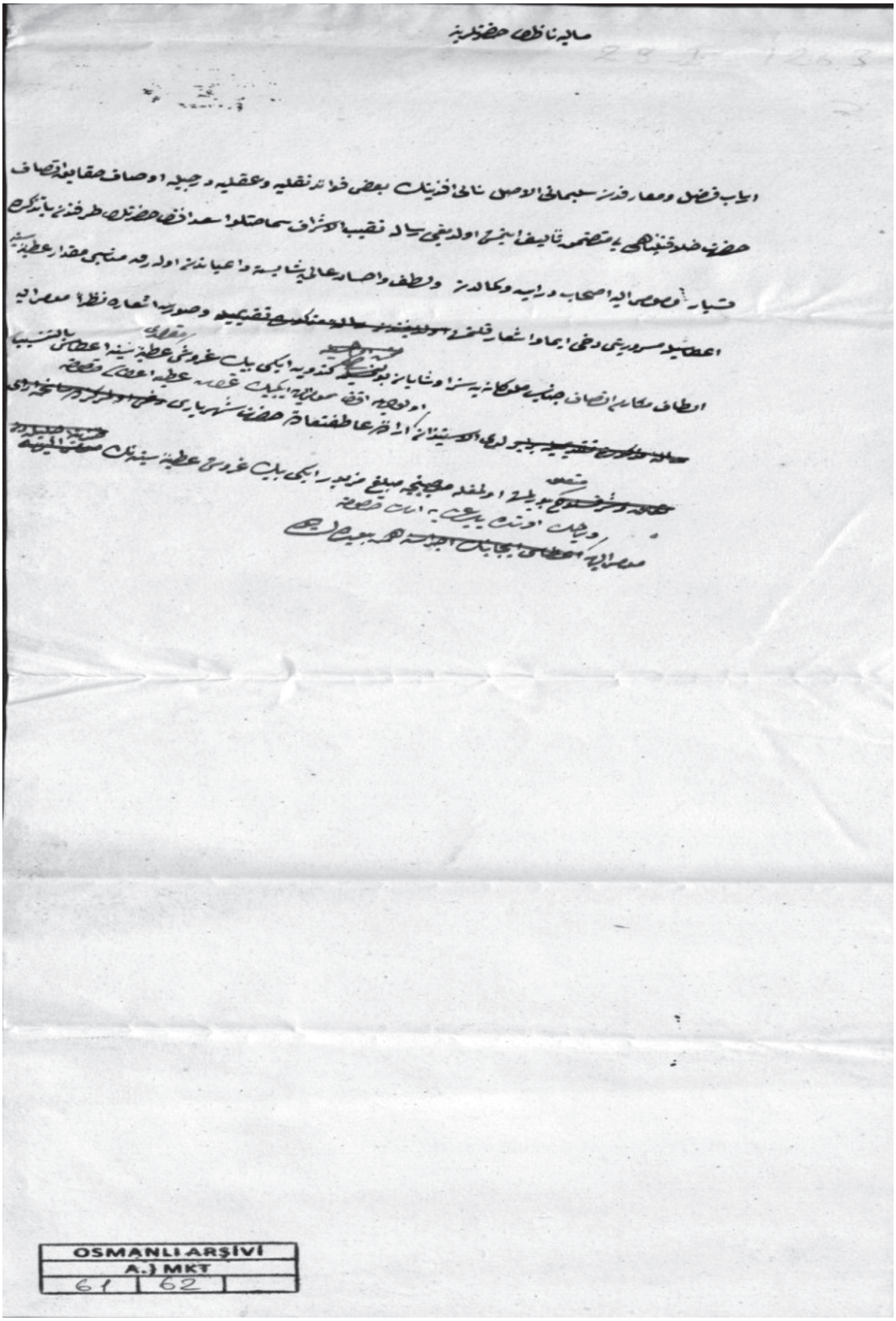
OSMANLI ARŞİVİ
A.} MKT
61 62

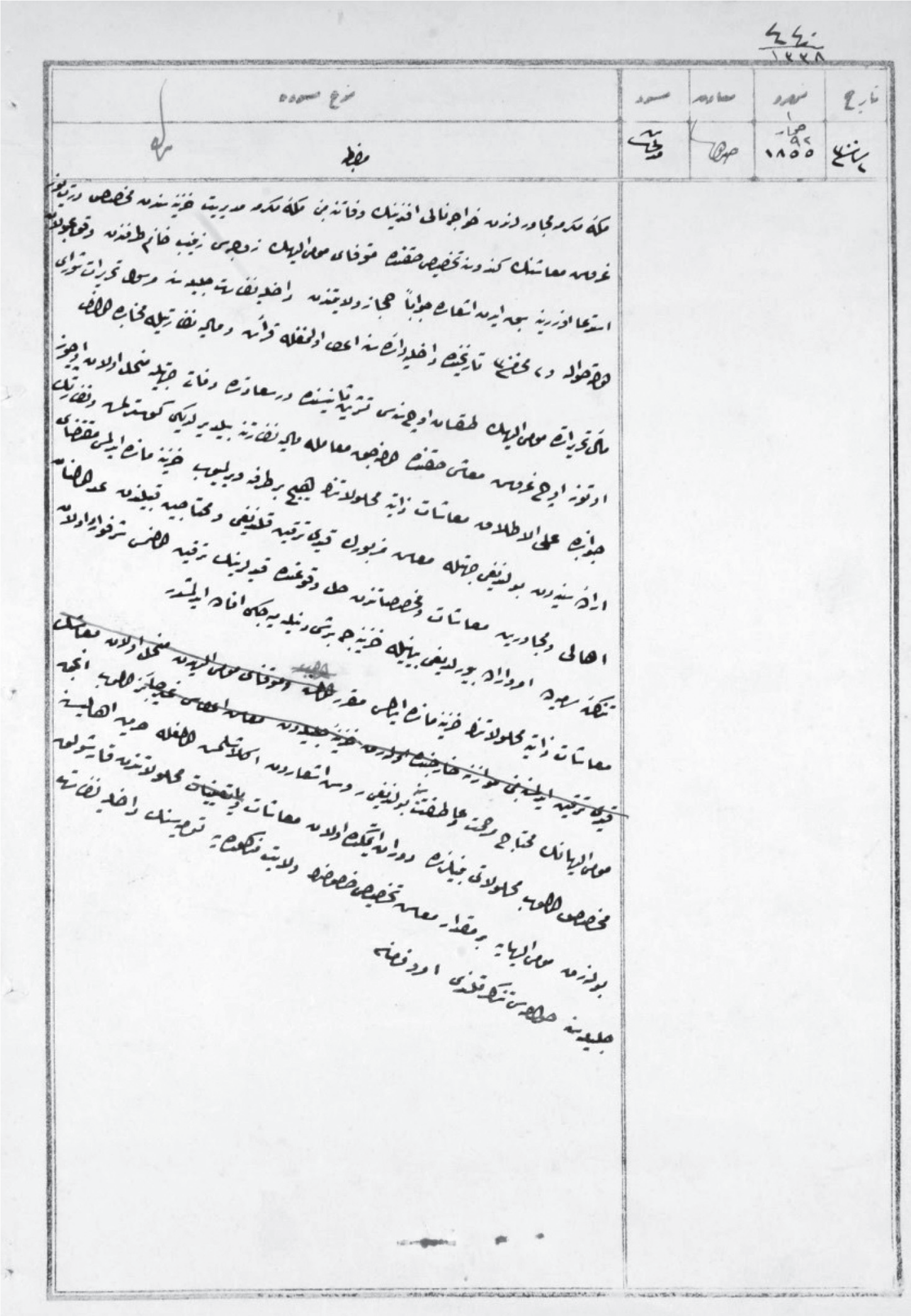

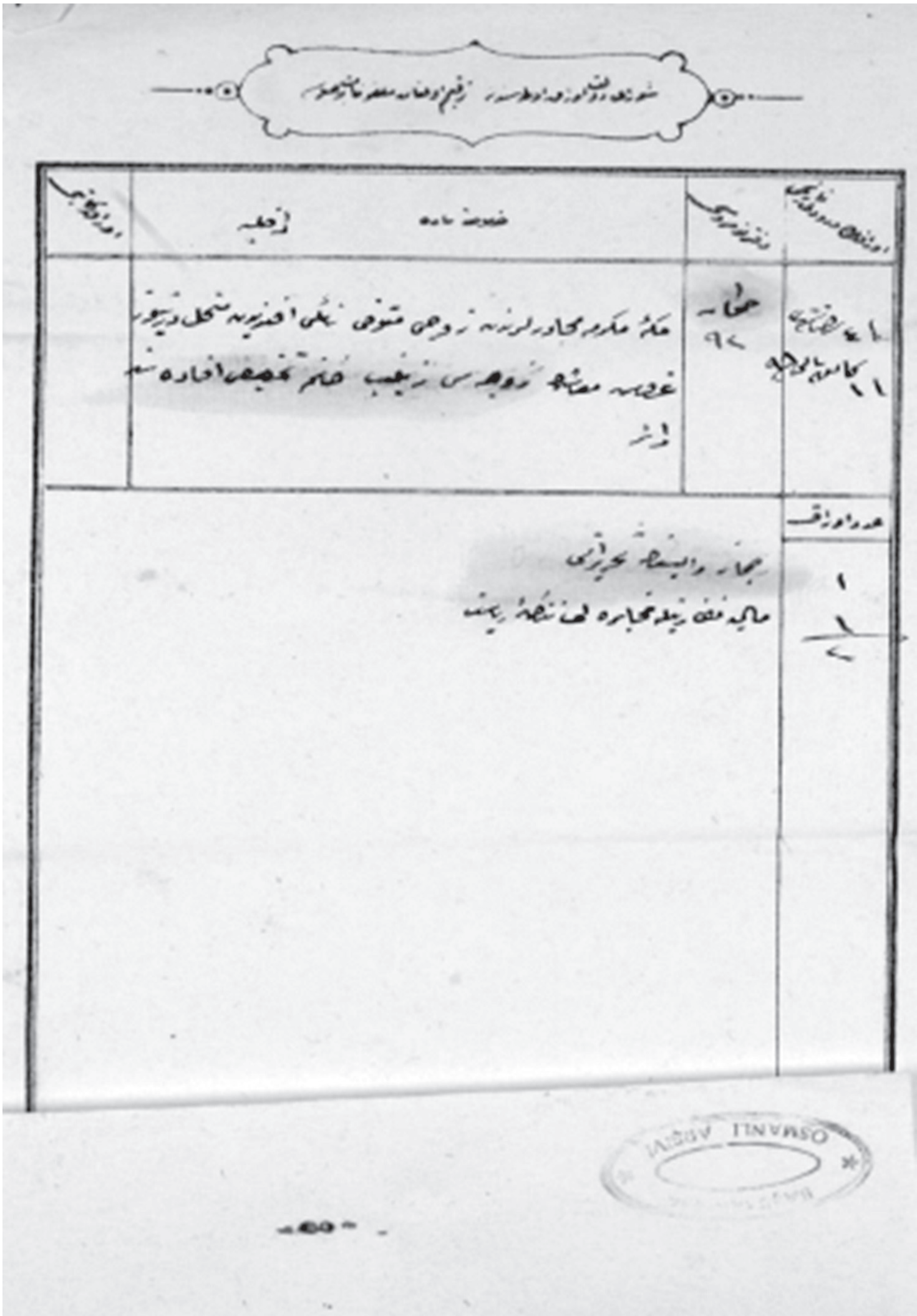

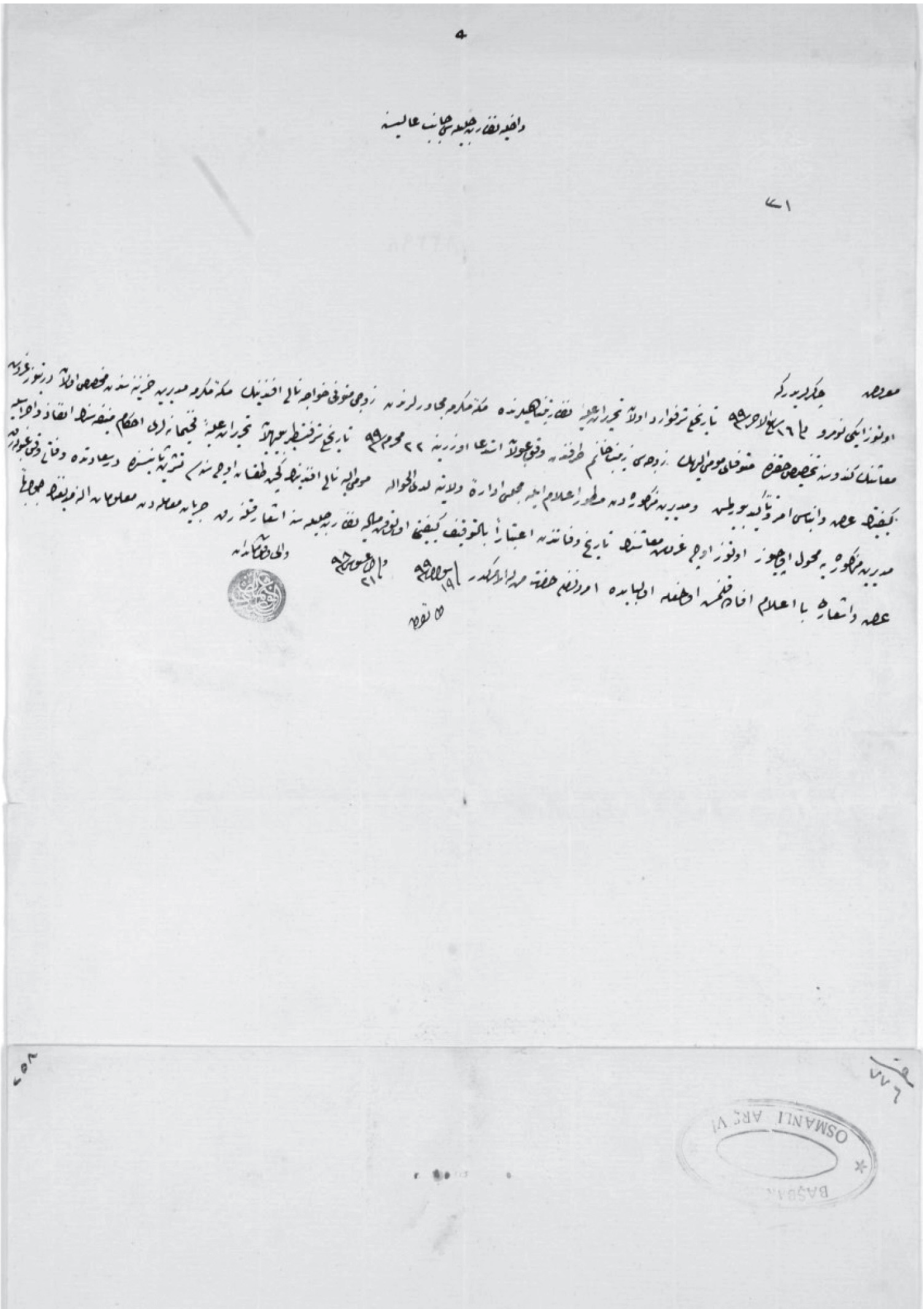

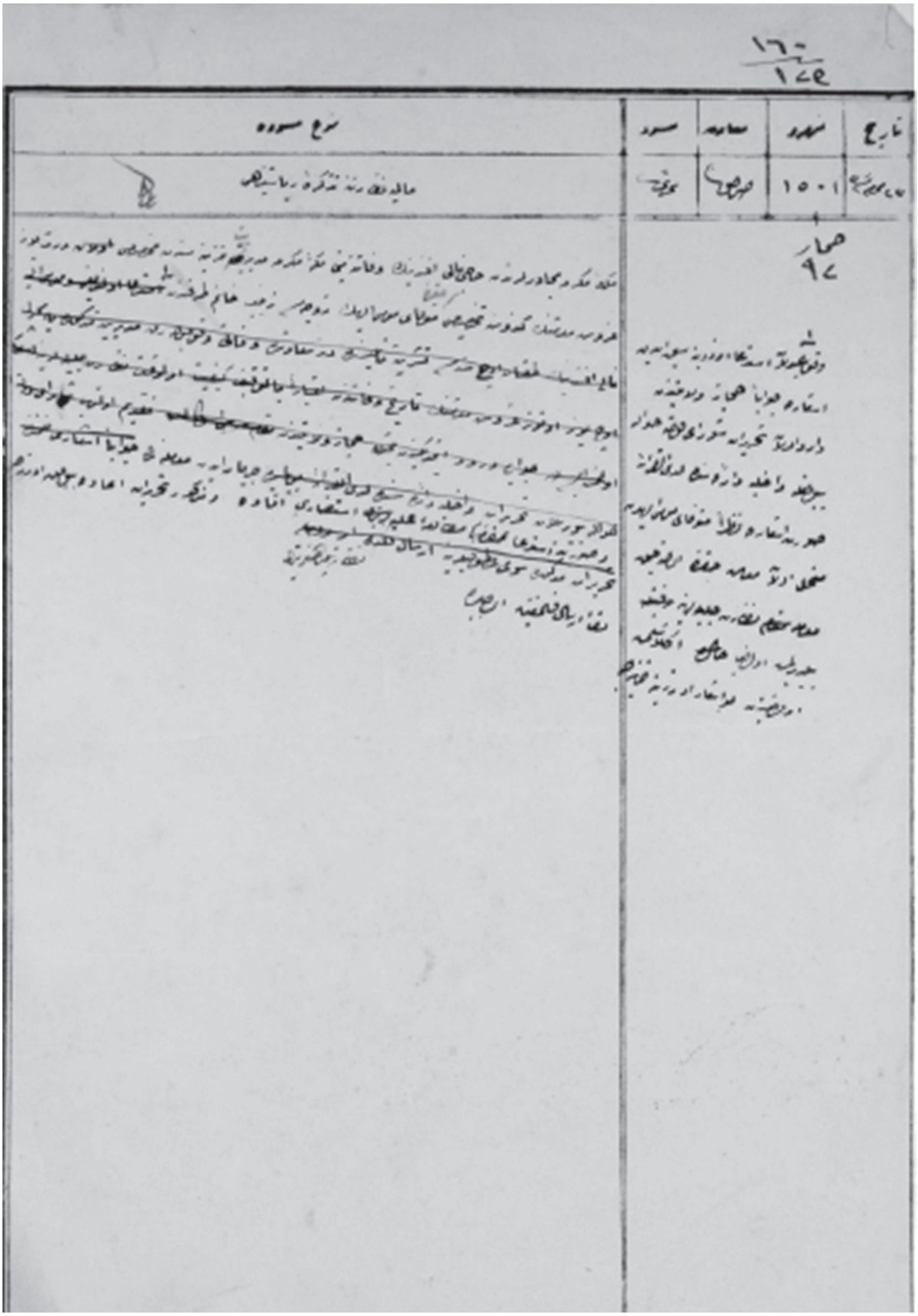

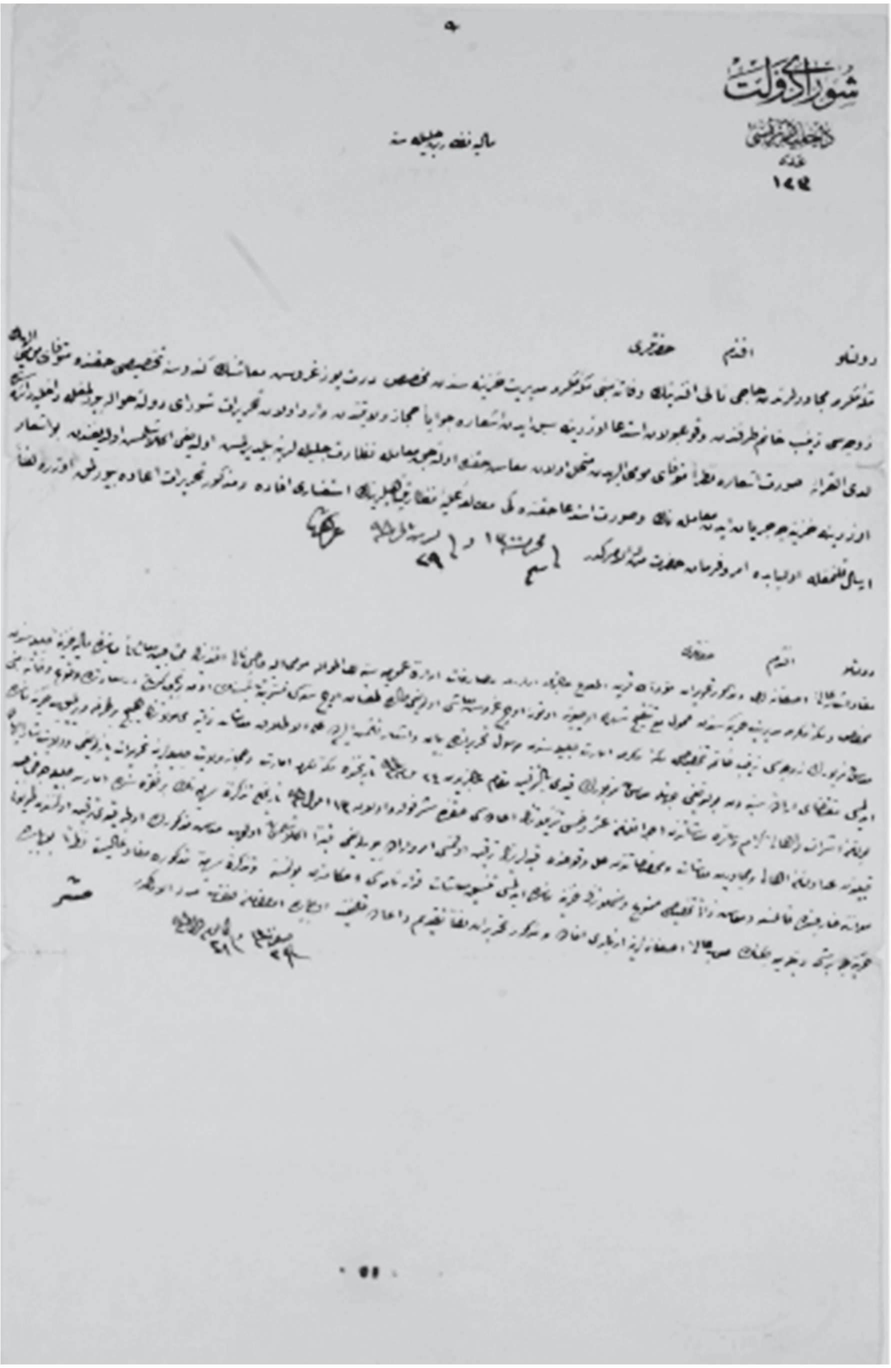
شورای دولت

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi
Yıl:3, Cilt:3, Sayı:5, Haziran 2017, ss. 75-91

مقارنات دلالية في صفات الحيوانات بين اللغتين الكوردية والعربية

Berhevkirinên Sêmantîkî Di Navbera Zimanên Kurdî Û Erebî De Derbarê Rewşên Ajelan (Lawiran)

Safia ZEVENKİ[1]

ملخص البحث:

يعدّ موضوع الحيوانات من العناصر الطبيعية التي تتميز بخصوصيات لغوية في تصنيفاتها وقواعدها التصريفية في معظم اللغات.

يسعى هذا البحث إلى تقديم دراسة مقارنة وتقابلية بين اللغتين العربية والكوردية، بهدف معرفة الخصوصية الدلالية لكل من هاتين اللغتين، على المستويين المعجمي واللغوي، من خلال رصد مفردات كل هاتين اللغتين في مجال صفات الحيوانات، ودراسة أوجه الشبه والخلاف بين هاتين اللغتين، وقد تعرض البحث في بعض مقارناته للغات أخرى. من خلال معجمات عربية وكوردية مختلفة، إذ يعتمد على أبرز معجمين من معجمات الموضوعات في اللغة العربية. أما في اللغة الكوردية فنظراً لعدم توفر مثل هذه المعجمات فيها، فقد رجع البحث إلى معجمات لغوية عامة عدّة لرصد مفردات هذا البحث.

وقد تمّ بحث صفات الحيوانات، من الناحيتين اللغوية والمعجمية، من خلال أربعة مجالات، هي: أسماء الحيوانات بحسب الجنس، أسماء الحيوانات بحسب أعمارها، أسماء الحيوانات بحسب ألوانها، وسمات الحيوانات وأشكالها.

كلمات المفاتيح: معجم . حيوانات . نوع . مذكر . مؤنث . أعمار . صغار . سمات . ألوان .

Ev lêkolîn derbarê berhevkirina ferhengî ye, di navbera zimanên erebî û kurdî de.
Amanca lêkolînê: Hêvîdar im ev lêkolîn bi mebesta naskirina taybetmendiya zimanên kurdî û erebî, bi rêya şopandina peyvên her yekî ji van herdu zimanan, di hin waran de, herwiha lêkolîna aliyên wekhevî û nakokiyê di navbera herdu zimanan de.

1 د. مدرِّسة علم اللغة في جامعة دمشق / الفرع الثاني safiazevenki@gmail.com

Diyar e herdu ziman navên ajelan li gor regeza, ji aliyê nêrîtî û mêyîtiyê, wan rêzbend dikin. Terxankirina navekî taybet ji ajelê nêr re cuda ji navê heman ajelî re di zayenda mê de, di zimanê erebî de, diyardeyeke berfireh e, bi berevajî zimanê kurdî ku bêhtir berê xwe daye rêbaza pîvanî, bi rêya bikaranîna xurdezad (morfêm)a ku nîşanê bi nêrîtî yan mêyîtiyê didin.
Tiştê taybet bi binavkirina ajelan li gor temenên wan, ji aliyê sêmantîkî ve, xuya ye herdu zimanên kurdî û erebî navin diyarkirî ji ajelan re li gor temenên wan terxan kirine. Lê ji aliyê zimanî ve, di berhevkirina herdu zimanan de diyar kir ku zimanê erebî xwe disipêre xwaznav (mêtafor)a ku ji take peyvekê tenê pêk tê, lê zimanê kurdî, di warê binavkirina ajelan de li gor temenên wan, xwe disipêre lêkdanê, bi rêya pêvekirina pêşgir (prêfîks) û paşgir (sûffîks)an. Ligel hin navên din ên ajelan ku nakevin bin rêsayan.
Tê têbînîkirin ku zimanê erebî hûrkartir e di warê binavkirina pileyên rengên ajelan de, bi berhevkirina wî bi zimanê kurdî re, ku di vî warî de jê kêmtir e. Lê zimanê erebî ev hûrkarî di çarçoveya hejmareke diyarkirî de, ji ajelên jîngeha erebî, terxan kir, wek hêştir, hesp, kar, ahû û bizinan. Lê zimanê kurdî hewl da rengên sereke bo hejmareke bêhtir ji ajelan terxan kir. Ev yek di asta sêmantîkî de, lê di asta zimanî de, zimanê kurdî xwe sipart peyvên ku ji du gotinan lêkdiraw dibin, ev jî bi rêya pêvkirina reng bi navê ajelan ve, wek zimanên ewropî. Lê zimanê erebî bêhtir xwe siparte rewşên tekane yên ne lêkdiraw ku bi piraniya xwe ji xwaznav (mêtafor)ê pêk tên.
Lê tiştê taybet bi akar û rewşên ajelan ve girêdayî ne, zimanê erebî bêhtir ji yê kurdî guhdan pê dikir, ku hinek rewşên taybet bi ajelan di zimanê kurdî de peyda nabin.

1 - التمهيد:

يعدّ موضوع الحيوانات من العناصر الطبيعية التي تتميز بخصوصية لغوية في تصنيفاتها وقواعدها التصريفية اللغوية. وقد حظي هذا الموضوع اهتماماً خاصاً في الآداب العربية منذ القدم، بخلاف المكتبة الكوردية التي تفتقر إلى مثل هذا الموضوع.

فأول أشكال المعجمات التي عرفتها اللغة العربية كانت معجمات المواضيع التي اتخذت شكل رسائل، بحيث تختص كل رسالة بموضوع أو مجال محدد، وقد تطرق بعضها إلى أسماء بعض الحيوانات، من ذلك الرسائل الخاصة التي وضعها بعض اللغويين العرب القدماء، منهم الأصمعي وأبي عبيدى وابن الكلبي وابن الإعرابي والسجستاني وغيرهم. إلا أنهم كانوا يتناولون حيواناً واحداً ضمن إطار لغوي، وليس علمي.

كما تطرق الجاحظ إلى حياة الحيوانات وصفاتها، في كتابه «الحيوان»، الذي يعد أول كتاب جامع وضع في العربية في عالم الحيوان. تناول فيه إلى جانب اللغة والشعر البحث في طبائع الحيوان وغرائزه وأحواله وعاداته. ويعد هذا الكتاب دائرة معارف واسعة، يعكس ثقافة العصر العباسي المتشعبة الأطراف. تطرق فيه إلى مواضيع كثيرة، من اجتماعية ودينية وطبية وجغرافية وأدبية وغيرها. تحدث الجاحظ في كتابه هذا عن حيوانات عديدة، من خلال ما ورد عنها في الأحاديث النبوية، وفي الأشعار والقصص الشعبية، والأقوال والمأثورات، وغيرها من المصادر التي تعكس ثقافة الشعوب ورؤيتها تجاه الحيوانات

في تلك العصور، فقد عرض الجاحظ في كتابه هذا الحيوانات التالية: الكلب، والحمام، والغربان، والهدهد، والخفاش، والقرد، والخنزير، والماعز، والعقارب، والفأر، والجرذان، والقنفذ، واليربوع، والسنانير، والضفادع، والحبارى، والقطا، والسباع، والحشرات، والنمل، والقمل، والصؤاب، والبرغوث، والبق، والجرجس، والشران، والفراش، والنحل، والعنكبوت، والقراد، والجراد، وغيرها.(الجاحظ: 1965)

على الرغم من أن موضوع الحيوان من المواضيع التي مازالت تنال اهتماماً في الأوساط المختلفة، سواء أكان على المستوى العلمي أم الأدبي، إلا أننا في هذا البحث، المحدود الحجم، سنقتصر على دراسة صفات الحيوانات من الناحيتين اللغوية والمعجمية.

إذ يسعى هذا البحث إلى تقديم دراسة مقارنة وتقابلية بين اللغتين العربية والكوردية، بهدف معرفة الخصوصية الدلالية لكل من هاتين اللغتين، على المستويين المعجمي واللغوي، من خلال رصد مفردات كل هاتين اللغتين في مجال صفات الحيوانات، ودراسة أوجه الشبه والخلاف بين هاتين اللغتين. في محاولة لمعرفة خصوصية هاتين اللغتين في هذا الموضوع، وقد تعرض البحث في بعض مقارناته للغات أخرى. وذلك من خلال أربعة مجالات، هي: أسماء الحيوانات بحسب الجنس، أسماء الحيوانات بحسب أعمارها، أسماء الحيوانات بحسب ألوانها، وسمات الحيوانات وأشكالها.

منهج هذا البحث يقوم على المقارنة الدلالية بين اللغتين العربية والكوردية، باعتماد مصادر مختلفة، ففي اللغة العربية اعتمد البحث في مقارنته على مصدرين رئيسين من المصادر العربية في مجال الحقول الدلالية أو معاجم الموضوعات، هما: «فقه اللغة وسر العربية» لأبي منصور الثعالبي (ت 430)، والآخر هو»المخصص في اللغة « لابن سيده (ت 458هـ). إذ يعدّ هذان المعجمان من أوسع المعجمات العربية القديمة التي صنفت المفردات العربية بحسب المواضيع، كما يعدّان من أهمها وأشملها، لذا كان جلّ اعتماد هذا البحث على هذين المصدرين.

أما في اللغة الكوردية، فلم نعثر على مصادر قديمة أو جديدة في مجال معجمات المواضيع أو الحقول الدلالية، لاسيما ما يتعلق بمجال صفات الحيوانات. لذا اعتمد البحث في جمع مواده، على معاجم لغوية كوردية حديثة عديدة، فمواد هذا البحث هي حصيلة استقراء معجمات كوردية عديدة ورصد معانيها، نشير إلى بعض هذه المعجمات على سبيل الذكر لا الحصر:

Ferhenga ،(Demîrhan: 2007) Ferhrnga Destî ،(Botî: 2006) Ferhenga Kamêran
(Seyda: 2006)Ferhenga Jîn ،(Ebdo: 2007)Ronak، بالإضافة إلى معجمات أخرى.

2 - مقارنات دلالية في صفات الحيوانات بين اللغتين الكوردية والعربية

2-1- أسماء الحيوانات بحسب الجنس Navên ajelan li gor zayende

هناك عدة طرق لغوية للدلالة على الجنس في الحيوانات، من ذلك:

– استخدام كلمتين مختلفتين للدلالة على المذكر وما يقابلها من المؤنث:

تعتمد هذه الطريقة في اللغات السامية عموماً، القديمة منها والحديثة، ففي اللغة العربية يطلق مثلاً «حمار» للمذكر، مقابل» أتان» للمؤنث، و»حصان» للمذكر مقابل «فرس» للمؤنث. وفي العبرية «كبش ayil“ للمذكر، مقابله ”نعجة rehel ” رخيل: لأنثى الكبش. وفي السريانية ”جدي gadya“ مقابل ”عنزة ezza“....

وتوجد مثل هذه الحالة في اللغة الكوردية أيضاً، فمن إحدى طرق تمييزها للمذكر والمؤنث في أسماء الحيوانات، تخصيص اسم للجنس الذكري من الحيوان يختلف عن اسم الجنس الدال على المؤنث، نحو:

خنزير(عِفْر، حلّوف): Belxe ، êkane - خنزيرة : Ş eke، der ،Mawî ، Mehû،Malus

قبج ، حجل : (Kev(Kew. Aewdal - أنثى الحجل: Gevirk.

بقرة : Mang، ثور : Ga، Cwane ga- جاموس : Gamêş.

حصان: Hesip - فرس: Mehîn.

دجاجة : Mirêşk - ديك : Keleşêr

نعج: Kawir - نعجة : Berdîl

تستخدم هذه الطريقة في اللغة الإنكليزية أيضاً، بتخصيص اسم للجنس الذكري مغاير للاسم الأنثوي للحيوان نفسه، ، نحو: ثور bull، بقرة cow - ديك cock، دجاجة hen - مهر colt، مهرة filly- كلب dog، كلبة bitch ثعلب fox، ثعلبة vixen – إوز gander، إوزة goose- حصان horse، فرس mare- كبش ram، نعجة ewe- بط drake، بطة duck – ديك cock، دجاج hen .

ما يؤخذ على هذه الطريقة في تخصيص المذكر بكلمة مستقلة، وتخصيص المؤنث بكلمة أخرى، أنها طريقة مرهقة للذهن، إذ تتطلب كلمة خاصة لكل نوع، ويخالف هذا مبدأ الاقتصاد اللغوي الذي يسعى إلى الاكتفاء بأقل المباني للدلالة على أكثر المعاني صرفياً ودلالياً. وليس مستبعداً أن تكون هذه الطريقة قد شاعت في مرحلة مبكرة من مراحل اللغة الإنسانية. (قدور: 2000)

وقد فطن اللغويون العرب القدماء إلى مخاطر تضخيم اللغة عند تخصيص أسماء خاصة لكل من المذكر والمؤنث. من ذلك ما ورد في (الأشباه والنظائر) (السيوطي: 1990) ، أن الشيخ بهاء الدين بن النحاس قد قال في تعليقه على ذلك: (كان الأصل أن يوضع لكل مؤنث لفظ غير لفظ المذكر، كما قالوا: عير وأتان، وجدي وعناق، وحَمَل وَخِل، وحصان وحِجر، إلى غير ذلك. لكنهم خافوا أن يكثر عليهم الألفاظ، ويطول عليهم الأمر، فاختصروا ذلك بأن أتوا بعلامة، فرّقوا بها بين المذكر والمؤنث، تارة في الصفة كضارب وضاربة، وتارة في الاسمِ كامرء وامرأة، ومرء وامرأة في الحقيقي، ثم إنهم جمعوا في الفرق بين اللفظ والعلامة للتوكيد، وحرصاً على البيان، فقالوا: كبش ونعجة، وجمل وناقة، وبلد ومدينة). (ابن الأنباري: 1970).

- إن هذه الطريقة المرهقة في تخصيص اسم للحيوان المذكر مخالف لاسم المؤنث للحيوان نفسه، أدت إلى اعتماد طريقة قياسية في التفريق بين المذكر والمؤنث بواسطة العلامات أو المورفيمات الصرفية التي تلحق الأسماء والصفات والأدوات والأفعال. ولكل لغة علامات خاصة بها، منها المطّرد، ومنها غير المطّرد.(قدور: 2000)

في اللغة الإنكليزية تضاف أحياناً اللاحقة (ess-) إلى صيغة المذكر، نحو: نمر tiger، نمرة tigress. تأثراً باللغة الفرنسية، التي تضيف بعض المورفيمات الصرفية للتفريق بين المذكر والمؤنث.

وفي اللغة العربية اختصر التمييز بين المذكر والمؤنث من الحيوانات بعلامات تصريفية، نحو: كلب/ كلبة، ذئب/ ذئبة، ثعلب/ ثعلبة....

و في اللغة الفارسية الجنس عام في جميع الأسماء، فلا يتميز الجنس فيها إلا بإضافة لاحقة مستقلة المعنى، فيقولون: «شير: أسد» والمذكر منه « شير نر» والمؤنث: شير ماده» يقصد بها لبوة.....

ومثل ذلك في اللغة الكوردية فهناك أسماء محايدة تدل على المذكر والمؤنث، مثل:

Şêr : الأسد واللبوة. Seg: كلب وكلبة. Beşile: قط وقطة ....

وعند تمييز المذكر من المؤنث، تلجأ اللغة الكوردية، إلى علامات أو إضافات مورفيمية تلحق بأسماء الحيوانات العام، لتمييز المذكر من المؤنث، من ذلك:

ثمة أسماء للإناث من الحيوانات في اللغة الكوردية تبدأ بالسابقة (dêl) **أو** (dele) التي هي علامة أنثى الحيوانات الضارية، مثل: ذئبة: Dêl gur - لبوة : Dele şêr- سرحان: Dele gurg- كلبة: Dele wirç وهناك الدبة: - Dêl = Deles ،Deleseg

وقد تضاف إلى أسماء الحيوانات علامة التأنيث (**mê**)، سواء أكانت الحيوانات ضارية مفترسة، أم غير ضارية، من مثل:

ظبية: Mamiza mê - ناقة : Wiştrî mê - أرنبة : Mê kerwêşk- حية : Mê marî - بطة : قيعطة: Mirawî mê -Kewî mê Rêwî mê (Rêvî mê) - جاموس : Gamêş- أنثى الجاموس : Mê gamêş - أنثى الدب ، جهر : Wirçî mê - سلحفاة: Kêsele mê - هرة: Pişêle mê - أنثى الضب ، عرمد : Bizin mijeî mê- ضبع : Kemtiyarî mê - ضفدعة : Boqê mê - قسعاء : Mêrûî mê- نعامة : Ne'meî mê- أنثى العقرب، شبوة : Tupişke mê - غزالة: Askî mê- نمرة : Pilkgî mê، أنثى الخروف Berxemê - Karemê: أنثى الجدي، عُناق .

وهناك حالة شبيهة بالحالة السابقة، بإضافة (**man**) للدلالة على الحيوان المؤنث، مثل:

Man ga- Man ker.....

وفي اللهجة السورانية هناك: (ma):

Kew ، Ma kew: قبج وقبجة- Ker ، Ma ker: حمار وحمارة....

أما أسماء الحيوانات **المذكرة** في اللغة الكوردية، فقد تضاف إليها كلمة (Nêr) فقط، نحو:

حجل: Nêre kew - أرنب، خزر: Keruêkî nêr- بغل: Êster nêre - ثعلب: Rêwî nêr - ظليم: Nêre ne'me - شاهين : Heloî nêr- ضبع : Nêre kemtyar- غزال: Nêre ask - رُباح : Meymunî nêrîne- ذكر الجدي : Kare nêr - ذكر الذئب: Nêregur - ذكر الحجل: Nêrekew ....

ثمة أسماء لذكور الحيوانات تتضمن(**kele**) كلاحقة أو سابقة، للدلالة على الحيوان المذكر:

Kurekel ، Kele kêwî : ذكر الوعل، ومهاة، والمعز الجبلي، والبقرة الوحشية .

Kele ask: ذكر الغزال. وقريب من هذه الكلمة هناك، كوللة Kulle ذكر الجراد.

- ثمة طريقة أخرى شبيهة بالطريقة السابقة تتحايل بها اللغات لأمن اللبس هي استخدام كلمة لتحديد النوع، كما هي الحال في اللغة العربية: الصقر/ أنثى الصقر، الغراب/ أنثى الغراب...

و يوجد مثل هذه الطريقة في اللغة الإنكليزية أيضاً، إذ أن بعض أسماء الحيوانات يصعب تمييز المذكر فيها من المؤنث، فتلجأ الإنكليزية إلى إضافة ضمير إليها لتمييزها، فتشكل كلمة مركبة يدل أحد قسميها على الجنس، مثل:

ذكر الدوري cock ، أنثى الدوري hen sparrow- ذكر الذئب he-wolf، أنثى الذئب she- bear- ذكر الذئب – ذكر الدب he- bear، أنثى الدب she-bear - ذكر الطاووس peacock، أنثى الطاووس peahen- ذكر الهر tom-cat، أنثى الهر she-cat.

على الرغم من اعتماد بعض اللغات هذه الطرق في تمييز المذكر من المؤنث في تحديد جنس الحيوانات، إلا أن ثمة شواذ واستثناءات قد تعترضها:

ففي اللغة العربية ثمة حيوانات تصنف من المؤنث، إلا أنها لا تحمل علامات التأنيث، مثل: البُخت

والذود(من الإبل)، الرَّخل(من ولد الضأن وذكرها الحمل)الضأن، والعير والغنم والمعز والنحل ... ومن الأسماء ما يؤدي لفظ الذكر عن الأنثى: وهو العقرب والضبع والعنكبوت، غلب على هذه الأسماء أنها للمؤنث، وعند التعبير عن المذكر يقال: عنكب وعقربان وضبعان.

وفي اللغة الكوردية ثمة أسماء لبعض الحيوانات قد تحمل أسماء مختلفة بطرائق مختلفة للدلالة على الأنثى، مثل: القبج (Kev "kew") ، ففيه صيغة غير قياسية للمؤنث منه(Marî=gevrik)، إلى جانب صيغة قياسية للمؤنث منه: فأنثى الحجل(أنثى القبج) Mêkew. ومثل ذلك (فأر: Mişk) أنثى الفأر: Firbin ، بالإضافة إلى الصيغة القياسية، Fêlî mê :Mişke mê.

ملخص ما توصلنا إليه فيما يخص أسماء الحيوانات بحسب الجنس، لوحظ أن اللغة العربية تكثر من ظاهرة تخصيص اسم للحيوان المذكر مخالف لاسم الحيوان المؤنث منه، بعكس اللغة الكوردية التي تميل إلى استخدام الطريقة القياسية، باعتماد المورفيم الدال على الذكورة أو الأنوثة. ويلاحظ في اللغة العربية أن المذكر من الأسماء والصفات خاصة لا يحتاج إلى علامة تشير إلى أنه مذكّر، بعكس المؤنث الذي يحتاج دوماً إلى علامات مميزة. أما اللغة الكوردية فبخلاف ذلك إذ تغلب عليها الطريقة القياسية، بتخصيص علامات للدلالة على التذكير وأخرى للتأنيث.

2-2- أسماء الحيوانات بحسب أعمارها(أولاد الحيوانات وصغارها)

Navên ajelan li gor Temenên wan (Çêlîk û biçûkên ajelan)

خصصت اللغة الكوردية أسماء لصغار الحيوانات، وذلك من خلال اعتماد طرق عدّة للتدليل على أسماء الحيوانات بحسب أعمارها:

- فقد تعتمد طرقاً اطرادية، من ذلك أن بعض الأسماء تبدأ بالسابقة الصرفية (Bêcwî) التي تدل على صغار الحيوانات.

أحزم : Bêcwî sîsarkeçel - جارن (حربش)(صغير الأفعى) : Bêcwî mar – (الكِر) صغير الحمار: Bêcwî ker - جدي: Bêcwî kotir ،kar cuzil - خرنِق : Bêcwî keruêşk– ديسم(صغير الدب) : Bêcwî Wirç– صغير الذئب: Bêcwî gurg – زاخ (صغير الغراب): Bêcwî qele – درص(صغير الفأر) : Bêcwî mişk - شبل: Bêcwî şêr– صغير الثعلب(هجرس): Bêcwî reş (Bêcwî rêvî) rêwî- رأل(صغير النعامة): Bêcwî neame - قِشة (صغير القرد): Bêcwî meymune - فرخ: Bêcwî balnde - فرخ وزة : Bêcwî qaz. أرشاء(Bêcwî çoleke ولد الظبي): Bêcwî ask- ولد الضفدع (شرغوف) : Bêcwî beq- ولد الناقة (حوار): Bêcwî wiştir - ولد النمل (ذر): Bêcwî mêrule - ولد بقرة الوحشية (برغز) : Bêcwî çêlî kêwî - ولد الجرادة (دبي) : Bêcwî kole - ولد الدجاج (فروج) : Cocele- ولد الضب(حسك) : bizin mije - ولد الضبع (فرعل): Bêcwî kemtyar - ولد الظبي (طلا) : Bêcwî - صغار الإبل: Bêcwî wiştir - صغار العقاب (ضرم): Bêcwî dal - صغار السمك(أبسارية) : Bêcwî masî - صغار النحل، أشاءة : Bêcwî mêşî hengvî - صغير الهرة : Bêcwî pişêle.

يلاحظ أن السابقة (Bêcwî) التي تسبق أسماء صغار الحيوانات تكثر في اللهجات السورانية، بينما تميل لهجات أخرى كالكرمانجية(والبهدينانية) إلى إضافة لواحق صرفية أخرى، نحو : (ek) أو (ik) أو (ak) ، التي تدل على التصغير أو على المفردة، في مثل: Berxik خروف صغير – golik عجل صغير – kendik عجل لم يبلغ سنة - عجلة عمرها سنة paronek= Moz - جدي عمره سنة

Mêgîsk- خروف ابن عامين . Gîsik ولد المعز عمره سنة - البغل الصغير Finik - ولد الأتان Daşik=Dehşik - كلبة صغيرة: Dêlik ديَلك .

يذكر أن مثل هذه اللواحق موجودة في الكوردية الجنوبية في اللهجة السورانية ، نحو (oke , ke , kele)، فهذه المورفيمات تدل على التصغير في السورانية.

و قد تلجأ اللغة الكوردية إلى الابتعاد عن القواعد الاطرادية التركيبية، فتعتمد مفردة واحدة.

صغار الدجاجة، فرخ الطيور: kitkut- صغار الديك : elûf Ş - فرخ الدجاج: Zivan - صغار الكلب، جرو : Guçêle (Giçûle) ،Tuîle- ولد الحية، جارف (صغير الحية): Tule mar – ظلف، صغار الحيوانات : Simorçke- صغار الجاموس : Barax- صغار الخنزير: Lûle- صغار الدب (ديسم): Bêule- صغار (فرخ) الطيور :Bar ، lêÇ، Kureba - صغار القبج : Kewbar ، Giwar - صغار الجمل : Deylac- ولد الناقة (الحوار) Cencûl - ابن الذئب(شاطر) Gurgîn - ولد الجاموس Sak – ولد الحمار(جحش): Caş، Caşulke، Kurûlr، Mayîn weraz- حمار صغير جاهز لحمل البضائع: Palanî- بغل صغير: Caş estir- صغار الغزال: Karmamiz - فرخ العصفور: Çêlçûk- نغر: Zerde qune- ولد القمل، صبان: Firx mişk- ولد الفرس: Cwanu- صغار الغزال: Beçke ahu - صغار الغنم: Cuarxirt .....

ونجد مثل هذه الحالة في الابتعاد عن الاطرادات القواعدية في مسميات صغار الحيوانات في اللغة الإنكليزية أيضاً:

القطة (القطيطة) cat=kitten. البقرة = العجل: cow=calf. الكلب= الجرو : dog= puppy. فرخ الدجاج(الصوص): hen= chick. الحصان= المهر: horse= colt. الخروف = الحَمَل: sheep= lamb. الحمار= صغير الحمار: donkey- hinny. الأسد= الشبل: lion= cub.

وقد تحدد اللغة الكوردية تسميات خاصة بحسب عمر كل نوع من الحيوانات، نحو:

صغار الخنزير(خنوّص): Bizle ، kûdele، Gucêle.

خنزير بعمر السنتين : keŞê

دجاجة كبيرة العمر، أكثر من سنتين : Seremir- فروج، دجاجة بعمر أقل من سنة : Vark .

صغار الأرنب(أرنب عمره أكثرمن السبتين) : Bisênke

عجل لم يبلغ سنة :Kendik

عجلة عمرها سنة (ربيبة):Mozîk ، Nuêngîn، Mêgolik ،Moz =paronek

عجل بعمر السنتين: Parên، Golik ، Kendo , Newen، Nêvgon ، Nuhgon ، Mûzîrk ، Mêgon ، Parone ، Conege.

عجل بعمر يقارب ثلاث سنوات : Berkele

عجل أو عجلة الجاموس بعمر السنتين: Kelêçe

جاموس عمره سنة : Pelox

عجل الجاموس بعمر أقل من ثلاث سنوات: Gusal، Gamêş، Gidek- Berkele

جاموس عمره أربع سنوات: Kaçax، Kelîçe

الثور في عامه الثاني: Parone ، Ciwaga ، Cenger، Conega

ثور بعمر ثلاث سنوات: Nobend

صغار العنز(عنزة عمرها أكثر من سنة) : Tîşêr

معز ابن سنة: Hevorî(،Hevûrî) (Evor)، (Gîsik) Gusk

معزة لها ثلاث سنوات: yisês

ذكر الماعز بعمر أكثر من سنتين: Teje

المعزة التي لا قرون لها Serkol, kol

حمل أقل من ستة أشهر : Birx

خروف بعمر ستة أشهر : Kawir

الخروف المولود في شهر شباط: Berxêşemze، Berxêhilî

حَمَل، خروف، نعجة بعمر السنتين: Şke، Gîsik

جدي عمره سنة: Mêgîsk

شاة أو خروف ابن عامين: Kavir ، Şak ، Bexte

كبش، خروف بعمر ثلاث سنوات: Beran

النعجة في عامها الثاني أوالثالث: Şîşek ,Belendîr

ولادة النعجة قبل أوانها: Kavijkî

جدي، صغير الماعز حديث الولادة : Kar ، Karjole، Gehrîk

جدي أقل من 3-6 أشهر: Gîsk

جدي عمره سنة: Mêgîsk

مهر حديث الولادة : Korêşk

مهر عمره سنة : Yekbir

مهرة لها ثلاث سنوات: Sêzîn ، Berzîn[2]

المهرة أول ركوبها: Nûzîn(Nohzîn)

كما نجد تسميات أخرى في اللغة الكوردية تطلق على الحيوانات في ظروف وحالات خاصة، نحو:

الخراف الصغيرة التي فقدت أمها: Bêmak

بداية موسم ولادة الأغنام: Serzan

سخلة ترضع شاتين: Dûmak

يلاحظ في مجال **النبات** أيضاً أن ثمة أسماء للفاكهة تتغير تبعاً لنضوجها، نحو:

باكورة الفاكهة ، الطفل الأول(البكر): Nobere

باكورة الحصاد: Nuxşe

التين الساقط من الشجرة قبل النضوج: .Bahencîr (بينما Barrn : الفواكة المتساقطة بسبب الرياح)- Bil bûn : تليين الفواكة

التين قبل أن يستوي: Qirçînok

---

2 - و المهر القادر على حمل راكبه.

ما كانت الفواكه والخضروات معوقة: Silmîte

يلاحظ أن اللغة الكوردية اعتمدت طرقاً مختلفة للتعبير عن أعمار الحيوانات وصغارها، منها ما هو معتمد على قاعدة اطرادية، باعتماد طرق قياسية تركيبية، باستخدام سوابق ولواحق، وقد تبتعد عن الاطرادات القواعدية، باستخدام مفردة واحدة أي المجاز.

- **صغار الحيوانات في اللغة العربية:**

خصّص الثعالبي في كتابه ''فقه اللغة وسر العربية'' فصولاً عدة للدلالة على مسميات أولاد الحيوانات في اللغة العربية.

الفصل الثامن (كُلِّيٌّ في الأوْلادِ) : وَلَد كُلِّ بَشَرٍ ابْن وابْنَة. وَلَدُ كُلِّ سَبُع جَرْو. وَلَدُ كُل وَحْشِيَةٍ طَلاً. وَلَدُ كُلِّ طَائِرٍ فَرْخ.

الفصل التاسع (جُزْئِيٌّ في الأولاَدِ) :وَلَدُ الفِيلِ دَغْفَل . وَلَدُ النَّاقةِ حوَارٌ . وَلَدُ الفَرَسِ مُهْر. وَلَد الحِمَارِ جَحْشٌ. وَلَدُ البَقَرةِ عِجْل. وَلَدُ البَقَرةِ الوَحْشِيَّةِ بَحْزَجٌ وَبَرْغَز. وَلَدُ الشّاةِ حَمَل. وَلَدُ العَنْزِ جَدْي. وَلَدُ الأسَدِ شِبْل. وَلَد الظَبيَ خَشْفٌ. وَلَدُ الأرْوِيَّةِ وَعْل وَغُفْر. وَلَدُ الضَّبُعِ فُرْعُلٌ. وَلَدُ الدُّبِّ دَيْسَمٌ. وَلَدُ الخِنْزِير خِنَّوْص. وَلَدُ الثَّعْلَبِ هِجْرِسٌ. وَلَدُ الكَلْبِ جَرْو. وَلَدُ الفَأْرَةِ دِرِصٌ. وَلَدُ الضَّبِّ حِسْل. وَلَدُ القِرْدِ قِشَّةَ. وَلَدُ الأرْنَبِ خِرْنِق. وَلَدُ اليَبْرَ خِنْصِيصٌ، عن الخارَزَنجي عَنْ أبي الزَّحْفِ التَّمِيميّ. وَلَدُ الحيّةِ حِرْبِشٌ. وَلَدُ الدَّجاجِ فَرُّوجٌ. وَلَدُ النَّعامِ رَألٌ.

الفصل العاشر (في المسَانّ) :البَجَالُ الشَّيْخُ المُسِنٌّ. القَلْعَمُ العَجُوزُ المُسِنَّةُ. العَوْدُ الجَملُ المُسِنُّ. النَّابُ النَّاقَةُ المُعشِةَّ. العِلْجُ الحِمارُ المُسِنٌّ. الشَبَبُ الثَّوْرُ المُسِنٌّ. الفَارِضُ البَقَرَةُ المُسِنَّةُ. الهِجَفُّ الظّلِيمُ المُسِنٌّ. العَشَمَة الشّاةُ المُسِنَّةُ.

الفصل الحادي عشر (في تَرْتِيب سِنِّ البَعِير) : وَلَدُ النَّاقَةِ سَاعَةَ تَضَعُهُ اَمُّهُ سَلِيل. ثُمَ سَقْبٌ وحوَارٌ. فإذا اسْتَكْمَلَ سَنَةً وَفُصِلَ عَنْ اَمِّهِ ، فَهُوَ فَصِيل. فإذا كَانَ في السَّنَةِ الثّانِيَةِ فَهُوَ ابْنُ مَخاض. فإذا كَانَ في الثّالِثَةِ، فَهُوَ ابْنُ لَبُون. فإذا كَانَ في الرَّابعَةِ واستحَقَّ أنْ يُحْمَلَ عَلَيْهِ ، فَهُوَ حِقّ. فإذا كَانَ في الخَامِسَةِ فَهُوَ جَذَع. فإذَا كَانَ في السّادِسَةِ وَألْقَى ثَنِيَّتَهُ فَهُوَ ثَنِيٌّ. فإذا كَانَ في السّابِعَةِ وألْقى رَباعِيَّتَهُ فَهُوَ رَباع. فإذا كَانَ في الثّامِنَةِ، فَهُوَ سَدِيسٌ. فإذا كَانَ في التّاسِعَةِ وَفطَرَ نَابُهُ ، فَهُوَ بَازِل. فإذا كَانَ في العَاشِرَةِ فَهُوَ مُخْلِفٌ. ثَمَّ مُخلفُ عام. ثُمَّ مُخْلِفُ عَامَيْنِ فَصاعِداً. فَإذا كَادَ يَهْرَمُ وَفيه بَقِيَّة فَهُوَ عَوْدٌ. فَإذا ارْتَفَعَ عَنْ ذلك، فَهُوَ قَحْر. فإذا انكسرَتْ أنْيابُهُ فَهُوَ ثِلْب. فإذا ارْتَفَعَ عَنْ ذلكَ ، فَهُوَ مَاجّ لأنَّهُ يَمُجُّ رُيقَهُ ولا يَسْتَطِيعُ أنْ يَحْبِسَهُ مِنَ الكِبَرِ. فإذا استَحْكَمَ هَرَمُهُ ، فَهُوَ كُحْكُحٌ.

الفصل الثاني عشر (في سِنّ الفَرَس) :إذا وَضَعَتْهُ امُّهُ فَهُوَ مُهْر. فإذا اسْتَكْمَلَ سَنَةً فَهُوَ حَوْلِيّ. ثُمَّ في الثّانِيةِ جَذَعٌ. ثُمَّ في الثالِثَةِ ثَنِي. ثُمَّ في الرَابِعَةِ رَباع بِكسرِ العَيْنِ. ثُمَّ في الخامِسَةِ قَارِح. ثمّ هُوَ إلى أنْ يتناهَى عُمْرُهُ مذكٍّ.

الفصل الثالث عشر (في سِنِّ البَقَرَةِ الوَحْشِيَّةِ) :وَلَدُ البَقَرةِ الوَحْشِيَّةِ مَا دَامَ يَرْضَعُ فَز وَفَرْقَد وَفَرير. فَإذا ارْتَفَعَ عَنْ ذَلِكَ فَهُوَ يَعْفُور وجُوذَرٌ وَبَحْزَجٌ. فإذا شَبَّ فَهُوَ مَهَاة ، فَإذا أسَنَّ فَهُوَ قَرْهَب.

الفصل الرابع عشر (في سِنّ وَلَدِ البَقَرَةِ الأهْلِيَّةِ) :وَلَدُ البَقَرَةِ الأهْلِيَّةِ أوَلَ سَنَةٍ تَبِيع. ثمَّ جَذَع. ثُمَّ ثَنِيّ. ثُمَّ رَبَاع. ثُمَّ سَدِيسٌ. ثُمَّ صَالِغ.

الفصل الخامس عشر (في مِثْلِهِ عَنْ غيْرِهِ) :وَلَدُ البَقَرَةِ عِجْل. فإذَا شَبَّ فَهُوَ شَبُوب. فَإذا أسَنَّ فَهُوَ فَارِضٌ.

الفصل السادس عشر (في سِنِّ الشَّاةِ والعَنْز) :وَلَد الشَّاةِ حِينَ تَضَعُهُ أمُّهُ ذَكَراً كَانَ أوْ أنثى ، سَخْلَة وَبَهْمَة. فإذا فُصِلَ عَنْ أمِّهِ فَهُوَ حَمَلٌ وَخَرُوف. فَإذا أكَلَ واجْتَرَّ فَهُوَ بَذَج ، والجَمْعُ بُذْجَان ، وَفُرْفُورٌ. فإذا بَلَغَ النَّزْوَ فَهُوَ عُمْرُوس. وَوَلَدُ المَعز جَفْرٌ. ثُمَّ عَرِيض وَعَتُود. ثُمَّ عَنَاق. وكُلّ منَ أوْلاَدِ الضَّأْنِ والمَعَز في السّنَةِ الثانِيَةِ جَذَع. وَفي الثّالِثَةِ ثَنِيٌّ. وَفي الرّابِعَةِ رَبَاع. وفي الخَامِسَةِ سَدِيسٌ. وَفي السّادِسَةِ صَالِغٌ وَلَيْسَ لَهُ بَعْدَهَا اسم.

الفصل السابع عشر (في سِمنِّ الظبْي) :أَوَّلُ مَا يُولَدُ الظَّبْيُ فَهُوَ طَلاً. ثُمَّ خِشْفٌ وَرَشَأ. ثُمِّ غزَال وَشَادِن ثُمَّ شَصَرٌ. ثُمَّ جَذَع. ثُمَّ ثَنِيّ إلى أنْ يَمُوتَ. (الثعالبي : 1974)

وجاء في « المخصص «:

في(أسنان الخيل): إذا نُتِجَتْ الفرسُ فوَلَدُها أوَّلَ ما يكونُ مُهْر.... اللُّكَعُ المُهْر والأنثى لُكَعة... ثم يكونُ إذا بلغ ستَّة أشهُر أو سبْعَةً أو نحوَ ذلك ..... فَلَوْتُه عن أمِّه وأفتَلَيْته فَصَلْته عنها وقَطَعت رَضَاعه .... فإذا أطاقَ الرُّكُوبَ قيل قد أرْكَبَ وذلك عند إجْذاعه..... فإذا وَقَعَت ثَنِيَّته قيل أثْنَى فإذا وقعت رَبَاعِيَتُه قيل أرْبَع وهو رَبَاع والجمع رُبُع ورِبَاعُ وقيل هو إذا طَلَعَتْ رَبَاعِيَتُهُ....وقال أحْفَرَ المُهْر للإثْنَاء والإرْبَاع..... (ابن سيده: 1996)

يمكن تلخيص وجه المقارنة بين اللغتين الكوردية والعربية فيما يخص تسمية الحيوانات بحسب أعمارها، دلالياً: لوحظ أن هاتين اللغتين قد خصصتا أسماء محددة للحيوانات تبعاً لأعمارها. أما لغوياً: فلوحظ عند المقارنة بين هاتين اللغتين، أن اللغة العربية تعتمد على المجاز المؤلف من كلمة واحدة، للدلالة على أنواع من صغار الحيوانات. مثل(بازل، مخلف، جدع، فارض، يعفور، طلا، رشأ، شصر....). بينما تعتمد اللغة الكوردية طريقتين، إما باعتماد طريقة التركيب في إطلاق مسميات الحيوانات بحسب أعمارها، من خلال إضافة سوابق ولواحق على كلمة، أو قد تتحرر من الاطرادات قواعدية، باعتماد كلمة واحدة مجازاً.

3-2- أسماء الحيوانات بحسب ألوانها Navên ajelan li gor rengên wan

اهتمت اللغة الكوردية بمسألة الألوان في صفات الحيوانات، من ذلك:

الأرنب الأبيض : kî reş şê keru - الأرنب الأسود: kî sipî şê keru- الذباب الأصفر: Mêşî zirde -الأرنب الرمادي : kî xole mêşî sipî şê keru - الأخطل : Merî koî ban - أساريع، الدود الأحمر: Sekî keridin û mil reş– الناقة أرشم: Şêrî sipî- الأسد الرَباض: Kirmî sor- المخططة : Mirawî sing sipî - البط الأحمر الصدري : Wiştirî sipî û reş- البط الأحمر : Mirawî sor– البط الأبيض : mirawî sipî- البط الأسود : Mirawî reş- البقر الأبيض : Çêlî sipî– البقر الأسود: lî reşêÇ- الثعبان الأصفر : Başqe mar- الثعلب الأحمر: Rêwî sor- الثعلب الأصفر : Rêwî zerd - الثعلب الأسود : Rêwî reş - الثعلب الرمادي : Rêwî xole mêşî - الثعلب القطبي : Rêwî sipî ، Cemser- الحصان الأرخم : Hespî ser sipî û leş reşالحصان الأدهم : Hespî reş- الحصان البني : Hespî bor – الحصان البني الغامق : Hespî reşe bor- الحصان الرصاصي : Hespî tale- الحصان الكميت : Hesp le nêwan reş û sipî- حصان فيه بياض مختلط : Hespî bor – الحمار الأبيض : kerî sipî- الحمار الأسود : kerî reş- الحمار الرمادي : Kerî xole mêşî – الحمار الأصفر: Kerî zerd - الحمار الوحشي : Kerî xetxetî sipî û reş - الحمام الأبيض : Kotrî sipî- الحمام الأسود : Kotrî reş- الحوت الأبيض : Hengî sipî - الحوت الرمادي : Hengî xole mişî – الحوت الأصفر : Hengî zerd - حوت أصفر البطن: Hengî bin

zikî zerd - الحية الرقطاء: Marî sipî -ûreş الحية الصفراء: Marî zerd - الحية السوداء: Marî reş – الدب البني:wirçî bor - الدب القطبي: Wirçî sipî ،Cemse- الدب الأسود: reş Wirçî - الدب الرمادي Wirçî xole mişî - الدجاجة البيضاء: Mirêşkî sipî. الدجاجة الزرقاء : Mirêşkî şîn – الدجاجة الصفراء : Mirêşkî - الدجاجة السوداء : Mirêşkî reş - الحية البيضاء، جارن : Marî sipî- الذباب الأخضر: Mêşuleî sewz - سمك القرش الأبيض: Qirşî sipî- سمك الأصفر : Masî zerd- السمك الأحمر: Masî sor- السمك البني: Xire sor- ضأن خلاف الماعز: Mê bezî sipî- الضبع الأحمر: Kemtyarî sor- الضبع الرمادي : Kemtyar xole mêşî- العنز الأسود: Bezî reş - الغراب الأسود : Qele reş- الغزال الأبيض، الرئم : Askî sipî- الغنم الأبيض Marî sipî- الكلب الأبيض : Seyê sipî- الكلب الأسود : Seyê reş- الكنغر الأسود : Kengerî sor- الكنغر الرمادي : Kengerî xole mêşî- الفأر الأبيض : Mişkî sipî - النمرالأرقط : Core pilngî xilawiye- النمر الأسود : Piling reş - النمر المخطط : Piling xetxet.

- **أسماء الحيوانات بحسب ألوانها في اللغة العربية**

كان لاهتمام اللغة العربية بمسألة الألوان في صفات الحيوانات نظرة مغايرة، ومن زوايا مختلفة، من ذلك ما جاء في " فقه اللغة " للثعالبي، في فصل (في الألوان والآثار)، كما يلي:

الفصل السادس (في ترتيب البياض في جبهة الفرس ووجه): إذا كان البياض في جبهته قدر الدرهم فهو قرحة، فإذا زادت، فهو الغرة، فإن سالت ودقت ولم تجاوز العينين فهي العصفور، فإن جللت الخشيوم ولم تبلغ الجحفلة فهي شمراخ، فإن ملأت الجبهة ولم تبلغ العينين فهي الشادخة ، فإن أخذت جميع وجهه غير أنه ينظر في سواد قيل له مبرقع ، فإن رجعت غرتة في أحد شقى وجهي الى أحد الخدين , فهو لطيم , فان فشت تأخذ العينين فتبيض أشفار هما فهو مغرب, مان كان بجحفلتة العليا بياض فهو أرتم,فإن كان بالسلفى فهو ألمظ.

الفصل السابع (في بياض سائر أعضائه): إذا كان أبيض الرأس والعنق , فهو أدرع, فإن كان أبيض الرأس فهو أصقع , فإن كان أبيض القفا فهو أقنف,فإن كان أبيض الرأس كله ,فهو أغشى و أرخم, فإن كان أبيض الناصية كلها فهو أسعف, فإن كان أبيض الظهر فهو ارحل ,فإن كان أبيض العجز فهو أزر, فإن كان أبيض الجنب أو الجنبين فهو أخصف, فإن كان أبيض البطن , فهو انبط, فإن كانت قوائمه الاربع البيضا يبلغ البياض منها ثلث الوظيف أو نصفه أوثلثيه ولا يبلغ الركبتين فهو محجل, فإن أصاب البياض من التحجيل حقويه ومغابنة ومرجع مرفقية فهو أبلق, وقد قيل إنه إذا كان ذا لونين كل منهما متميز على حدة, وزاد بياضه على التحجيل والغرة والشعل ,فهو أبلق, فإذا كانت بلقته في استطاله فهو مولع ,فإن بلغ البياض من التحجيل ركبة اليد وعرقوب فهو مجبب, فإن تجاوز البياض إلى العضدين أو الفخذين فهو لبلق مسرول, فإن كان البياض بيديه دون رجليه ,فهو أعصم, فإن كان البياض بإحدى يديه دون الأخرى قيل أعصم اليمنى أو اليسرى, فإن كان البياض في يديه الى مرفقيه دون الرجلين ,فهو اقفز و ارفق,فإن كان البياض برجله دون اليد فهو محجل الرجل اليمنى او اليسرى, فإن كان البياض متجاوز اللارساغ ثلاث قوائم دون رجل أو دون يد, فهو محجل ثلاث مطلق يد أو رجل, فإن كان البياض برحل واحدة فهو أرجل, فإن لم يستدر البياض وكان في ماخير أرساغ رجليه أو يديه فهو منعل رجل كذا, أو اليدين أو الرجلين, فإن كان بياض التحجيل في يد ورجل من خلال فذلك الشكل, وهو مكروه , فإن كان أبيض الثنن وهي الشعور المسبله فى ما خير الوظيف على الرسغ. فهو أكسع , فإن كان ابيضت كلها ولم تتصل ببياض التحجيل, فهو أصبغ , فإن كان أبيض الذنب, فهو أشعل .

الفصل التاسع (في ألوان الإبل): إذا لم يخالط حمرة البعير شي ء فهو أحمر, فإن خالطها السواد , فهو أرمك, فإن كان أسود يخالط سواده بياض كدخان الرمت فهو أورق, فإن كان اشتد سواده فهو جون,

فإن كان بيض فهو آدم, فإن خالطت بياضه حمرة فهو أصهب, فإن خالطت بياضه شقرة فهو أعيس, فإن خالطت حمرته صفرة وسواد فهو أحوى ,فإن كان أحمر يخالط حمرته سواد فهو أكلف.

الفصل العاشر (في ألوان الضأن والمعز وشياتها): إذا كان في الشاة أو العنز سواد و بياض فهي رقطاء وبعثاء ونمراء, فإن أسود فهى رأساء ,فإن أبيض رأسها من بين سائر جسدها فهي رخماء, فإن أسودت أرنبتها وذقنها فهي دغماء , فإن ابيضت خاصر تاها فهي خصفاء, فإن ابيضت شاكلتها فهي شكلاء ,فإن ابيضت رجلاها مع الخاصرتين فهي خرجاء,فإن أبيضت إحدى رجليها فهي رجلاء, فإن ابيضت أو ظفتها فهي حجلاء وخدماء, فإن اسودت قوائمها كلها فهو رملاء, فإن أبيض وسطها, فهي جوزاء, فإن أبيض طرف ذنبها فهي صبغاء, فإن كانت سوداء مشربة حمرة فهي صدءاء, فإن كانت حمرتها أقل فهي دهساء فإن كانت بيضاء الجنب فهي نبطاء , فإن كانت موشحة ببياض فهي وشحاء,فإن كانت بيضاء ما حول العينين فهي عرماء، فإن كانت بيضاء اليدين فهي عصماء, وهذا كله إذا كانت هذه المواضع مخالفة لسائر الجسد من سواد أو بياض.

الفصل الحادي عشر(في ألوان الظباء): إذا كانت بيضاء تعلوها غبرة فهي الأدم, فإن كانت بيضاء خالصة البياض, فهو الآرام, فإن كانت حمر يعلو حمرتها بياض , فهي العفر. .... (الثعالبي: 1974)

ذكر «ابن سيده» في «المخصص» بعض المفردات الخاصة بألوان الحيوانات في العربية، مثل:

(أَلوَانُ الخَيْل): من ألوانها الكُمْتَة وهي حُمْرة يدخُلها قُنُوء وهي أحبُّ الأَلوان إلى العرَب مع الحُوَّة وهي أصلَبُها ظُهورًا وجُلودًا وجَوَافِرَ .... وفيها الوُرْدة فرسٌ وَرْد ووَرْدة وخيل ورَاد... وشُبِّه الوَرْدة في اختلافِ ألوانها بالدُّهْن واختلافِ ألوانِه .... سُودٌ يَفِينَ إذا تَزْبَئِر... شَبَّه الثُّرَيَّا في حُمْرَةِ الجَوِّ من الأَزَلِ بجاريةٍ عليها مَجَاسِدُ وهي الثِّياب المَصْبُوغة بالجِسَاد وهو الرعفرانُ .... ومما لا يُقال له بَهِيم ولاشِيَةٌ فيه الأَبْرَشُ والأَنْمَرُ والأَشْيَمُ والمُدَنَّر والأَبْقَعُ والأَبلق والأبرش الأَرْقَط وقيل البَرَش لُمَعُ بياضٍ في لون الفرس .... وفيها الدَّغَمُ وهو قليل من الألوان وهو أن يكون وجْهُه وجَحَافِله أشدَّ سوادًا من سائر جَسَدِهِ وهو الدَّيْزَج ... ... وفيها الشُّهْبة والشَّهَب لونٌ بياضٍ يَصْدعَه سَوادٌ في خِلاله ..... فإذا كان في الدابَّة عِدَّةُ ألوانٍ من غير بَلَق فذلك التَّولِيع وبِرْذَوْن مُوَلَّع.... (ابن سيده: 1996)

يلاحظ أن اللغة العربية كانت أكثر تفصيلاً في ذكر درجات الألوان مقارنة باللغة الكوردية التي كانت مقلّة في تفصيل درجات الألوان عند الحيوانات، إلا أن اللغة العربية قصّرت هذا التفصيل على عدد محدود جداً لبعض الحيوانات الشائعة في البيئة العربية، كالإبل والحصان والظباء والمعز. هذا على الصعيد الدلالي، أما على الصعيد اللغوي، فقد اعتمدت اللغة الكوردية على التسميات المركبة من كلمتين، بإضافة اللون إلى اسم الحيوان، أسوة باللغات الأوروبية. بينما اعتمدت اللغة العربية أوصافاً مفردة غير مركبة باعتماد المجاز في أغلبها، مثل: شمراخ، لطيم، أرثم، أكسع، رقطاء، رأساء، دغماء....

2-4- سمات الحيوانات وأشكالهاDirûv û şêweyên ajelan

استفاضت اللغة العربية في وصف بعض سمات الحيوانات، من ذلك ما جاء في كتاب «المخصص» لابن سيده في (باب البهائم):

في (حَمْل الخيل ونِتَاجِها): صاحب العين فَرَسٌ عَجِيس وَعَجِيز لاَ يَضْرِب. الأصمعي فإذا أمتنَعت علي الفَحْل وحَمَلت قيل أقصَّت وهي مُقِصٌّ فإذا عَظُم بطنُها قيل أَعَقَّت .. ابن السكيت عَقُوق ولا يُقال مُعِقٌّ وذلك إذا انفَتَقَ بطنُها واتَّسع للوَلَد. الأصمعي فإذا أَشْرَقَ ضَرْعُها للحَمْل فقد أَلْمَعَتْ وهي مُلْمِع ويقال ذلك للسِّباع ايضاً. ابن السكيت إذا أقامتِ الفرسُ أربَعِين يوماً من حَمْلها فما زادَ على ذلك إلى أن يُشْعر ولدُها فهي قارِحٌ. ....

(باب خَلْق الخَيْل): .... الذَوَابَة من الفرس شَعَر أَعْلى النَّاصِيَة ... القَوْنَس من الفَرس مقدَّم رأسه. الفارسي هو مُشْتَق منقَوْنس البيضة وهو مُقَدَّمها وأعْلاها .... العُصْفُور ما تحت الناصِيَة إلى العَيْنَيْن وما فَوْق العَيْنَيْن من جانِبَي وَجْهه الجَبِينُ وما فَوقَ ذلك جَبْهَتُه. ... الوَتَرَتان هَنَتان كأنهما حَلْقَتان في أُذُنَي الفرس والَّبَاب ما حَدَّ من طرفَ أُذُنه وقد تقدَّم في الإنسان. ..

(دَوائِر الخيل): في الفَرَس أربعَ عَشْرةَ دَائِرَةٌ فيها دائِرَة المُحَيَّا وهي لاصِقة بأسفَلِ الناصِيَة ودائِرَة اللَّطَاة التي في وَسَط الجَبْهَة ودائرة اللاَّهِز التي تكُون على اللَّهْزمة ودائرة العموم التي تكون في موضع القلادة والدَّائرة التي تُدْعَى السَّمَامَة في وَسَط العُنُق في عُرْضِها ودائِرة الناحِرِ التي في الجِرَان إلى أسْفَل من ذلك والدائِرَتانِ اللَّتانِ في نحره يقال لهما البَنِيقانِ الواحدةُ بنِيقةٌ بالهاء والتَّثْنِيَة بغير هاء والدائِرة التي تَحْتَ اللِّبْد هي الْقَالِع ...

(ما يُستَحَبُّ في الخَيْل): الأصمعي يُستَحَبُّ في الفَرَس أن تَعْرُضَ جَبْهَته وتَأَلَّل أُذُنُه ويَخْشَع حَجَاجُه ويَجِدُّ طَرْفه ويَتَعَرَّق خَدَّاه ويَلْهَز ماضِغُه ويَتَّسِع مَنْخِره ويَرْحُبَ شِدْقاه ويَدِقَّ مُسْتَطْعَمه ويَرِقَّ مَذْبَحَهُ وتَطُول عُنُقه وتُشْرِف وَيَدِقِّ زَوْره وهو الصَّدْر وتَعْظُم بِرْكَتُه وهو ما اسْتَقْبَلَكَ من صَدْرِهِ ويَرْهَلُ مَنْكِبَاهُ وَتَعْرُضَ كَتِفُه ويُشْرِفُ مَنْسِجُه ويَقْصُرَ ظَهْرُه ويَلْحَبُ مَتْنُه فَيَقِلَّ لحمُه. صاحب العين لَحَبَ مَتْنُ الفَرَس وعَجُزه امْلَسَّ في حُدُور وَمَتْن مَلْحُوبٌ.....

(ما يُكْرَه في الخَيْل): الأصمعي يُكْرَه في الخَيْل قِلَّة الدِّمَاغ واضْطِرَابُ الأُذُن وغِلَظ الذِّفْرَى والجَحْفَلة وضِيق الشَّدْق وضَعْف الضِّرْس وكثْرَةُ لحمِ الوَجْه والقَنَا وعِظَم العُنُق وغِلَظُها وهو الرَّقَب يُكْرِه في كلِّ ما أُرِيدَ ولا يُكْرِه فيما أريد للثِّقَل يقال فرسٌ أرْقَبُ وَرَقْبَاءُ وعِظَمُ ودُنُوّ الصِّدْر من الأرض وضِيقُ الجِلْد على العَضُد والكَتِف وَكَثْرة لحم المَتْن واضْطِرابه وطُمَأْنِينة القَطَّاة واضْطِمار الجَنْبَيْن وقِصَر الضِّلَع....

(شعور الخيل): فرس رِفَلٌّ ورِفَنٌّ طَوِيُل الذنَب. ... فرس ضافِي السَّبِيبِ طويلُه وكذلك سابغُه . وفرس مَكْنُوسَة وهي المَلْساء الجَرْدَاء من الشعر. ... الأسْفَى من الخيل القليلُ شعرِ الناصيةِ ومن البغال السريعُ وتأنيثهما سَفْواءُ. غير واحد السَّفا خِفَّةُ شعر الناصِيةِ. ... وهو الحَرَقُ وقد تقدَّم في الشعر والريش... إذا أبيضَّ موضعُ اللَّطْمَةِ من الفرس فهو لَطيمُ... فرس نَطِيحُ إذا طالت غُرَّتُه حتى تسيلَ تحت أُذُنَيْهِ ويُتَشَاءَمُ به.....

(نعوت الخيل من قبلِ شدة خلقها وعظمه): ....أما المُطَهَّمُ فقد قدَّمتُ في باب الجمَال في خَلْقِ الإنسانِ أنه الحَسَنُ التَّامُ كلِّ شيءٍ منه وهو أيضاً يَقَعُ على الخيلِ. .. المُكْرَبُ الشديد الخَلْق والأَسْرِ... صِلْدِمَةُ شديدة والأَدَكُّ العَرِيضُ الظهرِ....

(نُعوتُها من قِبَل توسطِ خلقها ودمامته): فيه كَبْنَةُ وكَبْنُ ليس بالعَظِيم ولا بالقَمِيء... التَّوْأَبُ الفرسُ القصيرُ...

(سمات الخيل): الخيلُ المُسَوِّمَةُ التي لهاسِمَةُ أي علامَةُ والعَضْبَاءِ من آذانِ الخيلِ التي يُجاوِزُ القطعُ رُبُعضها... كَوَيْتُه وَقَاعِ وهي دائرةُ على الجاعِرَتَيْنِ أو حيثما كانت ولا تكون إلا دائرةُ...

(باب خِصَاء الخيل ونحوه): الخَنَاذِيذُ الخِصْيان والفُحولَة ... أما الكَمِيشُ من الخيلِ فالذي يَصْغُر جُرْدَانُه.....

(صفة مشي الخيل وغزوها):.. من المَشْي العَنَقُ وهو أوَّلُه والتَّوَقُّصُ وهو أن يَنْزُو نَزْواً ويُقَرْمِطَ ومنه الذَّألانُ وهو مَشْيٌ يُقاربُ فيه الخَطْوَ ويَبْقى فيه كأنه مُثْقَل من حِمْلٍ ومثل الذَّألانُ وهو مَرٌّ خَفِيفُ سريعُ..

(نعوت الخيل في عَرَقها): ... هِضَبَّاتٍ إذا ابْتَلَّ العُذُرْ. والأَحَقُّ الذي لا يَعْرَقُ ...

(إعْياء الخيل): فَهِدَ الفرسُ وقَيْهَدَ وتَفَيْهَدَ اعْتَراه انْقِطاعٌ وكَلالٌ من الجَرْيِ. نَضِلَتْ الدابةُ تَعِبَتْ

(نُعوتُ الخيل من قِبَل عِتْقها وهُجْنَتها): العَتِيق من الخيل الكريمُ ... مَغَاوِيرُ فيها للأريبِ مُعَقَّبُ. فإنه فَحْلٌ وهي صفة غلبت غلبةَ الأسماء والإقْرَافُ اللُّؤْمُ من قِبَلِ الفَحْل والهُجْنَةُ من قِبَل الحَجْر.

(باب سوابق الخيل): أوَّلُها السابِق ثم المُصَلِّي وذلك لأن رأسه عن صَلاَ السابِقِ ثم الثالث والرابع كذلك إلى التاسع ثم العاشر وهو السَّكَيْتُ بالتخفيف والتشديد....

(قِلَّة الرفق بركوب الخيل): الكِفْلُ الذي لا يَثْبُتُ على الخيل ... أعْصَمَ الرجلُ إذا امْتَسَكَ على ظَهرِ الفرس حَذَراً أن يقعَ

(مَحابس الخيل): ... رَجَعَ الفرسُ إلى دَرَنِهِ وإدْرُونِهِ أي مَعْلَفِهِ وقد تقدَّم أن الإدْرَوْنَ الأصلُ...... عُودٌ يُعَرَّض في الحائط تُشَدُّ إليه الدابةُ...

(إكرام الخيل وإهانته): .... الرَّاوِي الذي يقومُ على الخيل .... الفرس في الصَّقَالِ أي في الصِّوانِ وقال حَسَّ الدابةَ يَحُسُّهَا حَسّاً نَفَضَ عنها الترابَ والمِحَسَّةُ ما حَسَسْتَها به وهي الفِرْجَوْنُ...

(علف الخيل وحبسها دون ذلك): ... اغْتَفَّتِ الخَيْلُ سَمِنَتْ بعض السِّمَنِ... بِرْذَوْنَةٌ رَغُوثٌ لاَ تَرْفَعُ رَأْسَهَا من المَعْلَفِ ... المِشْوارُ ما ألْقَتِ الدابةُ من عَلَفِها وقد شُرْتُها...

(نُعوتُها من قِبَل صعوبتها وذلها): فرس جَرُورٌ يَمْنَعُ القِيادَ وفرس قَوُد يَنْقَاذُ والبعيرُ مثلُه. ثعلب اسْمَحَ الفرسُ وَسَلِسَ ...

(قَدْعُ الفرس): قَدَعْتُ الفرسَ باللِّجَامِ أقْدَعُه ... كَبَحْتُ الفرسَ باللِّجَامِ أكْبَحُه كَبْحاً كذلك وفَرَعْتُه به أفْرَعُه كَبَحْتُه وأفْرَعُه اللجامُ أدْمَى فاه ....

(سير الخيل وجماعاتها إذا أغارت): ... أغَرْتُ على القوم دَفَعْتُ ... أن البُكَيْرَ الذي أشْعَوْا به هَمَلُ ... جاء كالجَوَادِ المُشْعِلِ وهو الذي يَجْرِي في كلِّ وجه وجَرَاد مُشْعِلٌ مُنْتَشِرٌ وقد أشْعَلَتِ الطعنَةُ...

(عيوب الخيل وأدواؤها): الانْتِشَارُ انتفاخُ في العَصَبِ من الإتْعَابِ والعَصَبُ التي تَنْتَشِرُ هي العُجَايَةُ وَتَحَرُّكُ الشَّظَاةِ كانْتِشَارِ العَصَبِ .... العين النُّفْخةُ داء يُصِيبُ الفرسَ تَرِمُ منه خُصْياه فرسُ .... النَّمْلَةُ شَقٌّ في الحافِرِ من ظَهْرِه والمَلَحُ داءُ يصيب الخيلَ في قوائمها ...

ومثل هذه الأوصاف فيما يخص أوصاف الإبل. (ابن سيده: 1996)

- **أوصاف الحيوانات في اللغة الكوردية:**

لم تكترث اللغة الكوردية كثيراً في وصف سمات الحيوانات وأشكالها، إلا أن ثمة خصوصية في اللغة الكوردية، في أنها خصصت أسماء معينة لوضعية بعض الحيوانات، من مثل:

الحيوان الذي يسير في طليعة القافلة: Serkarwan

البقرة التي تطلب العجل من الثيران: Bikel

الثور الذي يقف على جانب النورج ويكاد يكون ثابتاً في دورانه : Bingêr

الثور الذي يكون بجهة البيدر: Sergêr

قد تطلق تسميات محددة لصفات خاصة لبعض الحيوانات، مثل:

حصان قصير ممتلئ: Fînok

كلب هجين: Quleseh

من ميزة اللغة الكوردية أنها نوّعت في إطلاق تسميات للنوع نفسه من الجسم إما بحسب نوع الحيوان، أو بحسب موقع الجزء من جسم الإنسان، من ذلك ثمة أسماء متنوعة للحم جسم الإنسان بحسب موضعه، نحو: لحم الإنسان : Govd - لحم الضرع: Qîl ، Guhan dîr، Gwan dîr - لحم الخد: Lame - لحمة النسيج : Po

شعر الماعز: Kevej ، جلد الغنم Kevel (Kevil)، و هناك ما يشبه (Kevej) دلالياً وصوتياً: الشعر الكثيف (Keviz). وهناك أيضاً جلد الأفعى المنسلخ (Kevlîjang)

و ميّزت اللغة الكوردية أسماء جثة الحيوان عن جثة الإنسان:

جثة الحيوان: Cendek، Gewde ، laş ، Term ، بينما يطلق على جثة الإنسان: Kalaş

كذلك الأمر فيما يخص أسماء قطعان الحيوانات، فهناك:

قطيع : Rane، Mêgel

قطيع الذئاب: Revde ، Rewe ، Wergan

قطيع من الحيوانات البرية : Revde، Revo ، Reme

قطيع من الدواب، من الثيران والحمير والخيل : Rewg

قطيع الخيل : Reve(Revû)

قطيع البقر: Revî ، Garan ، Baqûr ، Naxir

قطيع من الثيران: Garan

قطيع الغنم : Mêgel، Kerî ، Kewt ، Rane mer

قافلة الغنم : Revend ، Koçer

قطيع من صغار الخروف : Birxel

خلط من النعاج والخرفان : Zawma، ekegelŞ

قطيع المواشي : Gotal

قطيع النعاج : Mêkel

كما خصصت اللغة الكوردية لكل نوع من أنواع الرعي باسم خاص بحسب نوع الحيوان، مثل:

الراعي: Gaçêr ،Gavan ، Gadar ، Pezçêr، Şivan ، Gelewan

راعي القطيع : Reûgan

رعاية البقر: Gaçêrî

راعي الجديان: Gîskvan(Guskvan)

راعي الخيل والبغال: Revînvan

راعي الإبل : Selwan (Servan) ، Şûvikvan , Wiştirin

راعي الخرفان: Berxvan

راعي الكلاب : Segewan

راعي الثيران: Gacerên ، Gavan

راعي الجواميس : Gamêş wan

راعي العجول : Gulke wan

راعي النعاج: Mêkele wan

رعاية الابن: Selwanî

يلاحظ أن "الراعي» تنتهي باللاحقة الصرفية (van) أو (وان) بالسورانية، لأن كلاً من (v)، و(w) تنتميان للمخرج الصوتي نفسه.

وهناك رعي الحيوانات في الليل : ewlewerŞ

حيوان سائب بدون رعي : Rewgî

إلى جانب هذه الخصوصيات الدلالية لسمات الحيونات في اللغة الكوردية، ثمة جانب لغوي يميز اللغة الكوردية هو الأسلوب اللغوي المركب الذي طغى على معظم الأوصاف، نحو:

البقرة الوحشية: Çêlî derya - بقرة الماء: Çêl Kiwî -

ثعبان الكوبرا : Marî Kobra -ثعبان الماء: Marê- avê -ثعبان السمك : Masya - Mar masî :kose سمك القرش، Kisic(kûse)- Masya ke Şîne :السمك المنقط - Masya lerze : سمك الرعاد - سيف : Masî neyzdar، شير ي ماسي Şêrî masî ، HêkeMasî - السمك المرقط : Qasne (Qaşne). الكلب البري : Se kivi،- كلب السلوقي : Tajî، Takcî، - كلب الصيد : Seyi Neçirê- كلب الماء: Seyi avi) Seyî awê (،Tuylêt awî .

قد تتعدد الكلمات بتعدد الدلالات على المعنى الواحد، مثل:

كلب الماء(كلب البحر)Sagav ، Çûbir ، Sehagîk ، Kûçikêavê ، Seyêavê ، Sekav Segêavê

صياد قناص Seyvan، Segvan ، Nêçîrvan

في نهاية هذه الفقرة نشير إلى خصوصية تميز اللغة الكورية في مجال الحيوانات، أنّ الأغنام تعامل معاملة اسم الجنس التي تحتل الصدارة في تركيب الجملة، لأن جميع الأغنام تتخذ أسماء، إلى جانب أسماء الأحصنة والجبال والأشخاص .

Nav ê pez, navkî celebe,çiko hemi pezan bi nav dike. Meruv,mîh,çiya.

ما يخص سمات الحيوانات وصفاتها، كانت اللغة العربية أكثر اهتماماً وتفصيلاً ودقة في هذا المجال، من اللغة الكوردية التي كانت شحيحة في وصف سمات الحيوانات.

– **الخاتمة:**

يمكن تلخيص نتائج هذا البحث، أن اللغتين الكوردية والعربية تصنفان أسماء الحيوانات بحسب جنسها، من حيث الذكورة والأنوثة. لوحظ أن اللغة العربية تكثر من ظاهرة تخصيص اسم للحيوان المذكر مخالف لاسم الحيوان المؤنث منه، بعكس اللغة الكوردية التي تميل إلى استخدام الطريقة القياسية، باعتماد المورفيم الدال على الذكورة أو الأنوثة.

ما يخص تسمية الحيوانات بحسب أعمارها دلالياً، يلاحظ أن اللغتين الكوردية والعربية قد خصصتا أسماء محددة للحيوانات تبعاً لأعمارها. أما لغوياً فلوحظ عند المقارنة بين اللغتين الكوردية والعربية، أن اللغة العربية تعتمد على المجاز المؤلف من كلمة واحدة، بينما تعتمد اللغة الكوردية على التركيب في

إطلاق تسميات الحيوانات بحسب أعمارها، من خلال إضافة سوابق ولواحق إلى الكلمة. إلى جانب أسماء لحيوانات أخرى لا تخضع لاطرادات قواعدية.

ما يتعلق بوصف ألوان الحيوانات لوحظ على المستوى الدلالي أن اللغة العربية كانت أكثر تفصيلاً في ذكر درجات الألوان مقارنة باللغة الكوردية التي كانت مقلة في تفصيل درجات الألوان عند الحيوانات، إلا أن اللغة العربية اقتصرت في هذا المجال على عدد محدود جداً لبعض الحيوانات الشائعة في البيئة العربية، كالإبل والحصان والظباء والمعز. بينما حاولت اللغة الكردية تخصيص الألوان الرئيسية لعدد أكبر من الحيوانات، بتطبيق اطراد القاعدة نفسها. فقد لوحظ على المستوى اللغوي، اعتماد اللغة الكوردية على المفردات المركبة من كلمتين، بإضافة اللون إلى اسم الحيوان، أسوة باللغات الأوروبية. بينما اعتمدت اللغة العربية أوصافاً مفردة غير مركبة تعتمد على المجاز في أغلبها.

أما ما يخص سمات الحيوانات وصفاتها، فكانت اللغة العربية أكثر اهتماماً وتفصيلاً ودقة من اللغة الكوردية، التي افتقرت إلى بعض الصفات عند الحيوانات.

– **المصادر والمراجع:**

ابن سيده، أبو الحسن علي بن إسماعيل النحوي اللغوي الأندلسي، المخصص في اللغة، تحقيق: خليل إبراهم جفال، دار النشر : دار إحياء التراث العربي - بيروت - 1417هـ 1996م.

أبو بركات بن الأنباري، البُلغة في الفرق بين المذكر والمؤنث، حققه وقدم له الكتور رمضان عبد التواب، وزارة الثقافة، مركز تحقيق التراث، مطبعة دار الكتب، 1970.

الثعالبي، فقه اللغة وسر العربية ، تحقيق مصطفى السقا، وإبراهيم الأبياري، وعبد الحفيظ شلبي، شركة مصطفى الحلبي، مصر، 1974.

الجاحظ ، أبو عثمان عمرو بن بحر. المحقق، عبد السلام هارون، الناشر : مصطفى البابي الحلبي، مصر، ط2 ، 1965

السيوطي، جلال الدين، الأشباه والنظائر، دار الكتب العلمية، 1990

قدور، أحمد. مبادئ اللسانيات. دار الفكر، دمشق، 2000.

Botî, Kamêran. Ferhenga Kamêran, Kurdî- Kurdî, spîrêz, Hewlêr, 2006

Demîrhan , Umîd. Ferhrnga Destî , kurdî bi kurdî , çapa 2 , Sewad , Agri, 2007

Ebdo, Sêfidîn Ehmed .Ferhenga Ronak , Kurdî- Erebî, دار الزمان ,دمشق2007 ,

Seyda, Muhemed Cemîl. Ferhenga Jîn , Kurdî-Erebî , Libnan, Beyrût, 2006.

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi
Yıl:3, Cilt:3, Sayı:5, Haziran 2017, ss. 93-111

KEYNEKA WAYERÊ HOT BIRAYAN SERA TEHLİLÊKO SEMİYOTİK

A Semiotic Analysis Of The Sister Of Seven Brothers

Mehmet ASLANOĞULLARI[1]

KAKIL

Semiyotik, yo teoriya edebiyati yo. Eno metod; estanık, mesela, şiir, film, reklam, poster u kayan dı çı tewır mocnayoği esti inan mocneno ra, prensibanê zıwanşınasi ra havılê vineno u eni mojnayoğan tewil keno. Nuşteyi edebiyat heta eyro pê ciya-ciya metodan tewil bi. Nuşteyi klasik ê edebiyatê Bısılmanan cuaver şerh beni u nu waharê nuşte nu zi zobina nuştoğan eni eseri tewil kerdeni. Eyro semedê tehlilê nuşteyan gelek metod u teori esti. Semiyoloci zi eni metodan ra yo wo. Edebiyatê Zazaki dı eseri tor muhimi estanık i. *Kêyneka Wayêr Hot Birayon* zi coğrafyaya Zazaki dı pê sernameyanê ciyayan vaciyena u varyantê aye bedılyeni. Mı ena xebat dı yondes varyantanê "Keyneka Wayerê Hot Bırayon" ra varyantê Suphi Aydın goreyê semiyoloci tehlil kerd u ez wazeno dınyaya estanıkanê Zazaki kıfş bıkeri. Ez hewidar o kı pê tehlilkerdışê ena estanık manayê zeminê estanık, vaciyayışê estanık u bınê vacıryayışê estanık dı çı esto ez aye bımocni ra.

Vacêki muhimi: Estanıka Zazaki, Nişani, Tehlilê Semiyotik, Keyneka Wayerê Hot Bırayan

ABSTRACT

Semiotics is a literary theory. The semiotic method uses the principles of linguistics and interprets the signs in tales, stories, poems, series, advertisements, posters and games. Literary products have been interpreted by various methods. The classical products of Muslims were once expounded and either

1 Wezifedarê Musnayışi, Universitaya Çolig, Zıwani u Edebiyatê Rocvete, Qısıma Zıwan u Edebiyatê Zazaki, maslanogullari@bingol.edu.tr

the writer or another author wrote on the same product to annotate it. Today various aprroaches and theories are used for literary analysis. Semiotics is one of the most notable theories. The most significant written works in Zazaki literature are tales. “Keyneka Wayerê Hot Bırayon” is told in every county of the Zazaki spoken geography and it has various variants. In this study, I will analyse the version collected by Suphi Aydın and try to discover the world of Zazaki tales. I will try to reveal the meaning in the discursive, narrative and deep level in the story.

Key words: Zazaki Fairy Tales, Signs, Semiotic Analysis, The Sister of Seven Brothers

DESTPÊK[2]

Kelimaya mocnayoğ, zıwananê Rocawan dı Yunanki σημεῖον sēmeion “işaret, nişan” ra veciyaya. Tırki dı ‘işaret’, ‘simge’ nu zi hetê zıwanşınasan tor zaf bı “gösterge” çarniyena. “Semiyotik, tarixê fıkıryayışê Rocawan dı daima yo doktrina mocnayoğan etiket biya”[3] u kılmi ra “xebata işaretan” wesıfyaya. Eco, wesıfnayışo hira vırazeno u vano “semiyotik her tewır mocnayoğ dı elaqadar beno”.[4] Goreyê eno wesıfnayış, mimikan ra bıgerên heta eşyayan heme çi kueno sahaya semiyoloci. Eno mefhum, seserra 17ın dı hetê entelektuelanê Roşnbiyayış John Lockei ra ameya xebıtnayış u Locke -geringa ewil- kerdo eşkera kı eno mefhum yo “branşê felsefeyi yo[5]”, u semiyoloci, kontekstê “Doktrina İşaretan”[6] dı tehlil kerdo. Eyro semiyoloci yo teoriya manakerdış/manadayış tarif bena.

Semiyoloci, yo teoriya edebiyati yo. Eyro semiyoloci yo disiplin zi name keni. Ena disiplin metodanê zıwanşınasi şığulnena u filma seri, kay, reklam, poster, şiir, estanık u meselan dı çı tewırê mocnayoği esti inan izah kena. Semiyoloci dı dı heb konseptê zıwanşınasi zaf şığuliyeni: mocnayoğ [signifier] u mocnaye [signified]. Mocnayoğ çik mocneno, belu keno u herında xu dı her tewır çi mocneno ra. Zıwanşınasi dı zi mocnayoğ ‘benateyê yo çi u yo name dı yo tekılê nêyo, benateyê yo konsept [signified-mojnaye] u qalıba veng [signifier-mojnayoğ] dı yo bestiyayış o. Qalıba vengi vengêko fiziki nêyo, tesiro kı goşdar pê hisanê xu arqılyeno cı o tesiro psikolojik o.[7]

---

2 Ena maqala dı kelimayi kı kıtabê *Welat Şêrq ra Sonîk* ra gıriyayi miyanê tekstı dı seni viyerti una ameyi nuştış. Ayera maqala dı hem tıkê kelimayi lokal şığuliyayi hem zi dı tewırê alfabayi ayseni. Hetê alfaba ra ma nuşteyê xu dı herfanê “ı” u “i” şığulna la varyanta kı ma sera xebıtyayi tedı herfa “i” u “î” şığulyaya. Heme kelimayi kı italik nusiyayi şıklê nuştışê kıtab mocneni.

3 Umberto Eco, *Semiotics and the Philosophy of Language*, Indiana University Press, Bloomington, 1984, r. 26.

4 Daniel Chandler, *Semiotics-The Basics*, Routledge, Abingdon, 2002, r. 2.

5 Martin Brownen- Felizitas, Ringham, *Dictionary of Semiotics*, Cassell Wellington House, London, 2000, r.2

6 e.n.v., r. 12.

7 Daniel Chandler, *Semiotics-The Basics*, Routledge, Abingdon, 2002, r. 14.

Mesela işaretanê trafiki ra her yo yo mocnayoğ ê. İşareta sur yo mocnayoğ a, icabkerdışê nêşıyayışê wuverê peyayan zi mocnaye wo. Semiyotikşınas ze yo tekst tehlil keno, o tekstı dı işaretan vineno, qodi [code] kı a işaret dı esti inan tesbit keno. Mocnayoğ u mocnaye ra veciyeno rahar u benateyê mocnayoğan dı çı tekılê esta inan mocneno ra. Cuapey zi işaretanê tekst, heqiqeti universali kı tekst dıma esti, şiretanê exlaq, u fıkıri kı hiş u vira kolektif dı esti inan qırqırneno. Merdumo kı newe şiyo yo bajar u wazeno o bajar kıfş bıkero şebeyneyayo mocnaşınas.[8]

Merdumo kı newe şıyero yo bajar qet xebera yı o bajarı ra çınêya. Semedê şınasnayışi oniyeno dormaleyê xu. Hêvêr oniyeno insanan. Ceniyi, camêrdi, qeçeki, cıl u kıncê yın, zıwano kı qal keni u yobinan dı seni tekılê vırazeni diqeta ma anceno. Mağazayi, rengi, lembayi, merdumo kı verê qaldırımı dı parse keno, panoyê reklamanê mağazayan, semboli kı serê panoyan dı viyereni u tekıliya eni sembolan u fıkıryayışê ma heme diqetê ma anceni. Keyeyi, nuşteyi kı verê dıkanan dı dardbi, mimari u.ê.b. İşareti kı ma dora ewil vineni heme yo malumato umumi dano ma. Ma eşyayan şınasneni, tezadi diqetê ma anceni, eşyayi goreyê yobinan seni ayseni, erebayi kı raharı ra viyereni u vengi kı çorşme ra yeni heme waharê yo mana yê. Mocnaşınasoğ zi wexto kı dora ewil oniyeno yo tekstı ra -ma vacı estanık ra- gelek eşyayan vineno, karakteran tehlil keno, biyayeyi zê merg, lej, biyayış, zewac, ifadeyê wext, karakterê holê u xırabê, cayo kı hedisayi tedı viyereni asan fehm beni. Cuapey oniyeno bestiyayışê karakteran u hedisayan u seyırê hedisayan temaşe keno. La eni têna mocnaşınasoği rê qim nêkeni. Gereka metini ra seni yo netice bıveco? Metin pê kamci unsuranê kulturan moniyawo? İnsano eyroyın rê se vano?

Dı heb mektebê semiyoloci esti. Mekteba yoyın pê nameyê Ekola Emeriqa name bena u temsilkarê tor muhimi ya ena mekteb Charles Sanders Peirce hesıbyeno. Eno mekteb mantıq u famkerdış geno merkeza xu u zıwanşınasi besteno felsefe. Xebata Peirce tor zaf mocnayoğan tesnif kena. Mesela Peirce, mefhumanê ikon, indeks u sembol yobini ra keno ciya. La Ekola Paris -kı pê ronayoğê zıwanşınasi[9] Ferdinand de Saussure u cuapey zi pê Greimas temsil bena- tekiliya mocnayoğan u eni mocnayoği tekstı dı seni yo mana veceni enê dı elaqadar bena. Eno heti ra merdum eşkeno vaco kı Ekola Paris têna hira ya u yo metoda hira ardo verê çıman. Saussure, ena metod 'semioloci' name kerdo u goreyê yı ena disiplin "mocnayoği kı leteyê heyata içtimai yê inan xebıtnena" la Peirce ena disiplin ra "semeiotic" vano, ena disiplin mantıqı ra nezdi tekıldar keno u vano semiyotik "doktrina mocnayoğan"[10] a.

---

8 Brownen Martin- Felizitas Ringham, Dictionary of Semiotics, Cassell Wellington House, London, 2000, r. vii.

9 Justin Wintle, *Makers of Modern Culture*, Routledge, 2002, r. 467.

10 Daniel Chandler, *Semiotics-The Basics*, Routledge, Abingdon, 2002, r. 3.

Peirce u Saussure, dı heb ronayoğê semiyotik veyniyeni. Tradisyona Saussure dı ena disiplin "semiology" name bena u tradisyona Peirce dı 'semiotics' name bena. Eyro semiotics yo mefhuma şemsiya qebul bena u têna zaf şığulyena.[11] Goreyê Chandler, eyro yo çend mecmuayi, konferansi u bolê semiyotik bıbi zi xu miyan dı yo disiplina akademik qebul nêbena. Aye kı xu semiyotikşınas mocneni heqiqet dı eni şexısi filozof, psikolog, sosyolog, antropolog, edebiyatşınas, estetik, teorisyenê medya, psikanalist u pedagog ê.

Teoriya semiyotik u zıwanşınasi yobinanı ra zaf nezdi ra elaqadar ê. Saussure vano: "Semedê tever eştışê problemanê semiyoloci, xebata zıwananı ra mınasib yo xebat çınêya".[12] Saussure, zıwanşınasi zi bınê semiyoloci dı vineno u una vano: "Zıwanşınasi ancax yo gıleya ena zanayıişi [semiology] ya. Qanuni kı semioloci kıfş kerdi zıwanşınasi dı tetbiq beni. Goreyê ena tesbit semiyotik miyanê disiplinanê manakerdışi dı yo disiplina serın a. Goreyê Saussure, mocnayoğo zıwanşınasi pê "veng-işaret" nu zi pê yo mocnayoğo maddi (signifiant) u yo mocnaye (signifié)-kı mefhum o-benatê inan dı tekılê karakterize keno.

Temsilkaranê tor muhimanê Ekola Paris, A. J. Greimas, xebatanê Vladimir Proppi -Şarşınaso Sovyet- ra cesaret gıroto u eni modelanê zıwanşınasi estanıkan dı tetbiq kerdo. Aya kı Propp "fonksiyon" name dabı cı heqiqet dı fiil u kerdoğ, yani çeku (cumla) bı. Hona struktura kı Propp hot qatê kar name kerdıbı hirı cıti bi (obje/subje, şırawıtoğ/gırotoğ; hetkar/manikar) u eni cıti tezadi ra ameyi meydan.

Zazaki dı gelek estanıki esti la miyane inan dı mı waya hot bırayan zaf şohretın di. Ena estanık her ca dı vaciyena u dakeraya ena estanık mı rê enteresan amê. Ma ena estanık qıciya xu dı pilanê xu ra goşdari kerdeni. Biyayeyi kı ena estanık dı viyereni xitabê pilan zi keni, eno semedı ra mı ena estanık vıcina. Keynaya wayerê hot bırayan hetê tewırê cı manena "qehremana masum u eziyet vinayoğ". Eno ifade tor verin serra 1927 dı hetê Aleksandr Isaakovich Nikiforov şığulyawo.[13] Nikiforovi ra dıma zi gelek folkloristan estanıkanê *Sindrella, Rapunzel, Rında kı Gem dı Kuena Ra* u *Sıpiyê Vor (Scheewittchen/Pamuk Prenses)* eno tewırı ra hesıbnayo.

Keyneka Wayerê Hot Bırayan heta eyro pê nameyanê cêrinan neşır biya: 1-Hera Welıne[14], 2-Yo Way û Howt Birayî[15] , 3-Weykı w Huwt Birî[16], 4-Hera Her-

11 Nöth, Winfried (1990) Handbook of Semiotics, Bloomington, IN: Indiana University Press, s.14.
12 Saussure, (1916/1983), *Course in General Linguistics* (çarnayoğ: Roy Harris), London: Duckworth, r.16.
13 Steven Swann Jones, *Perspectives on the Innocent Persecuted Heroinein Fairy Tales,* Western Folklore, C. 52, Num. 1, Konun, 1993, r. 13.
14 Xal Çelker, *Welat ra Şanıkê Şani*, Tij Yayınları, İstanbul, 2005, r.83-98.
15 İsmet Bor, *Vistonıkê Dadîya Mi*, İstanbul, Roşna, 2013, r.201.
16 Memê Hilkecikî, "Weykî w Huwt Birî", *Bîrnebûn*, İsveç, 1999, S.7, s-r.87-90.

rine[17], 5-Devê Howt Sareye[18], 6-Kêyneka Wayêr Hot Birayon[19], 7-Wayê ve Hot Birawû[20], 8-Waya Hewt Biraran[21], 9-Pira Hewtsera[22], 10-Wayê Hot Birayon[23], 11-Waye û Hewt Biraye[24], 12- Heso Çı'harçım[25].

1. SEWİYAYA VACİYAYIŞİ

Eg merdum wazeno yo metin pê detayan akero/warye veco, gereka merdum hêvêr ena tekst parçe kero u pê qısıman tehlil kero. Ena dereca dı manayê mocnayoğan kı zemin dı yê eni tehlil beni. Ena sewiya dı vacêki/kelimayi, çekuyi/cumlayi u maddeyi gramer tehlil beni.

1.1 Semboli

Eni unsuri pê wasılanê hisan dınyaya fizik dı fam beni. Semedo kı wendoğ nu zi eşnawıtoğ hisa dınyaya raştıkin his bıkero eni unsuri lazım ê, gon wendoğ u eşnawıtoğ hişa xu dı rocgar u mekan bıvino. Tehlilker ena darağ dı vacêkanê tekstan goreyê xısusiyetanê inan tesnif keno. Greimas, ena gruba vacêkan una izah keno: "Eni kategoriyê semantik zafqatın ê u semede ma wendışê mesela yo form dı keni mumkin". Eni gruba vacêkanı ra izotopi vaciyeno. İzotopiyi xu miyan dı goreyê tezadi tesnif beni. Mesela ma miyanê tekstı dı cumlaya "Ehmed pil o" pê cumlayan binan nani têvera u ma una mana dani cı. "Her çi, goreyê tezada xu zaniyeno". Wexto kı tezadi mocniyena, merdum ena tezad ra mahiyet u vıraştışê heme çi têna asan fam keno, u mana goreyê tezad veceno. Grupkerdışi dıma yo çend listeyi veciyeni werte. Merdum oniyeno eni listeyan u kelimayi seni vıla bi enê vineno, kamci kelima çend gering şığulyaya, gıraniya yo kelima miyanê tekstı dı senin o ena bena zelal. Ma zi ena estanık dı vacêkan goreyê çi (obje), ca, ifadeyê rocger (zeman), karakter, hedisa u hal tesnif bıker.

---

17 Mihanî Licokic, *Sanıkan û Deyiranê Lıcê ra*, Vate, İstanbul, 2007. r.73-86.
18 Ali Aydın Çiçek, *Sayê Marû*, Vate, İstanbul, 2012, r.33-47.
19 Suphi Aydın, "Kêyneka Wayêr Hot Bırayon", *Welat Şêrq ra Sonîk/Marchen aus dem Morgenland*, Landeszentrale für politische Bildung, Hamburg, 2015, r.54-57.
20 Nadire Güntaş Aldatmaz, *Folklorê Kırmancan Ser O*, Roşna, Diyarbakır, 2014, r.183-186.
21 Feyza Adabeyi, "Waya Hewt Bıraran", *Estanekanê Sêwregî ra*, Vate, İstanbul, 2005.
22 Malmîsanij, "Pira Hewtsera", *Folklorê Ma Ra Çend Numûney*, Çapo 2., n.ç., Diyarbekır, 2000, r.201-206.
23 Seyîdxan Kurij, *Arwûn û Lûy-Sonikî Çoligî*, Nûbihar, İstanbul, 2014.
24 Danyal Apuhan, *Vıstunıkuni Zazakiye Çewlig dı Bawerî Bêbıni*, Tezê Lisanso Berz, Universitaya Bingol, 2015, r. 88-96.
25 Mahmeşa-*Vizêr ra Ewro Istanıkê Zazayan*, Vêjiyaişê Tiji, İstanbul, 2007, r. 15-20.

Estanıka *Kêyneka Wayêr Hot Birayon* dı İzotopiyi Semboliki Çiyi (Objeyi)[26]

adir 54,55(6x)	*astiraq 57*	*astuar/astuaron 56(2x)*
awk/ayk 56(2x),57(4x)	*ber 56(8x)*	*bîlûr(ê awk) 56(3x)*
cilon 55(3x)	*çal/çalik 56(3x)*	*çêlê adir/çelon adir 55(4x)*
çi 54,55(4x),56	*dermon 57*	*derzin 57*
dexnî(yon) 55(2x),56	*eskic(on) 55(2x)*	*estê mar 57(3x)*
gezo villin 54(3x)	*guer 54(5x)*	*gûrçikon 57*
kuari 55	*kuêd 56*	*la 55*
legen 57(2x)	*lindon 55*	*mezel 56*
mura 54(4x),55(2x)	*nehon sulinon 57*	*non 55*
qirş qal 56	*la 55*	*lindon 55*
toq 57	*vaş 56*	*wel 54,55*

Karakteri

biraw pîl 55	*biraw qij/qişkek 56(3x)*	*biray (kêynek) 55(2x)56*
biray qij/biraw qij 55(2x)	*biray yey 54, 55,56*	*birayon 54(3x),55(6x),56*
cinîyek 54,57(3x)	*cityêr 57*	*di lac 57*
felankes 54	*guerim 56*	*hekîm 57*
hot biray 54(3x),55(4x),56(2x)	*hot kêynê(k) 54(7x)*	*kêynê 54(5x),55,56(2x)*
kêyna 54(3x)	*kêynek 54(8x),55(10x), 56(17x),57(9x)*	*kêyneka bîwayer 56*
kêyneka w. hot birayon 55	*kêynon 54*	*may 54(2x),57(2x)*
may (kêynek) 54(4x),55,56	*mîyerdon 56*	*mîyerik 57(15x)*
pîr(a merdim wer) 55,56(14x),57	*pîyerû pîya 54*	*qicon xwi 57*
qij yey 57(2x)	*şeş hemi biray 55,56*	*tixtor/toxtor 57(2x)*
vêyv 56	*vêyv (kêynek) 56(3x)*	*way 56*
waya qişkek 55	*wird lac yey 57*	*yo cinîyek 57*

26 Piyerê izotopiyan dı, miyanê parantezan dı numre u rıpelê kıtab ayseno. Umara kı işareta ‘x’ dıma yena tekrarbiyayışê ena vacêk mocnena ra.

Cayi

bîn yo sirgûlîyêr 56	*cay birayon xwi 54(2x)*	*cay gezê villin 54*
cayk 54	*dîyar kueşk 55*	*dîyar yo kuêya 56(2x)*
hêt bêra 56	*icad/icara 56(2x)*	*ita, îti ya 54,56*
kîye/kîyi 54(2x),55,56(7x)	*kiştê inîd 56*	*kueşk 54(2x),55(3x)*
mezel 56	*mîyon cilon ra 55*	*miyon zerre kêynek 56*
nata 56	*nata weta 55(2x)*	*nizdî kueşkid 55,56*
nîzdîyonid 55	*pê bêr 56*	*pê bonon 56(2x)*
pê hot kueyon 54,56, 55(5x)	*pê lindon cilonid 55*	*pê yo kuêd 56*
rîyer 54,55(3x),56	*rîyer ser 54*	*sêr çimen û mergon 56*
sêr yo kuê(y) yazûyabona 54,56	*teber/teberid 55,56(2x)*	*tedi 55(2x)*
toq ver 56	*vêr bêr kueşkê xwid 56*	*vêr fêk kêynekid 56*
vêr kueşkê (hot) birayon 54,55(4x)	*vêr kueşkid 56*	*yo het a/yo het ra 54,55*
zerrê kîyi 55(2x)	*zerrê kueşkê birayon xwi 55*	*zerrê pîzê kêynek 5655,56*
zerrê qirikê kêynek ra 56	*zerrê yo kuarîd 55*	*zerre/zerri 55(2x)*

Rocgari

awi hayid 54	*axir 55*	*axîr peynîd 54*
çond ruêj 55,56	*çond waxt 56*	*êr 56(2x)*
eya hel(id) 54(3x),56,57(3x)	*eya ruej 55*	*halag 54,55(7x),56(2x),57(3x)*
hema 56	*her ruej 56(4x)*	*hetonig 56(3x)*
hin 54	*hina 56*	*hona 57*
honc 54,55,57	*ina hel/na hel 56(2x)*	*inkay 55*
key 55	*narê 56*	*newera 57*
ruejib ruej 56 (5x)	*ruejon 55*	*sêr sibay 55*
siba(y) 55,56	*şond(o) 55,56(2x)*	*tim 54(3x),56*
timo tim 56	*waxtag 55*	*yo hefti 57*
yo ruej	*yo rûej 54,55,56,57(3x)*	*yona ray 54*

Hedisayi

di lac cir bên 57	*gezo villin çînên 54(3x)*	*guêr biray ser sond wenên 54*
guêr guêlîk ser sond wenên 54	*her herrin virazena 54*	*kêynon pîra merdim wer kên teber 57*
mar kışen 57	*mîyerik kêynek gen 57*	*nob tepşen 55*
pisîng yers bena 55	*pîr vêşena bena tar 56*	*şîn sêyd 55,56*
zocîyên 56		

Hali

ben şa/bên şa 55, 57(3x)	*çin 54*	*êst 54(2x)*
neftona (55(3x)	*pûeşmon bena*	*qayîl bena 54*
tiz kena/kerd 54	*vêng xwi birnên 54*	*vêşena 56*
wîyên 54	*nîben 55*	*yers bena 55*
weş war 57(2x)	*tiz kena/nîkerda 54(5x)*	*wirzên wî 55*

Merdumo kı bıono eni vacêkan sayê yın dı semboli kamyo ca, obje nu zi name refere keni aye sera waharê yo fıkır beno. Ma vacı merdumo kı cuaver ena estanık nêwenda têna bıono eni vacêkan ra, karakteranê tekst, zemano kı benateyê hedisayan viyereno u objeyi kı metin dı viyereni inan museno u eşkeno derheq vıraştış u şıyayışê estanık dı yo texmin bıkero. Çımıg ena tekst zi zê heme tekstan vacêkan ra vıraziyaya, merdum eşkeno pê eni vacêkan yo versiyona ciya zi bıyaro wıcud. Ma ınka zi bıonı eni izotopiyan u ma eni vacêkan metinı dı goreyê tezadi tesnif bıker.

Tezadi

Cayi: Derheq ena izotopi dı tezadi kı cêr dı ameyi nuştış eni esti.

(1) *ser*	têveranên	*bin*
sêr kuê		*bîn yo sirgûlîyêr*
nata		*weta*
(2) *vêr*	têveranên	*pê*
vêr bêr kueşkê xwid		*pê hot kueyon*
vêr fêk kêynekid		*pê lindon cilonid*
zerri/mîyon		*teber*
zerrê yo kuarîd		*teberid*
(3) *îta*	têveranên	*ica*
nizdî		*duîr*
nizdî kueşkid		*yo hêta*
kiştê înid		*pê yo kuêd*
hêt, tedi		

İzotopiyi kı estanık dı derheqê ca şığulyayi pê tezadiya (1) cuar-cêr, (2) vêrni-peyni/zerre-tever, (3) etya-uca/nezdi-dur tesnif beni.

Rocgari

Estanık dı termi kı derheq rocgar şığulyayi vacêki kı (1) karanê dewam kerdeyan mocneni, (2) hedisayi kı cad biyi u qediyayi inan mocneni, (3) hedisayi kı tekrar keni inan u (4) hedisayi kı yo hel dı (rocgar) bi inan ifade keni u çahar tewıran dı tesnif beni.

(1) Termi kı Fıilian Dewamkeran İfade Keni

çond ruej
çond waxt
çond waxt
êr
her ruej
narê
ruejib ruej
ruejon
yo hefti

(2) Termi kı Hedisayanê Biyaye u Qediyaye Mocneni

axir
axir peynîd
eya hel
eya ruej
ina hel
inkay
sêr sibay
sibay
yo ruej
şond

(3) Termi kı Tekrar Biyayış Mocneni

hina
hona
honc
newera / tim / timotim / yona ray

(4) Termi kı Yo Hel Dı Biyi

awi hayid
helag
waxtog

Karakteri

Benateyê karakteran dı, tezadi, goreyê (1) ceni nu zi camêrd biyayış (2) insan nu zi dêw biyayış, (3) con nu zi kokım biyayış u (4) yo nu zi zaf bıyayışê karakteran vıraziyeno.

(1) *mîyerik*	têveranên	*cinîyek*
bira /biraw pîl		*way / waya qişkek*
cityêr		*vêyv*
di lac		*kêyna /kêynek*
wird lac yey		*wayê hot birayon*
cityêr / tixtor		*vêyv*
mîyerde		*guerim*
(2) *kêynek*		*pîr*
cinîyek		*pîra merdim wer*
(3) *kêyna*		*cinîyek*
lac		*miyerde*

bira	*mîyerik*
way	*cinîyek*
biraw qişkek	*biraw pîl*
(4) *biraw pîl*	*biray yey*
kêyna	*kêynê*
kêynek	*di lac*
kêyneka bîwayer	*vêyv kêynek*
kêyneka wayêr hot birayon	*wîrd lac yey*
yo cinîyek	*qîj yey*
waya qişkek	*pîyeru pîya*

Hali

Estanık dı hali u dırumi kı ma eşkeni benateyê yın dı yo tekili vırazı eni yê.

çîn	têveranên	*est*
wîyena		*bermena*
ben		*nîben*
eftona		*neftona/tersena*
qayil bena		*pûeşmon bena*
weş/weş war		*niweş (kuena)*
wirzên wî		*kuena ra*
ben şa/bên şa		*yers bena*

Kelimayi kı ena estanık dı viyereni xuser yo manayê yın o muhim çınêyo. Ma gereka eni kelimayi kamyo fiil dı şığuliyeni u ena tezadi işaretê çıta kena, kamci mana xu miyan dı kırrışena enê bıvec werte. Gelo vatoğ wazeno pê eni vacêkanê tezadiya mocnayoğan seni yo mesaj bıdo? Mesela benateyê konseptê *pîra merdimwer* u konseptê *cinîyek* seni yo alaqadari vıraziyaya? Nuştoğ/vatoğ wazeno seni yo mesaj bıdo? Una ayseno kı konsepta *pîra merdimwer* zê dêwê estanıkan binan yo karaktera xırab a u ayera pê eno name tewsif bena. Nuştoğ una keno kı wa ena ceni hişa insanan dı pê yo fiila xırab bıyero vir. Pê eno namekerdışi vatoğ wazeno ena fiila aye ya xırab ifşa bıkero u hişa eşnawıtoğ u wendoğ dı una yo imaj bıdo a ceni.

Xura ena ceni zê ceniyan binan nêya, goştê insanan wena. Yena keyeyê *kêyneka wayêr hot birayon* u ber cenena, wexto kı keyna ber nikena a, aye ra wazena gışta xu bınê beri ra derg kero u ya zi gışta aye ra guina aye bısıpo. Ze bırayi keyna enê museni pê destanê yın ceza diyeno cı u aye kışeni. Labelê cuapey bırayi ena keyna piya şıni keyeyê ena ceni u her yo bıra yo keynaya ena ceni dır zewıcyeno. Yani ceniya kı insanan wena benateyê keynayanê aye u insanan dı zewac beno. Ena zi mocnena kı heqiqet dı ena ceni semedê fiilanê xu eno name gena. Nuştoğ

wazeno aye pê fiila xu name bıkero u ena his hişa wendoğ dı zi bımocno ra. Eg ena ceni tewırê insanan ra nêbeni laceki zi nêeşkeni yın dır bızewıci. Versiyonan binan dı herında ena ceni dı yo dêw viyereno. Yani xırabti u dışmenatiya insanan temsil kena u ayera yo insan nê yo dêw yena tewsif kerdış.

Yona unsuro kı *pîra merdimwer* xırab mocneno ra yo qala ena ceni ya. Ceni ze yena keyeyê waya hot bıraran vana: '*him kena gim kena ber şiknena tu wena*". Vatoğ ena çeku dano vatış kı wa wendoğ xırabi u kuretiya aye ra hayidar bo. Ceni, keyna pê şımıtışê guina aye xapinena u vana '*Eg ti ber a mekirî ez ber kena a hem tu wena hem zî birayon tu wena'*. Yani keyna mewer zi pê guina aye idare kena! Hona zeg yena keyeyê xu keynayanê xu ra zi una vana u yın tehdit kena: '*Bueyê merdimun yena mi pirnik ver*'. Eno ifadeyê aye mocneno ra kı tewırê insanan boyê yın ra fam kena u zê heywananê koviyan zaf hol boy gena, eşkena boya insanan zi boyan binan ra têveco. Ena zi derheq tewırê ena ceni yo fıkır dano ma.

Estanık dı ifadeyê "*vêyv kêynek, kêynekê ma ra xû kên von tu sarrê daykê ma daw wi"* ra una yeno famkerdış kı eni ceniyi bıraranê keynek dı zeweciyayi la hona zi aye ra xu keni çımıg merga dadiya xu ra aye mesuldar vineni u wazeni aye ra heyfa xu bıgıri. Ayera yo mar keni miyanê auka aye u keyna zi a auk wena, qandê coy zerra aye maseno u mêrdeyanê xu ra vani, waya şıma nêweşa qıcan a, cı rê botan keni. Cumlaya corin dı ifadeyê '*xu kên*' u kerdına yın dı yo tekılê vıraziyena u wendoğ zaneno kı eni keyneki wazeni zerar bıdi keyneka wayerê hot bıraran.

Keyneka wayêr hot birayon -*ceniyek*- zi holê temsil kena. Vêrniya estanık dı dadiya xu ra musena bırayê aye esti u zaf dur dı cuyeni, wazena inan bıvino. Pê hetkariya dadiya xu veciyena rahar, şına resena koşka bıraranê xu. Keyeyê yın kena pak, cı rê werd pocena. Yo roc cı rê adır beno lazım, keye ra veciyena, şına tever. Yo ceniya merdımwer cı rê dışmenati kena, her roc yena keyeyê bıraranê aye u guina aye wena. Coka pira merdımwer guina aye wena, keynek roc bı roc bena neçar. Bırayê aye ena hedisa ra beni hayidar u ceniya merdımwer kışeni. Ena gering zi botanê ena ceni sera bırari a keyna aye beni serê yo koy dı verdeni. Uca dı yo cıtyer keyna vineno, aye xelısneno u tedı zewıcyeno. Eno sebeb ra keyna zot dana bırayê xu u lınga bırayê aye dı asteyê mar veciyeno. Keyna ra wet ço nêeşkeno o aste bıveco.

1.2 Unsurê Grameri/Unsurê Sentaksi

Estanık dı qehremana muhim bı *kêyneka wayêr hot birayon* şığulyeno u merdum vineno kı ena karakter zaf muhim a. Versiyonanê binan dı bırawo qıckek waharê yo name wo u nameyê yı Heso Çaharçım o, ena versiyon dı nameyê eni bırayi nêviyereno. Behsnêkerdışê nameyê eni bırayi-merdum eşkeno mana bıdo cı kı-ehemiyeta karaktera vêrin (*keyneka wayêr hot birayon*) zêdineno.

İfadeyê *cayk benu cayk nêbeno* xuseriya rocgar u cayê biyaye mocneno u eno mana şedineno.

Estanık dı semedê karakteran kelimayi sıfetan zaf nêşığuliyeni u nuştoğ/vatoğ wazeno xırabtiya karakteran pê sıfetan nê, pê kerdena inan bımocno u una wendoğ/goşdar dı yo tesir vırazo. Yani nuştoğ/vatoğ heme çi direkt nêvano goşdar/wendoğ hesneno pê. Eno sebeb ra ena zi ma eşkeni vacı kı estanık têna xıtabê qıcan nê xıtabê pilan zi kena. Wextog keyna hetê pira merdımwer ra yo xırabê vinena, neheqê ra nu zi botan ra yo hedisaya xırab yena aye sare, vatoğ ifadeyo zê 'Heyfo kı keyna ena xırabê diya', 'keyneka feqir' nêşığulneno u goşdar dı una yo hisiyat peyda beno: 'Gelo neheqê kı ena keyna vinena, botan kı ameya ena keyna sera kam wext beno eşkera?' Vatoğ eni ifadeyan nêşığulneno kı wa goşdar enê sera bıfıkıriyo u xu hadre kero. Vatoğ, ena muhakeme goşdar/wendoğ ra wazeno. Nêşığulyayışê eni ifadeyan mereqê goşdar zêdineno, estanık têna bena enteresan.

Cumlayi estanık sade yê u merdum asan fam keno. Xura eger una mebo yo estanık asan fam nêbena. Mıxatabê estanıkan her dormaleyê heyati ra yê; qıci, pili, keynayi, camêrdi. Ayera gani zıwan asan bıbo, şifreyi gani ehend asan bıbi kı wendoğ/goşdar bıeşko şifreyan deşifre bıkero.

2. USUL U METODÊ İFADEKERDIŞİ/SEWİYAYA HİKATKERDIŞİ

Ma ena estanık hirı sewiyayan dı tehlil keni, u sewiyaya dıyın sewiyaya hikatkerdışi ya. Sewiyaya dıyın dı vıraştış u forma estanık tehlil beno. Estanıka *keyneka wayêr hot birayon* dı vatoğ teverı ra wo, şexıso hirın o. Zerra karakteran dı çı esto aye ra hayidar o, waharê zanayışi wo. Karakteran dano qıseykerdış u qalanê karakteran, direkt nê, çarnaye, ano zıwan. Estanık wexto viyerte dı biya labelê Zazaki dı estanıki eğleb wexto hira dı vaciyeni. Şığulnayışê wexto hira mocneno kı hedisayi kı estanıkan dı viyereni hergo wext u hergo ca dı tekrar beni.

Ze ma bıon ifadeyanê estanık, ma vineni, dersi kı ma gereka hedisa u waqayan ra bıgır pê zıwano fesih u eşkera ifade beni. Goşdar ze estanık goşdari keno heme hedisa u waqa ra hayidar o. Meselayi kı karakterê estanık tera hayidar nêyo goşdar eni meselayan ra xeberdar u aşina wo. Hedisayi kı estanık dı viyereni herg yo waharê yo neticaya net ê u goşdar/wendoğ nêeşkeno eni hedisayan pêser tewil bıkero, mana bıdo cı. Vatoğ/nuştoğ pers nêperseno, yo hedisa nu zi yo kerden vatoğ seni vato una yeno vinayış, zobina yo mana nêkırrışeno. Tekiliya sebeb u netica sade u eşkera wo, kompleks u girift nêyo. Aye ra eni hedisayi u meselayi rocgar u cayo ciyayın dı tekrar beni.

Tehlilê ena sewiya hetê semiyotiki ra dı tewırê modelan ra havılê vineno: (1) Şemaya kerdoğanê vaciyayışi u (2) şemaya xasi u hikatker. Eni modeli, vırazyayışê estanık ifade keni. Merdum eşkeno eni modelan têna yo paragrafa estanık nu zi piyerê estanık dır tetbiq bıkero.

Ma hêvêr bıon şemaya kerdoğanê vaciyayışi ra. Ena şema şeş heb kerdoğanê hikat mocnena u piyerê tekıliyanê estanık u umumen heme tewırê bestiyayışê insanan ana çıman ver.

A) Şemaya Kerdoğanê Vaciyayışi

Ena şema, 'sahaya kerdeni' kı Propp pê detayan mota ra, inan kena sade u qehreman, karaktero xırab, hetkar mocnena. Tablo, tekıliyana cêrinan tewsif kena:

1. Kerdoğ/Subje (Eksena Waştışi)

Ena tekılê, tekılêya tor muhim a. Eger yo subje mebo yo kerdoğ zi nêbeno u kerdoğ zi bê subje nêbeno. Yo kerdoğ geyreno çik. Eno çi çiyedo aysaye, yo insan nu zi yo eşya, hergo çi beno. Reyrey kerdoğ u cıgeyrayış yoyı ra zêdêr zi beni. Tabi eno kerdoğ u subje zê kerdoğ u subjeyê grameri nêyi.

Kerdoğ: *Kêyneka wayêr hot birayon* (K)

Subje: Bırayi (S1), adır vinayış (S2), waştışê masumiyeta cı fam biyayış (S3)

2. Hetkar/Manikar (Eksena Vıraştışi/Eksena Quweti

Ze kerdoğ geyreno çik, eno geyrayış dı hetkar u manikeri yı esti. Eni subje, xısusiyetê zerrın nu zi insani beni. Mesela pere u cerasumê beni hetkar, xızonê u keslanê beni maniker.

Yo varyantê dışmeni zi anti-kerdoğ o. Anti-kerdoğ, cıgeyrayışê yo kerdoği rê beno mani, cı vero beno. Tekıliya kerdoğ u anti-kerdoğ hergo tewır hedisayan karakterize kena; qehreman-karaktero xırab.

Hetkar: Dadi (H1), her (H2), bırawo qıc ve bırayi bini (H3), keynaya pira merdımwer (H4), mar (H5), cıtyer (H6)

Maniker: Dadi (M1), goş pê nêkuayışê iqazan (M2), muraya almast (M3), pısing (M4), ters (M5), Karakteri xırabi: pira merdımwer (M66) u keynaya aye (M7)

3. Şırawıtoğ/Gırotoğ (Eksena Komunikasyon)

Şırawıtoğ awo kı kerdoğ dı yo fıkır peyda keno u kerdoğ semedê eni (merdumi nu zi fıkıri) veciyeno rahar. Yani pê yona ifade ma eşkeni vacı kı şırawıtoğ dest pê kerden keno. Gırotoğ dı waştışê yo kerden nu zi ihtiyaciya yo kerden vırazeno. Sewda u mecburiyeti, "*modalit*" yeni name kerdış. Kontrat zi benateyê şırawıtoğ u gırotoğ dı vırazyeno. Ze gırotoğ eni modalitiyan peyda keno hini semedê cıgeyrayışi hedre wo.

Şırawıtoğ: Kêmasiya bıraran (Ş1), waştışê bıraranê xu vinayış (Ş2)

Gırotoğ: Keyneka wayerê hot bırayan (G)

Leteyi Estanıki

Letewo Yoyın: Weziyetê Destpêki

Estanık,-zê heme estanıkan-pê formelê *cayk ben cayk nêben*-dest pê kena u pê *hot keynê bên* dewam kena. Weziyetê destpêki pê cumlaya '*Dayê ez wazina şuêr cay birayon xwi ya*' qediyeno. Eno qısım dı *keyneka wayêr hot birayon* u hot heb embazi aye esti. Ena lete, semedo kı hişa goşdar/wendoğ dı hisiyatê 'kêmasiya bıraran' bıyaro zıwan o sebebı ra esta. Keyna u embazi aye diyalog ra pê herg yo gorê bıraran xu sond waneni la keyna manga sera sond wanena u a hel dı arqılyena cı bırayi aye çıni. Cı rê beno mereq u ena kêmasê (Ş1) his kena u wextog şına keye, dadiya xu ra musena hot bırayi aye esti u wazena şiyero bıraran xu het (Ş2).

Letewo Dıyın: Semedê Bıraran Xu Vinayış Rahar Veciyayışê Keyna

Keyna (K), dadiya xu vera geyrena kı şıyero bıraran xu het. Hêvêr dadiya aye wazena cı rê bıbo mani (M1) la keyna hona dadiya xu vero geyrena u ena dor dadi rola xu ya maniker ra veciyena, bena hetkar (H1) u semedê şıyayışê verê bıraran cı rê yo hera herrın (H2) vırazena. Keyna, rahar dı muraya almast (M3) vinena, haya xu nêancena (M2) u ayera cerıbnayışo vêrin dı sere nêbena.

Letewo Hirın: Resayışê Verê Bıraran ê Keyna

Keyna, resena koşka pey hot koyan ê bıraranê xu (H3) u kuena miyanê koşk, der u dormaleyê koşk ruena, kena pak u bıraranê xu rê şam kena hedre. Rocanê vêrinan dı xu bıraranê xu ra nımnena, cuapey bırayi aye keyna vineni. Piyer piya beni şa u yo ca dı cuyeni. Keyna, waştışê bıraranê xu vinayış (Ş2) ana ca.

Letewo Çaharın: Keyna, (K) hini verê bıraranê xu dı manena. Bırayi aye keyna hesneni, vani '*ti çi bûr ti gon eyi çî ra tay çî bid ci, eger ti ci mêd, ya yêrs bena û welcaxon ona to sarrî ser'*. Keyna, pısing nêvinena u zaf zi goş panikuena (M2). Pısing, (M4) adır kena hona. Semedê vinayışê adıri (S2) keye ra veciyena, kuena dur u yo koşk dı hot heb keynayan (H4) ra hetkarê wazena. Yi zi vani eg dadiya ma to bıvino zerar dana to la honci zi cı rê hetkarê keni u adır dani cı. Piramerdımwer (M6) yena keye, vana ez boyê insanan gena u keynayanê xu tersnena. Keynayi heme çi ra behs keni. Pir (M6) keyna dıma şına. Rêça toleyê dexniyan ra şına u resena koşka hot bıraran. Ber kuena u keyna tersnena, vana, eg tı gışta xu bınê beri ra derg mekeri ez ber şıknena to wena. Keyna tersena (M5) u zê aye kena. Eno weziyet yo çend roc dewam keno, peyni dı keyna bena neçar la verê bıraranê xu dı ena hedisa ra qal nêkena. Bırayê aye weziyetı ra hayidar beni u keyna rê dam nani ro, aye kışeni. Her yo bıra yo keynaya pir dı zewıcyeno.

Letewo Pancın: Buhtan Bıyayışê Keyna

Keyna (K) u hot keynayê pira merdımwer (M7) hini yo keye dı maneni. Kışyayışê dadiya xu ra keyna mesuldar vineni. Yo tirmar keni miyanê auka keyna u vani keyna gurewo xırab kerdo. Bıraranê keyna xapineni u wazeni keyna

bıdi kıştış. Bırayi nêwazeni waya xu bıkışi. Bırawo qıc aye beno serê yo koyi u uca dı verdeno.

Letewo Şeşın: Fambıyayışê Masumêya Keyna

Keyna, (K) serê yo koyo yazyabon dı tıktêna manena. Bınê yo sırgulêr dı yo mar (H5) marê pizeyê keyna dı xeber dano. Yo cıtyer (H6) enê eşnaweno. Yeno verê keyna u vano mı dır bızewıc. Keynaya bêçar u bêwahar zi enê qebul kena. Cıtyer (H6), keyna beno keyeyê xu. Xeber dayışê maran ra musawo kı pizeyê keyna dı yo mar esto. Pizeyê keyna ra mar veceno u kışeno. Keyna zi enê ra musena kı pizeyê cı dı yo mar (H5) esto u semedo kı wazena masumiyeta cı eşkera bo, zot dana bırayê xu. Zota aye una ya: "*Birawo birawo, ti şuêr pê bonon, mela estê mar şuer tu lingona. Dermon dêrd tu qet çîniyeb, ti biyêr kêy mi mele dêrzînê dêst mi darbê lingê tuyad hama ya weşib*". Keyna, cıtyeri dır zewıcyena, dı heb qıci aye beni. Benate ra serri viyereni. Bırawo qıc yo roc uca ra viyereno. Lıng pışte wo, her nışte wo. Qıci aye eni merdumi vineni. Xeber dani marda xu. Keyna, merdumi ra vana bê, ez o esteyê mari lınga to ra veci. Keyna, esteyê mari lınga bırayê xu ra vecena. Çı bıyo şıyo bırayê xu ra vana. Mêrık geyreno a. Bırayi heme (H3), ceniyanê xu (M7) verdeni u newera zewıcyeni. Peyni dı keyna resena mıradê xu u bırayanê xu dı heyatêko mesud viyarnena (Ş2).

B) Şemaya Kakılın

Ena şema, geyrayış pê heme detayan mocnena ra.

Aqit: Keyna (K), ze embazanê xu dı kay kena musena kı bırayê aye çını u ena zi keyna dı yo hisiyatê kêmasi vırazena. Semedê ena kêmasi (Ş1) dadiya xu dı qal kena u dadi ra musena kı hot heb bırayi aye (S1) esti. Kêmasiya bıraran his kena u ena zi aye dı yo hisiyata vêrê bıraranê xu şiyayış (Ş2) vırazeno.

Testê Qimbiyayışi: Keyna, letewo dıyın ê estanık dı vera dadiya xu geyrena u peyni dı dadiya aye cı rê bena hetkar. Dadiya keynek zana kı keyna têna nêeşkena şıyero verê bıraranê xu. Cı rê yo hera welın vırazena. Keyna, cerıbnayışo vêrin dı başer nêkena la peyni dı resena koşka bıraranê xu.

Serkotış: Testo kı qedera keyna belu keno eni testan ra yo zi ğeyreta resayışê verê bıraranê xu yo. Keyna, dora dıyın dı eno testi ra viyerena. Keye dı ze çik wena, nêdana pısing u eno testi nêviyerena. Adır vinena, la toleyanê dexniyan rışnena erd, ayera ceniya merdımwer keyna rehet vinena. Pir, aye ra wazena gışta xu bınê beri ra derg kero u ya zi tersan ver zê pir kena, eno testi ra zi manena. Bena teyşan, lezabez auk wena u tirmar nêvinena, eno testi ra zi manena. Ze cı rê buhtan beno, zot dana bırayê xu ro. Testo peyın ra viyerena u resena bıraranê xu. Estanık zi zê estanıkan binan pê yo neticaya weş qediyena.

Testê Wesıfnayışi: Ze resena koşka bıraranê xu, ya zi bırayê aye zi zaf beni şa. Peyniya estanık dı masumêya keyna fam bena u bırayê keyna poşman beni. Lakin ena poşmanê ifade nêbena, goşdar hesiyeno eno xısus.

3. SEWİYAYA XORIN

Ena sewiya ra sewiyaya tematik zi vaciyeno. Ena sewiya nêaysaye ya u pê mefhuman ifade bena. Ena sewiya dı benateyê hisiyatanê karakteran u dınyaya teveri dı-sewiyaya nişanan-tekılê vıraziyeno. Tekst dı çı tewır ercınayışê muhimi esti eni ifade beni. Semedê werte vetışê eni ercınayışê muhiman persi unayın persiyeni:

-Eger ma tezadanê sewiyaya yoyın u dıyın pê yo çend mefhumanê muhiman (mefhumanê şemsiya) dı bıyaro yo ca çı tewırê tezadi veciyeni?

-Miyanê metin dı kutubanê manayê nêaysaye seni tesnif beni?

-Çı tewırê ercınayışan ra etya dı behs bena?

Estanıka *kêyneka wayêr hot birayon* dı problemo tor muhim benateyê *keyna* u *pîramerdimwer* dı viyereno. Awo kı karakteran keno hol nu zi xırab, kerdenê inan a. Seni kı mı cor dı vato ena estanık dı semedê karakteran sıfeti nêşığulyayi, kerdenê yın şığulyayi u goşdar/wendoğ ra waziyeno kı wu bı xu pê vinayışê karê karakteran qerar bıdo kamci karakter hol kamci karakter xırab o. Labelê; hol tımotım hol, xırab tımotım xırab nêyo. Çımıg keynayê *pîramerdimwer* vêrniya estanık dı keyna rê beni hetkar. Estanık dı hot bırayê keyna-kı holan/insanan temsil keni-ze keyna rê buhtan beno aye ra nêperseni se biyo se nêbiyo, lezabez qerar dani u keyna beni pey hot koyan dı verdeni. Labrê eno zi problemê keyna u keynaya *pîramerdimwer* nêqedineno. Çımıg ê kı bıraran sera tesir keni u yın waya yın sera xapineni aye zi eni keyna yê.

Eger ma tezadanê sewiyaya yoyın pê mefhumanê nêaysaye u umumi ifade bıker tezadiyi cêrin yeni ma vera.

Kêmasiya bıraran ←――――――――→ Estbıyayışê Bıraran

Estanık dı tezadiya-bêlka zi-tor muhim ena ya. Kerdoğ, vêrniya estanık ra heta peyni, pê ena kêmasi u motivasyon hereket kena. Vêrniya estanık dı yo sond wendış sera keynayi miyanê yobinan dı mınaqaşa keni u keynaya ma musena hot heb bırayi aye esti. Vana, qey bırayê mı esti u ez yın nêşınasnena, ez verê yın dı nêya. Dest kena pê, kuena rahar u eno geyrayış u waştışê bıraranê xu resayış heta peyniya estanık dewam keno.

Hayidar Biyayış ←――――――――→ Hayidar Nêbıyayış

Dadi, keyna ra vana heta tı meşiyeri koşka bıraranê xu hera xu ra mevac '*çoş*', la keyna goşdarê nêkena u ayera hero herrın beno vıla. Cerıbnayışo dıyın dı diqet kena u resena mıradê xu. Ze resena koşka bıraranê xu bırayi vani tı gereka çı bıweri bıdi pısing zi, goş pê ena tewsiye nêkuena u ayera pısing miza xu verdena adıri, adır şıno hona, nêeşkena werd bıpoco. Eno sebeb ra semedê adır vinayışi şına tever u hedisayi xırabi beni.

Merg ←――――――――→ Cuya/Heyat

Karaktera xırab-*pîra merdimwer*-çımanê keyna tersnena u her roc yena guina aye wena. Bırayi mesela museni u pir kışeni. Keynayê ena pira merdımwer cı rê buhtan keni. Veyvi wazeni keyna pê destanê bıraran bıdi kıştış u tera heyfa dadiya xu bıgıri. La bırayi qeymiş aye nêbeni, keyna beni serê hot koyan dı verdeni. Qeymiş nêbeni keyna bıkışi la aye uca tıktêna verdeni.

Holê ◄――――――――► Xırabê

Keynayê anti-kerdoğ-*pîra merdimwer*-verê estanık dı keyna rê beni ardımci, adır dani cı la merga dadiya xu dıma keyna ra xu keni. Dadiya yın xırabê temsil kena, çımıg her roc guina keyna wena u keyna pê kıştışi gêf kena. Keynayê ena pir zi anti-kerdoği rê hetkarê keni u karakteri xırab ê. Mocnakê masumê *keyneka wayêr hot birayon* zi nımuneya holê ya. Masumêya cı ze maro kı bınê dara sırguliyer dı qal keno o wext fam beno u cı rê ardım beno.

Xetakarê ◄――――――――► Masumê

Keyneka wayêr hot birayon bêxeta ya u masum a, wext pê sayeyê cıtyer mar zerra aye ra veciyeno xelısyena. Zewıcyena u yo keyeyê aye beno. Bırawo kı zot diyaya pêro a zot qebul biya u lınga yı masaya, yo hekimi ra zi derman nêdiyo. Serran dıma yeno nızdiya keyeyê keyna u laci keyna yı vineni, yeno verê keyna, keyna, este lınga yı ra vecena. Keyna xu dana şınasnayış u newera yeni yoca.

Tekst dı çı tewırê ercınayışê universali esti u inan ra behs biyo? Ma ınka zi bıonı metin dı hetê sosyoloci u kultur seni yo tekilê vıraziyena? Wendoğo eyroyın metini ra çı museno? *Keyneka wayer hot birayon* eyro ma ra vana se?

1- Estbıyayışê bıraran muhim o u keyna eger bırayê aye çınêbi yo kêmasi ya. Estanık dı eno weziyet pê persa *Dayê qey biray mı çîn?* dest pê keno u keyna ena kêmasi ra ancax bad yo diyalog hayidar bena. La ena pers uca dı nêvındena u keyna hela kı musena bırayi aye esti kena kı bıraranê xu reso u yın bıvino.

Hona, vêrniya estanık dı keynayi goranê bıraranê xu sera sond waneni u vani '*Guêr biray mi mirîed'*. Yani eger keynayan ra yo zur bıkero bırayê aye yo xırabê vineno u goreyê eno sond eger keynayi zur bıkeri zerar veynayışê bıraranê xu ra beni razi.

Way u bırayi veyşayeyê yobinan ê. Coka bırayi qeymiş nêbeni waya xu bıkışi, aye beni koy dı verdeni, keyna zi una yo zot dana bırayê xu rê kı wa bırayi aye lıng a esteyê mari bıveciyo la têna ya bıeşko este bıveco. Ena zi mocnena kı keyna etya dı wazena yo cezaya şenık bıdo bırayê xu.

2- Ceniyi miyanê cuya dı waharê yo rola pasif ê. Letewo peyın (letewo şeşın) dı keyna ze serê koy dı têna manena teklıfê zewac ê cıtyer qebul kena çımıg bêçare menda. Eno dırum mocneno kı ceniyi heyata içtimai dı zê camêrdan aktif nêyi. Ceniyan pasif, camêrdan aktif motış estanıkan dı xısusiyetêka umumi ya. Estanıki kı tedı "qehremana masum u eziyetvinayoğ" esti etya dı "cısnê qehremanan

gereka çarçewaya sınıf u duzena sosyal bıyero famkerdış u masumiya qehreman u eziyet vinayış ideolojik vırazyeno."[27]

3- Ceniyi/keynayi miyanê keye ra, camêrdi teveri ra mesuldar ê. Sermiyan camêrd o, keywan ceni ya. Camêrd teverı dı xebıtyeno, seydarê keno, ano, ceni zi kena hedre, kena pak, ruwena, şuwena, pocena. Keynaya ma zi nemac dı warzena, keye dana arê, kena pak, werd pocena. Bırayi zi her roc şıni seyd. Eni xısusiyeti derheqê werte veciyayışê estanık zi malumat dani. Yani estanık wexto kı insani eğleb pê seydari keye kerdini ê wextan ra behs kena.

4- Adır, semedê cuya zaf muhim o. Endêk muhim o kı ze pısing adır kena hona keyna zaf qehıryena. Semedê adır vinayışi şına pey hot koyan. Coka adır heyata insan dı tor muhim o.

5- Karaktera xırab pê kerdenanê xu mocnena kı ya yo insan nê, zobina tewırê vıraşteyê Homayi ya.

6- Merdımatê, ganiyan dano çiko xırab kerdış. Keynayê pira merdımwer, *kêyneka wayêr hot birayon* mesuldarê kışiyayışê dadiya xu vineni, ayera tirmar erzeni miyanê auka aye, cı rê buhtan keni. La dadiya yın her roc guina keyna şımena u zerar dana cı. Semedo kı a pir dadiya yın bi, xetaya dadiya xu nêvineni u keyna ra xu keni. Hetta bıtersi dadiya yın yın zi wena, hona zi wazeni heyfa aye keyna ra bıgıri.

7- Masumê yo roc veciyena werte. İnsan çendêk buhtan cı rê bıbo zi peyni dı masumiya cı veciyeno. Estanıki pê yo neticaya weş/şaker qediyeni. Çımıg beniadem ihtiyaciya yı hewi esto. Eger estanıki pê neticaya xırab bıqedi hewiya insan beno kêm. Gereka awo kı peyni dı huyeno neheq nê waharê heq bo.

NETİCA

Rêzbıyayışê estanık ra merdum ena estanık yo hedisaya raştıkin hesıbneno. Heqiqeti kı etya dı viyereni mumkin o kı heme ca dı bıviyeri. Goşdar/wendoğ eno tekst realist vineno. Eno tekst maneno estanıkan binan. Çımıg vêrniya estanık dı '*cêk bên niben*' vaciyeno. Eno zi mocneno kı ena hedisa belka zur a belka raşt a, feqet mumkın o kı her ca dı hedisayi unayın bıbi. Ena estanık tor zaf zi semedê keynayan ameya vıraştış. Keynayi gera diqet bıkeri, raharı ra şiyayışê xu rê, ronıştış u warıştışê xu rê camêrdan ra zêd diqet bıkeri.

Estanıki, biyaye u hedisayi kı ihtimal esto biyeri insanan sera inan pê zıwano mubalağayın vaciyeni. Estanıkanê heme zıwanan dı biyayeyi, teşwışeyi, lejê holê u xırabê, xetakariya insanan, ğelet famkerdış, meselayê ceni u camêrdan, ehemiyeta familya unsuri muşterek ê. Ze merdum oniyeno qıseydayışê heywanan, dêwan u periyan u hedisayanê natabi merdum vineno kı heme çi semedê insan vıraziyawo. Heme tewırê dêwan, periyan dı ma xu rê qal vani, ma zerra xu dı

---

27 Cristina Bacchilega, *Perspectives on the Innocent Persecuted Heroine in Fairy Tales,* Western Folklore, C. 52, Num. 1, (Konunpeyin, 1993), r. 2.

qıse keni. Edebiyat dı mubalağa u gırd kerdış tabii wo, u edebiyat bêmubalağa nêvırazyeno.

Her estanık dı yo qehremano esas, karaktero xırab, hetkarê qehreman nu zi karaktero xırab, yo rayerti, serkotış nu zi xetakerdış esto. Ze merdum estanık hetê semiyotik tehlil keno merdum vineno kı sewiyaya yoyın dı heqiqet hol nêaysena u ancax pê tehlikerdışê sewiyaya dıyın u hirın estanık hina hol fam bena. Ena estanık dı ehemiyeta waharê bıraran biyayış, ihmalkarê, bawerê, masumê ra behs beno. Estanıki Zazaki gani hetê ciya ciya metodan u teoriyanê edebiyat bıyeri tehlil kerdış u estanıkanê zıwanan binan dı biyeri têveranayış.

ÇIMEYİ

Aldatmaz, Nadire Güntaş, *Folklorê Kırmancan Ser O*, Roşna, Diyarbakır, 2014.

Adabeyi, Feyza, *Waya Hewt Bıraran, Estanekanê Sêwregî ra*, Vate, İstanbul, 2005.

Apuhan, Danyal, *Vıstunıkuni Zazakiye Çewlig dı Bawerî Bêbıni*, Tezê Lisanso Berz, Universitaya Bingol, 2015.

Aydın, Suphi, "*Kêyneka Wayêr Hot Bırayon*", *Welat Şêrq ra Sonîk/Marchen aus dem Morgenland*, Landeszentrale für politische Bildung, Hamburg, 2015.

Bacchilega, Cristina, *Perspectives on the Innocent Persecuted Heroine in Fairy Tales,* Western Folklore, C. 52, Num. 1, Kanunpeyin, 1993.

Bor, İsmet, *Vistonıkê Dadîya Mi*, İstanbul, Roşna, 2013.

Brownen, Martin-Felizitas, Ringham, *Dictionary of Semiotics*, Cassell Wellington House, London, 2000

Chandler, Daniel, *Semiotics-The Basics*, Routledge, Abingdon, 2002.

Çelker, Xal, *Welat ra Şanıkê Şani*, Tij Yayınları, İstanbul, 2005.

Çiçek, Ali Aydın, *Sayê Marû*, Vate, İstanbul, 2012.

Eco, Umberto, *Semiotics and the Philosophy of Language*, Indiana University Press, Bloomington, 1984.

Hilkecikî, Memê, "*Weykî w Huwt Birî*", *Bîrnebûn*, İsveç, 1999, S.7.

Jones, Steven Swann, *Perspectives on the Innocent Persecuted Heroinein Fairy Tales,* Western Folklore, C. 52, Num. 1, Konun, 1993, r. 13.

Kurij, Seyîdxan, *Arwûn û Lûy-Sonikî Çoligî*, Nûbihar, İstanbul, 2014.

Licokic, Mihanî, *Sanıkan û Deyiranê Lıcê ra*, Vate, İstanbul, 2007. r.73-86.

Mahmeşa-Vizêr ra Ewro Istanıkê Zazayan, Vêjiyaişê Tiji, İstanbul, 2007.

Malmîsanij, "*Pira Hewtsera*", Folklorê Ma Ra Çend Numûney, Çapo 2., n.ç., Diyarbekır, 2000.

Nöth, Winfried (1990), *Handbook of Semiotics*, Bloomington, IN: Indiana University Press.

Saussure, (1916/1983), *Course in General Linguistics* (çarnayoğ: Roy Harris), London: Duckworth.

Wintle, Justin, *Makers of Modern Culture*, Routledge, 2002.

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi
Yıl:3, Cilt:3, Sayı:5, Haziran 2017, ss. 113-128

FONOLOJÎYA DEVOKA ZAZAKÎ YA GIMGIMÊ

Phonology Of Gimgim's Zazaki Accent

Zazakinin Gımgım Ağzının Fonolojisi

İbrahim BİNGÖL[1]

KURTE

Di vê gotarê de em di devoka zazakî ya Gimgimê de li ser mijara fonolojîyê rawestîyan. Me xwest ku em dîyar bikin bê ka di devoka Gimgimê de çend deng hene, çend deng dengdêr in, çend deng nedengdêr in, deng çawa diguhere, çawa racidive, çawa dikeve.

Derbarê fonolojîya zazakî de xebatên serbixwe pir kêm in. Yên li ser fonolojîya devokan jî hîn kêmtir in. Divê di vî warî de xebatên taybet bên kirin. Belkî bi vî awayî standardîzekirina zazakî hêsan dibe.

Bêjeyên Sereke: Fonolojî, Deng, Dengdêr, Nedengdêr, Devoka Gimgimê.

ABSTRACT

This article deals with the phonology of Gimgim's zazaki accent. In this article we focus on how many sounds there are, how many sounds are vowels, how many are consonants, how sounds change, how they contract, how they drop in Gimgim's accent.

About the phonology of Gimgim's accent few studies have been conducted. The ones about the phonology of accents have been conducted fewer. In this

1 Xwendekarê doktorayê li Şaxa Makezanista Ziman û Wêjeya Kurdî ya Zanîngeha Zaxoyê ibr - himbingol@hotmail.com

field it is necessary to conduct special studies. Maybe in this way standardization of zazakî can be easy.

Key Words: Phonology, Sound, Vowel, Consonant, Gimgim's accent.

ÖZET

Bu makalede Zazakinin Gimgim ağzının fonolojisini ele aldık. Gimgim (Varto) ağzında kaç ses var, kaç ses ünlü, kaç ses ünsüz, sesler nasıl değişiyor, nasıl büzüşüyor ve nasıl düşüyor bu gibi sorunları ele almaya çalıştık.

Genel olarak Zazaki Fonolojisi üzerine çalışmalar çok azdır. Hele şivelerin fonolojisi üzerine olanlar ise yok denecek kadar azdır. Bu alanlarda özel çalışmaların yapılması gerekir. Belki böylelikle Zazakinin standartlaşması da kolaylaşır.

Anahtar Kelimeler: Fonoloji, Ses, Ünlü, Ünsüz, Gimgim Ağzı.

DESTPÊK

Ku em bibêjin ku ziman bi xwe deng e, ev yek dê ne mubalexe be. Bi rastî kes nikare zimanekî bê deng bihesibîne.

Heta niha bi giştî di zazakî de bi taybetî jî di devoka Gimgimê de li ser pergala deng xebat nehatine kirin. Ev mijar kûr û dirêj e, divê li ser vê lêkolîn û xebatên zanistî bên kirin. Em li vir tenê bi gelemperî li ser fonolojîya devoka Gimgimê radiwestin û amaje dikin ka di axaftina rojane de deng çawa diguherin, çawa racidivin, çawa dîftongayz dibin hwd.

Wekî tê zanîn sê devokên zazakî yên mezin hene. Ev sê devok wekî devoka Bakur, devoka Navendî û devoka Başûr hatine dabeşkirin. Xuya ye ku ev dabeşkirina van devokan li gor herêman hatiye kirin lê bi vî avayî hinek tevlîhevî çêdibin. Li gor mezheban dabeşkirin çêtir xuya dike. Em dikarin van sê devokên mezin wiha dabeş bikin:

1) Yên ku dibêjin "Heq razî bo/Xwede razî be" yanê devoka bakur, piranîya wan Alewî ne.

2) Yên ku dibêjin "Homa razî bo/Xwede razî be" yanê devoka navendî, piraniya wan Şafî ne.

3) Yên ku dibêjin "Allah razî bo/Xwede razî be" yanê devoka başûr, piraniya wan Hanefî ne.[2]

2 Ji bo agahiyên eşîrên zazayan û mezhebê wan bnr. Ercan Çağlayan, Aşiretler Raporu'na göre Zaza Aşiretleri, dnd. Zazalar, Kültür ve Kimlik, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ç. 1 Îstanbul, Mart 2016, r. 203.

Devoka Gimgimê dikeve nav gruba “Heq razî bo”. Em dikarin bibêjin di Gimgimê de axêverên vê devokê hema hema hemû Alewî ne.

Navçeya Gimgimê bi fermî girêdayî başarê Mûşê ye. Navê wê yê fermî Varto ye. Li bakurê Gimgimê bajarê Muşê, li rojhilat navçeya Bulanikê, li başûr navçeyên Tekman û Hinisê, li rojavayê wê jî navçeyên Kanîreş û Bongîlanê hene. Derdora wê bi çîyayan dorpêçkirî ye. Li başûrê wê çîyayên Şerefdînê, li rojhilat çîyayên Xanşerefê, li bakur jî çîyayên Bîngolê cih digirin. Rûpîva wê 1418 kîlometre kare ye. Ji deryayê bilindahîya wê jî 1650 metre ye.[3]

Devoka Gimgimê ji alîyê fonolojîyê ve ji devokên din hinek cudatir e. Xuya ye ku ev cudatî piranî ji bandora kurmancî tê. Çimki derdora gundên zazayên Gimgimê bi hemû gundên kurmancan hatiye dorpêçkirin. Di têkîliya zazayan û kurmancan de, bi taybetî jî di danûstendinan de, zaravayê kurmancî serdest e, yanê di nav zazayan û kurmancan de zimanê aborî kurmancî ye. Bi gotineke din di guhertina dengên devoka zazakî ya Gimgimê de tesîra “temasê zimên” (*language contact*) gelek e. Lê ev mijar çarçoveya vê gotarê derbas dibe.

Wekî tê zanîn di xebatên zimên de du rêbazên bingehîn hene:[4]

1) Rêbaza senkronîk

2) Rêbaza dîyakronîk

Di vê xebatê de me rêbaza senkronîk bi kar anî. Senkronîk bêjeyeke yewnanîya kevn e. Bêjeyeke hevedudanî ye. Ji daçeka **σὺν** (hem) û **χρόνος** (dem)ê pêk anîye û manaya “**hemdemî**” dide. Ev rêbaz li ser zimanekî zindî û tê axaftin disekine û di vî zimanî de rastî û rewşên ku tên dîtin tespît dike û wan teswîr dike. Lê belê bandor û sebebên van tiştan venakole.[5] Ji ber ku li ber destê me gelemperî derbarê zazakî de bi taybet jî derbarê devoka Gimgimê de tekstên kevn û resen tunene, em nikarin bi kûrahî rêbaza dîyakronîk bi kar bînin.

Çavkanîya velekolînê ya herî sereke nivîserê van rêzikan e ku 56 salî ye û heta 8 salîya xwe bi tenê bi vî zaravayî axaivîye. Çavkanîyên din jî bi piranî ew xeberoşk in ku min ji kalan guhdar kirîne û dengên wan qeyd kirine. Ji ber ku ev qeyd dirêj in, em nikarin di pêvekê de nîşan bidin. Di van salên dawî de derbarê devoka Gimgimê de hin xeberoşk û çîrok çapbûne lê piranîya van berheman rasterast ne li gor axaftina devoka Gimgimê bûn. Loma me ji van berheman zêde sûd negirt.

3 http://varto.meb.gov.tr/ilcemiz.html (dîroka ji înternetê girtine: 20. 01. 2017)
4 Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil, Türk Dil Kurumları Yayınları, Ankara, 2009, r. 37.
5 H.b. r. 38

1. FONOLOJÎ (PHONOLOGY)

Heta niha di warê zimannasîyê de ziman gelemperî wek sê beşan hatiye dabeşkirin: Fonolojî, Morfolojî û Sentaks. Di xebatên ku li ser zazakî hatine kirin de, a ku herî kêm hatiye vekolan beşa fonolojî ye. Mirov dema ku cudahîya di navbera devokên zazakî de dinere, dibîne ku cudahîya herî mezin di alîyê fonolojî de ye.

Li gorî Peter Ladefoged û Keith Johnson, fonolojî pênaseya sîstem û qalibên dengan e ku di zimanekî de pêk tên.[6] Em dikarın bibêjin fonolojî bi awayekî tespitkirina dengên cuda ne. Li gor zimannaseke tirk Doğan Aksan jî, fonolojî rastexwe berê xwe dide hêmanên zimên û li ser fonemên di van hêmanan de û li ser peywir û rêzbûna wan hûr dibe.[7]

1.1 Nivîsguhêzî (Transcription)

Pergala nivîsguhêzîyê ya vê gotarê, pêk tê li ser binemaya alfabeya kurdî-latînî ya ku ji alîyê Celadet Bedirxan ve hatiye sazkirin û ji alîyê *Grûba Xebate ya Vateyî* ve jî tê bikaranîn. Alfabeya Celadet Bedirxanî bi piranî fonetîk e, bi gotineke din her herf fonemekê temsîl dike. Herwiha di zazakîya Gimgimê de (heke berevajîyê vê neyê gotin ji vir bi şûn de bi kurtî "**di zazakî de**") çend fonem hene ku di vê alfabeyê de wekî herf nehatine temsîlkirin lê bikarneanîna van foneman di nivîs û xwendinê de pirsgirêkeke ewqas mezin dernaxe holê. Pirsgirêka mezin tenê di bêjeyên cot-kêmtirîn '*minimal pairs*' de derdikeve holê. Paşê em ê li ser vê mijarê rawestin.

Alfebaya Celadet Bedirxanî

Alfabeya Celadet Bedirxanî ji 31 herf û cotnedengdêrek (two consanont clusters) '**xw'yê** pêk tê:[8]

Herfên Girdek

A B C Ç D E Ê F G H I Î J K L M N O P Q R S Ş T U Û V W X Y Z

Herfên Hûrdek

a b c ç d e ê f g h i î j k l m n o p q r s ş t u û v w x y z

Ji van herfan 23 nedengdêr; 8 heb jî dengdêr in.

1.2 Dengdêr (Vowels)

Dengdêr 8 heb in, ji van 3 heb kurt in, 5 heb jî dirêj in.

6 Peter Ladefoged û Keith Johnson, *A Course in Phonetics*, ç. 6, Wadsworth, Cengage Learning, Kanada, 2011, r. 33.
7 Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil, Türk Dil Kurumları Yayınları, Ankara, 2009, r. 28.
8 Emir Celadet Alî û Roger Lescot; *Kürtçe Grameri*, Doz Yayıncılık, İstanbul, r. 3.

Tablo 1. Dengên dengdêr:

	Pêşderkî	Navderkî		Paşderkî
	Rast	Rast	Gilover	Gilover
Bilind	î	i	u	û
Navîn	ê	e		
Nizm		a		o

Tablo 2. Dengdêrên kurt:

Deng	Zazakî	Kurmancî	Zazakî	Kurmancî	Zazakî	Kurmancî
e	d**e**st	dest	s**e**rd	serma	b**e**xt	bext
i	b**i**ra	bira	g**i**lbe	gûşî	m**i**x	mix
u	h**u**şk	hişk	h**u**rak	tevşo		

Tablo 3. Dengdêrên dirêj:

Deng	Zazakî	Kurmancî	Zazakî	Kurmancî	Zazakî	Kurmancî
a	p**a**k	pak	n**a**k	navik	p**a**r	par
ê	m**ê**rik	mirov	k**ê**m	kêm	s**ê**m	sîm
î	c**î**ran	cînar	n**î**çik	niçik	m**î**yane	navpişt
o	g**o**şare	gustîlk	m**o**reke	morîk	p**o**r	por
û	r**û**çik	rûcik	d**û**man	duman	m**û**ye	mû

1.2.1 Dîftong (Diphthong)

Dîftong ji du dengên dengdêr pêk tê lê wekî fonksîyonê dengê dengdêrekê tîne cih. Di zimanê latînî de ev deng “**ae**”, “**au**”, “**oe**”, “**eu**” ne. Ev deng di îngilîzî de wekî bilêvkirina lêkerên “**take**”, “**buy**”, “**fear**”, “**go**” hwd. ne. Dîftong di eslê xwe de di devoka Gimgimê de tuneye lê dibe ku di hin bêjeyên ji zimanên bîyanî deynkirî de hebin. Wekî **mînak**: S**au**sûb (navek ji bo mêran), t**au**ne ‘zefran’, q**au**te hwd. Herweha di devoka Çewlîg û Paluyê de dîftong heye wekî **mînak** “r**eu**c” ‘roj’, “b**ue**ç” ‘boçik’, “d**ui**r” ‘dûr’, “x**ue**rt” ‘xort’ hwd.

Nîşe: Dengê “**ê**” ya devoka Gimgimê di hin devokên din de dîftongayz dibe, dibe “**ey**”.

Mînak:
Kêf → keyf
Rêna → reyna ‘dîsa’ hwd.

1.2.2 Pevguherîna Dengdêran

A. Wexta ku dengê kelijandî “**y**” bikeve navbera dengê “**ê**” û dengên dengdêr, dengê “**ê**” diguhere dibe “**î**”.

Mînak:

Di kêşana neyînî ya lêkera "**bîyene**" de, yanê bi gotinek din di kopulayê de dema ku mirov morfema neyînî "**nê**" bîne pêşîya lêkerê:

"**nê**+**o**" dibe "**nîyo**" 'ne ew e' (yekhejmar nêr)

"**nê** +**a**" dibe "**nîya**" 'ne ew e' (yekhejmar mê)

"**nê** +**ê**" dibe "**nîyê**" 'ne ew in.' (pirhejmar)

B. Di kêşana neyînî ya lêkera "**ameyene**" de, di dema borî de dîsa

"**nê+amo**" dibe "**nîyamo**" 'nehat' (yekhejmar nêr)

"**nê+ama**" dibe "**nîyama**" 'nehat', (yekhejmar mê)

"**nê+amê**" dibe "**nîyamê** 'nehatin'. (pirhejmar)

Di van mînakan de xuya dibe ku dengê "**ê**" berî dengdêran dibe dengê "**î**".

C. Carinan di raweya fermanî û xwestinê de ku piştî pêşgira "**bi**" lêkerên ku bi dengê "**w**" dest pê dike, bên "**i**" diguhere dibe "**û**".

Mînak:

Bi+wane → **bû**wane 'bixwîne', **bi**+waze → **bû**waze 'bixwaze'[9]

D. Di dema borî de reha (stem) lêkerê bi dengê "**e**" yan jî dengê "**a**" biqede û morfema kesê yekemîn û mê "**e**" bê dawîya van rehan vê demê ev her du deng di bin bandora dengê kelejandî "**y**" de dibe "**ê**".

Mînak:

Am**e** + **e** → ame**y**e → am**ê** 'Ew hat.' (yekhejmer, mê)

Pîye mi am**e.** 'Bavê min hat.'

Maya mi am**ê.** 'Dîya min hat.'

Minak:

D**a** + **e** → da**y**e → d**ê** 'da'

Pîye mi beranê d**a** mi. 'Bavê min beranek da min.'

Pîye mi bizê d**ê** mi. 'Bavê min bizinek da min.'

E. Hin navdêr dema ku dibin lêker dengê wan ê dirêj kurt dibe.

Mînak:

Xeb**a**t-xeb**e**tîyene 'xebitin' teb**a**t-teb**e**tîyene 'tebitin'

1.2.3 Ketina Dengdêran

A. Wexta ku piştî pêşgira "**bi**" dengên dengdêr bên dengê "**i**" dikeve.

Mînak:

Biaqil dibe "baqil".

B. Carinan di kêşana lêkeran de dema lêker bi dengdêrê dest pê bike **"i"**ya "**bi**"yê û "**ê**"ya "**nê**"yê dikeve.

9 Terry Lynn Todd; *A Grammar of Dimili Also Known Zaza*, İremet Förlag, Stockholm, 2002, r. 39

Mînak:

B**i** + **ê** → b**ê** 'were'

N**ê** + **ê**no → n**ê**no 'naye'(yekhejmar, nêr)

N**ê** + **ê**na → n**ê**na 'naye'(yekhejmar, mê)

N**ê** + **ê**nê → n**ê**nê 'nayin' (pirhejmar)

B**i** + **e**rze → b**e**rze 'bavêje'

B**i** + once → bonce 'bikşîne'

Dema bêjeyên mê yên ku dawîya wan bi dengê "**e**" diqedin, morfemên îzafeyê yan jî gireyên pirhejmarîyê bigirin, an jî berî lêkera "**bîyene/bûn**" bên, "**e**" dikeve

Mînak:

Way**e** + **a** → way**a** mi, 'xwişka min'

Way**e** + î → way**î**, 'xwişk' (pirhejmar)

Miloçik**e**+î → miloçikî 'morî' (pirhejmar, xwerû)

A miloçik **a**. 'Ew morî ye.'

C. Bêjeyên ku dawîya wan bi dengê "**î**" diqedin, dema ku di rewşa xwerû de morfema pirhejmarîyê "**î**" digirin, yek ji wan dikeve lê ev dengê "**î**" dirêj tê xwendin.

Kardî + **î** → Kard**î** 'kêr.' (pirhejmar, xwerû)

Dema ku bêjeyên mê yên ku dawîya wan bi dengê "**a**" diqedin, morfema îzafeya yekhejmarî "**a**" bigirin, yek ji wan dikeve, dema ku morfema îzafeya pirhejmarî "**ê**" digirin dengê "**a**" dikeve.

Mînak:

Mang**a** + a → manga mi 'çêleka min'

Mang**a** + ê → mangê mi 'çêlekên min'

D. Bêjeya neyîni "**me**" ji bo fermanî, dema ku tê ser lêkerên ku bi dengdêran diqedin, "**e**"ya "**me**"yê dikeve.

Mînak:

Me + ê → mê 'meyê'

E. Di dema borî de heke reha lêkerê bi dengê **"î"** biqede, di kêşana cihnavên pirhejmar de morfema kesî **"î"** nayê pêvekirin, lê ev "**î**"ya dawî dirêj tê xwendin.

Mînak:

Ş**î** + **î** → Ş**î** 'çûn'

1.2.4 Dengdêrên Navbergir (Interfix)

A- Di bêjeyên hevedudanî de dengdêrên navbend tên bikaranîn.

Mînak**:**

Fek + gale → fek**e**gale 'devgale'

Çim + teng → çim**e**teng 'çavteng'

Çim + dejan → çimedejan ‘çaveşî’

Rast + rast → rast**e**rast

Nişe: Gihaneka **“û”** jî carinan wekî navbendekê tê bikaranîn, lê di axaftinê de wekî “**o**” tê xwendin.

Mînak**:**

Veng + vaj → veng**û**vaj ‘gotûbej’, zav + zeç → zav**û**zeç ‘zarûzeç

1.3 Nedengdêr (Consonants)

Nedengdêr di derketinê de rastî astengîyan tên û bêyî alîkarîya dengdêran dernakevin. Nedengdêr di nava xwe de dibin sê bir.

1. Li gorî cîderka dengan

2. Li gorî şêweyê derketina dengan

3. Li gorî asta derketinê

Tablo 4. Dengên nedengdêr:

				Li gorî cihê derketinê						
				Lêvî Bilabial	Lêvîdidanî Labiodental	Didanî Dental	Dûyîkamdevî Alveopalatal	Piştkamî Velar	Zimanokî/ Uvular	Gewrîyî Glottal
Li gorî şêwe û asta derkitinê	Teqok (Plosive)	Hilm. Asp.	Bêjen Vl.	p^h		t^h		k^h		
		Nehilm. Unasp.	Bijen Vd.	p		t		k		
				b		d		g	q	
	Sûyoka girtî (Affricative)		Bêjen Vl.				ç			
			Bijen Vd.				c			
	Sûyoka (Fricative)		Bêjen Vl.		f	s	ş	x		
			Bijen Vd.		v	z	j	ẍ		
	Difnî (Nasal)		Bijen Vd.	m		n				
	Rexkî (Lateral)		Bijen Vd.			l				
	Tepok (Flap)		Bijen Vd.			r				
	Nîvdengdêr (Semivowel)		Bijen Vd.	w			y			h

Nîşe: Asp.: Aspirated, Unasp,: Unaspirated, Vl.: Voiceless, Vd.: Voiced

1.3.1 Nedengdêrên Hilmandî ‘Aspirated’ û Nehilmandî ‘Unaspirated’

Di hinek zimanan de du versîyonê dengên “**p, ç, t, k**” hene: hilmandî û nehilmandî. Dengên hilmandî dema ku ji devê mirov derdikeve, dengêkî wekî “**h**” jî pê re derdikeve. Ji bo jihevcudakirina dengên hilmandî û nehilmandî rêyeke hêsan heye. Dema ku mirov van dengan bi lêv dikin, heke kaxizekê daynin ber devê xwe, di dengên hilmandî de kaxiz dilive, lê di dengên nehilmandî de nalive. Wekî me berê got dengên hilmandî û nehilmandî tenê di bêjeyên cot-kêmtirîn ‘*minimal pairs*’ de fonem ‘*contrastive distribution*’ in, lê belê di rewşên din de alofon ‘*complementary distribution*’ in. Ji ber ku di devoka Gimgimê de bêjeyên cot-kêmtirîn ên wiha zêde nînin, ji ber temsîlnekirina wan di alfabeyê de pirsgirêkên mezin dernakevin holê. Lê em dê di vê xebata xwe de li cihên hewce, ji bo dengên hilmandî herfa “^{h}” bi kar bînin.

Tablo 5. Dengên hilmandî û nehilmandî:

Hilmandî	**Nehilmandî**
P^{h}ane [‘gule/agir’ berde] P^{h}ane! ‘berde!’	Pane ‘pehn’ Kemera pane girs a ‘Kevirê pehn mezin e’
P^{h}ûç ‘pûç’ Nê p^{h}ûç ê ‘Ev pûç in’	Pûç ‘gore’ Nê pûç ê ‘Ev gore ne’
P^{h}îne ‘pîne’ Mi rê p^{h}îne lazim o ‘Ji min re pîne lazim e’	Pîne ‘pihîn’ Na pîne girane bîye ‘Ev pihîn giran bû’
T^{h}ûj ‘tûj’ Na kardî t^{h}ûj a ‘Ev kêr tûj e’	Tûj ‘tûj’ No îsot tûj o ‘Ev îsot tûj e’
T^{h}ers ‘berevajî’ Nê lajekî çaketê xo t^{h}ers kerdo pay ‘Vî lawikî çakêtê xwe berevajî li xwe kirîye’	Ters ‘tirs’ Ters kewt zerreyê min ‘Tirs ket dilê min’
K^{h}al ‘kal’ No lazûg k^{h}al o ‘Ev lazût kal e’	Kal ‘kal’ No merik kal o ‘Ev mirov kal e’
K^{h}alik ‘kalik’ No lazûg k^{h}alik o ‘Ev lazût kalik e’	Kalik ‘kalik’ Kalik! Bê ma şîme ‘Kalik! Were em herin’

1.3.2 Nedengdêrên “X” û “Ẍ”

Wekî tê zanîn dengê “**ẍ**” di alfabeya Celadet Bedirxan de wekî herfekê cih negirtiye. Lê dengên “x” û “ẍ” rengedeng nînin, du fonemên cuda ne. Her çiqas di devoka Gimgimê de bêjeyên ku tê de dengê “ẍ” hene, zêde nebin û piranîya wan ji esle xwe ji erebkî hatibin girtin, dîsa jî netemsîlkirina vê fonemê di alfabeyê de kemasîyek e. Ji bo her du foneman çend mînak:

Tablo 6. Dengenên x û ẍ:

X	ẍ
Xal ‘xal’	Ga**ẍ**an ‘gaxend, kosegelî’
Xaftila ‘xaftila’	**Ẍ**ezna ‘xezîne’
Xalike ‘xaltî’	**Ẍ**erîb ‘xerîb’
Xalî ‘xalî’	**Ẍ**ize ‘pêtag’
Xaşîye ‘xirar, xaşî’	**Ẍ**izalik ‘rijî, xijîleg’
Xavike ‘to, serşîr’	Mi**ẍ**urbe ‘hingor’
Xebat ‘xebat’	Ku**ẍ**uke ‘kuxik’
Xelate ‘xelat’	Tî**ẍ**e ‘têx’
Xeleke ‘xelek’	Ci**ẍ**iz ‘cixiz’
Xirab ‘xirab’	**Ẍ**ê**ẍ** ‘dîn’
Xo ‘xwe’	**Ẍ**izag ‘taxok, kaşkaşk’

1.3.3 Cotnedengdêr (Two-Consonant Clusters)

Em dikarin bibêjin di tu devokên zazakî yên îroyîn de cotnedengdêr tunene, lêbelê hin bêjeyên hene ku di nav xwe de cotnedengdêra **“xw”** diparêzin, wekî “**xw**ezî”, “**xw**ezîla”, “**xw**endî” hwd. Ev peyv jî di eslê xwe de ji zaravayê kurmancî hatine deynkirin. Bêjeyên ku di kurmancî de cotnedengdêra “**xw**” dihundirînin, di zazakî de pir caran “**x**”ya van, car caran jî “**w**”ya van dikeve.

Mînak:

Xwarin → werdene

Xwendin → wendene

Xwe → xo

1.3.4 Nedengdêrên Alîkar

Di zazakî de du dengdêr li pey hev nayên. Dema ku du dengdêr li pey hev bên, dengekî alîkar dikeve nav wan û vegotinê hêsantir dike. Di zazakî de sê dengên alîkar hene: **“ y,w, h”**

Mînak:

Kardî+a→ kardî**y**a mi ‘kêra min’

Di kêşana lêkera bûnê de di cihnavên sêyemîn yên yekhejmar û nêr û mê de, ku berî lêkera bûnê bêjeyeke bi herfa “**a**” qedîyayî bê, herfa “**w**” wek alîkar dikeve nav van.

Mînak:

Na çêneke hosta **w**a ‘Ev keçik hosta ye’

No lajek hosta **w**o ‘Ev kur hosta ye’

Di hin bêjeyên bîyanî de car caran “**h**” wekî dengekî alîkar peywir digire.

Mînak:

Saate → sa**h**ate, sahate şeş a.

Nîşe: Di hin mînakan de herfa “**n**” wekî herfa kelijandî xuya dibe, lê eşkera ye ku di van bêjeyan de herfa “**n**” di eslê xwe de hebûye, paşê ketiye lê dema ku piştî wê bêjeyê dengdêrek bê “**n**” nakeve, cihê xwe diparêze.

Mînak:

Na qelema mi**n** a 'Ev pênûsa min e.'

Na qelema ma**n** a 'Ev pênûsa me ye.'

Di her du mînakan de jî xuya ye ku cihnava "mi" di eslê xwe de "mi**n**"; ya "ma" jî "ma**n**" e.

1.3.5 Pevguherîna Nedengdêran

A. Lêkerên ku di dema borî de reha xwe bi "**şt**" û "**t**" diqedin an jî di radera xwe de van dengan dihundirînin, di rehên wan ên dema niha de ev deng diguherin dibin "**z/j/ç**".

Mînak**:** Vira**şt**ene 'çêkirin.' Ê vira**şt** 'Wî çêkir' → O vira**z**eno 'Ew çêdike'

E**şt**ene 'avêtin.' Ê e**şt** 'Wî avêt' → O er**z**eno 'Ew davêje'

Wa**şt**ene 'xwestin.' Ê wa**şt** 'Wî xwest' → O wa**z**eno 'Ew dixwaze'

Po**t**ene 'pehtin.' Ê po**t** 'Wî pijand' → O po**j**eno 'Ew dipije'

B. Di hin bêjeyan de "**b**" carinan wekî "**v**" tê bikaranîn.

Mînak:

Te**b**er/te**v**er

Çê**b**er/çê**v**er

Xe**b**at/xe**v**at

Hesa**b**/hesa**v**

Se**b**a/se**v**a,

Ce**b**/ce**v** hwd.

C. Di hin bêjeyan de "**v**" car carinan wekî "**f**" tê bikaranîn.

Mînak:

He**v**sar/he**f**sar

D. Bilêvkirina dengê "**r**" gelek zahmet e. Di hin zimanan de ev deng tuneye jî. Ji ber ku cîderkê wan nezîkê hevdu ne, pir caran di şûna "**r**" de dengên "**l**" û "**y**" tên bikaranîn. Mesela japon nikarin dengê "**r**" û "**l**" ji hev derxin[10].

Mînak:

Bi**r**usk/bi**l**usk

Fîrar/fî**l**ar

Çira/çila

Dorim/do**l**ime

Qe**r**ebalix/qe**l**ebalix

Şî**r**germ/şî**l**germ

Şîrmak/şîlmak

Rakerdene → **y**akerdene 'vekirin.' Çêver **y**ake! 'Derî veke!'

Rabirnayene → **y**abirnayene 'vebirandin.' Kaviran bizekan ra **y**abirne! 'Berxan ji karan veqetîne!'

---

10 Peter Ladefoged û Keith Johnson, *A Course in Phonetics*, ç. 6, Wadsworth, Cengage Learning, Kanada, 2011, r. 179.

Racêrayene →**y**acêrayene ‘vegerin.’ **Y**acêre! ‘Vegere!’

Raçarnayene →**y**açarnayene ‘vegerandin.’ Ê lajekî **y**açarnê ‘Vî kurî vegerîn!’

Radayene →**y**adayene ‘kolandin, vekirin.’ Na çale **y**ade! ‘Vê çalê bikole’

Ragozayene →**y**agozayene. Na axwe **y**agoze!‘Vê avê veguheze’

Rabîyene →**y**abîyene ‘vebûn.’ Çêver bî **y**a. ‘Derî vebû.’

Nîşe: Hem di hin devokên din ên zazakî de hem jî li hin herêmên Gimgimê ku bi piranî eşîra Lolan li wan dijîn, dengê “**r**” bi vî awayî naguhere lê bi piranî dikeve.

Mînak:

Rakerdene → **a**kerdene, ‘vekirin’

Ragêrayene → **a**gêrayene, ‘vegerîn’

1.3.6 Ketina Nedengdêran

Zimanên ku standardîzasyona wan çênebûye û derbasî nivîsê nebûne yan jî dereng derbas bûne, ketina dengan zêde ye di wan de. Peyvek latinî heye dibe, “gotin fir dibe diçe, lê nivîs dimîne”.

A. Di zazakî de dengên ku di dawîya peyvê de ne bi piranî meyla xwe li ser ketinê ne. Jixwe bi vî awayî jî gotin hîn hêsantir û herikbartir dibe. Hem di morfema pirhejmarîyê “**an**” a tewangê de hem jî di morfema pirhejmarîyê “**ên**” a îzafeyê de dengê “**n**” heke dengekî dawî be, hertim dikeve.

Mînak: Kergê**n** dewa**n** → kergê dewa ‘mirîşkên gundan’

lê belê di “kergê dewa**n**ê ma” ‘mirîşkên gundên me’ de “**n**”ya “**an**” ji ber ku ne di dawîyê de ye nakeve.

Dengê “**n**” di hin peyvên din de jî dikeve.

Mi**n** → mi

Kamcî**n**→ kamcî ‘kîjan’

B. Car caran dengê “**j**” yê dawî jî dikeve.

Mînak:

Roj→ ro, ewroj→ ewro ‘îro’

C. Car caran dengê “**k**” yê dawî jî dikeve.

Mînak:

Lak → la ‘ben, ta’

Çik→ çi, no çik o? ‘ev çi ye?’

D. Dengê “**h**” hem yê pêşîya hem jî dawîya bêjeyê pir caran dikeve.

Mînak:

Hamnan → amnan ‘havîn’

Heke → eke ‘eke.’ Eke ti bêrê ez jî êna. ‘Eke tu werî ez jî têm.’

Hebe → ebe ‘bi’, Lajê birayê mi ebe otobuse şono Dîyarbekîr. ‘Kurê birayê min bi otobusê diçe Dîyarbekîrê.

Hînî → înî 'kanî', Axwa nê ênî zaf serdin a. 'Ava vê kanîyê pir sar e.'

E. Car caran dengê "**r**" dawî jî dikeve lê wekî dengê "**n**" dema ku bi lêkera "**bîyene/bûne**" re bê bikaranîn, cihê xwe dipareze.[11]

Mînak:

De**r** → de, Lajê waya mi mektebe **de** waneno. 'Kurê xwişka min li dibistanê dixwîne.'

Lajê waya mi nika mektebe de**ro**. 'Kurê xwişka min niha li dibistanê ye.'

F. Car caran dengê "**s**" yê dawî jî dikeve.

Mînak:

Çiqas→ çiqa. Çiqa vaje, oncîya jî zê xo keno. 'Çiqas bibejî jî dîsa wekî xwe dike.'

G. Car caran dengê "**t**" yê dawî jî dikeve.

Mînak:

Va**t**→ va 'got.' Mi va "meşo". 'Min got "meçe".

H. Di axaftine de di dema niha de di kêşana lêkeran a cihnava yekemîn û pirhejmar de piştî reha dema niha morfema berdewam "**ên**" û dengê pêşî ya morfema "**îme**" "**î**" dikevin.

Mînak:

Ma şo**nî**me → Ma şome 'Em diçin.'

Ma we**nî**me → Ma weme 'Em dixwin.'

Ma şu**nî**me → Ma şume 'Em dişon.'

Ma terse**nî**me → Ma terseme 'Em ditirsin.'

Ma ê**nî**me → Ma ême 'Em tên.'

1.4 Racivîn (Contractıon)

Ji bo ku ziman hêsan biherike di axaftinê de di gelek zimanan de racivîn çêdibe. Di axaftina zimanê îngilîzî de racivîn pir zêde ye, wekî mînak "**the book will**" →"**the book'll**". Di zazakî de jî hin bêjeyan de racivîn heye.

Mînak:

Ma hînî nîyo → **maynîyo** 'Ma ne usa ye.' Ez nika birayê înan o, maynîyo? 'Ez niha birayê wan im, ma ne usa ye?'

Aye ra dime → **ara** dime 'jê pê ve', **Ara dime** ez nêşîyo. 'Jê pê ve ez neçûm.'

Naye ra dime → **nara** dime 'jê pê ve', Nara dime ez nêşono. 'Jê pê ve ez naçim.'

Na het ra → **natra** 'ji vî alîyê', **Natra** mi qayt kerd ke ti çîn a. '**Ji vî alîyî** min nerî ku tu tuneyî.

11 Bn. C. M. Jacobson, Rastnustena Zonê Ma, Zazaca Yazım Kılavuzu, wer: Mehmet Doğan, Veti - xane Tiji, 2001 İstanbul, r. 71

Taw o ke → taw**o** ke 'dema ku.' Tawo ke ti ama, mi bostan axwe dênê 'Dema ku tu hati, min av dida bostanê'

Sira o ke → sir**o** ke, 'dema ku', Siro ke ma şîme ware, ti çinî bîya. 'Dema ku em çûn zozên tu tunebûyî.'

Waxt o ke → wakt**o** ke, 'wexta ku', Waxto ke ma domanî bîme, ma çiqas kêfweş bîbîme. 'Dema ku em zarok bûn, em çiqas kêfxweş bûbûn.'

Ci ra → cira, 'jê', Cira vaje wa mêro. 'Jê re bibêje bila neyê.'

1.5 Cihguherîn (Metathesıs)

Di hinek bêjeyên zazakî de nedengdêr cihê xwe vediguhêzîn hev.

Mînak**:**

E**ms**er→ e**sm**er, 'îsal'

De**rw**eş→ de**wr**eş

E**mşo**→ e**şm**o, 'vê êvarê'

Ke**rw**a→ke**wr**a, 'kirîv'

1.6 Guvaş (Stress)

Guvaş di axaftinê de çê dibe û gelek jî girîng e. Guvaş hem li ser kiteyê hem jî li ser bêjeyê, carinan jî li ser hevokê çê dibe. Wekî bi giştî di kurdî de, di zazakî de jî pir caran manaya hevokê ji binî diguhere. Çimkî di kurdî de hevokeke normal tenê bi guvaşê dikare bibe hevokeke pirsyarî.

Mînak:

Ti şîya ware. 'Tu çuyî zozên.' (rast)

Ti şîya **ware**? 'Tu çuyî **zozên**?' (pirs)

Guvaş bi piranî di bêjeyê de, di kîteya dawîn de ye.

Mînak:

Keme**re**, 'kevir'

Darî**ye**, 'dara, das'

Hu**rak**, 'tevşo'

Pî**ya,** 'pevre'

As**par,** 'siwar'

1.6. 1 Guvaş di Rewşa Bangkirinê de

Li gorî guvaşê rewşa navdêran diguhere.

Mînak:

He**sen** şî ware. 'Hesen çû zozên.' Li vir guvaş li ser kiteya dawî ye, nav jî nêr e û di rewşa xwerû de ye.

Hesen, hela bê îta. 'Hesen, hela were vir.' Li vir guvaş li ser kiteya pêşî ye, nav jî nêr e û di rewşa bangkirinê de ye.

Fat**ma** non pojena. 'Fatma nan dipêje.' Li vir guvaş li ser kiteya dawî ye, nav jî mê ye û di rewşa xwerû de ye.

Fatma, ti çend serî ya? 'Fatma, tu çend salî yî?" Li vir guvaş li ser kiteya pêşî ye, nav jî mê ye û di rewşa bangkirinê de ye.

1.6.2 Guvaşa li ser Hevokê

Guvaşa li ser hevokê li gorî pêveberê tê dîyarkirin. Di hevokê de bêjeya berî pêveberê, tê guvaştin.

Mînak:

Mi vizerî çê de **saye** werde. 'Min do li malê **sêv** xwar.' '"**Saye**" hatîye guvaştin'

Mi vizerî saye **çê** de werde. '"**Çê**" hatîye guvaştin'

Mi saye çê de **vizerî** werde. '"**Vizerî**" hatiye guvaştin'

Çê de vizerî saye **mi** werde. '"**Mi**" hatiye guvaştin'

Nîşe: Di lêkerên datîf de pêveber tê nava hevokê, lê dîsa bêjeya berî pêveberê guvaşê digire ser xwe.

Mînak:

Ez **vizerî** şîyo mektebe. 'Ez do çûm dibistanê.'

Vizerî **ez** şîyo mektebe.

1.7 Kîtekirin (Syllabıfıcatıon)

Kîte ew deng in ku bi carekê ji devê mirov derdikevin. Dengdêrek bi serê xwe dikare bibe kîte, lê nedengdêr bi serê xwe nikare bibe kîte. Bi gotinek din ji bo çêkirina peyvekê divê hertim herfeke dengdêr hebe. Di zazakî de şeş cure kîte hene:

1. Kîteyên ku ji dengdêrekê pêk tên: **o**, **a**, **ê**, **î**-ta, **e**-ke, **a**-ma
2. Kîteyên ku ji dengdêrek û nedengdêrekê pêk tên: **em**-ser, **am**-na-nî, **en**-dî, **an**-ka.
3. Kîteyên ku ji dengdêrek û du nedengdêran pêk tên: **eşt**, **ard**,
4. Kîteyên ku ji nedengdêrek û dengdêrekê pêk tên: **ma**, şi-**ma**, am-**na-nî,** rey-**na**
5. Kîteyên ku ji nedengdêrek û dengdêrek û nedengdêrekê pêk tên: **weş**, em-**ser**, **rey**-na, **meş**-te
6. Kîteyên ku ji nedengdêrek û dengdêrek û du nedengdêran pêk tên: **şerm**, **germ**, **dest**, **kewt** 'ket', **merd** 'mir', **werd** 'xwar', **zîrç**, **velg** 'belg.'

ENCAM

Wekî tê zanîn di her zimên de guhertin çêdibe. Di guhertina dengan de gelek faktor hene. Hin faktor jixwe ji nav zimên; hin jî ji derveyî zimên tên. Armanca vê gotarê li ser faktorên guhertina dengan ne bû; tenê me xwest ku bi giştî li ser fonolojîya zazakîya devoka Gimgimê rawestin.

Em dikarin bibêjin di navbera devoka Gimgimê û devokên din ên zazakî de ji alîyê guhertina dengan de cudahîyên herî mezin ev in:

1. Di devoka Gimgimê de dengê “**a**” pir caran diguhere dibe “**o**”.

2. Di guhertina dengên “**c**”, “**j**” û “**z**” de piranî meyl li ser dengê “**j**” ye.

3. Di devoka Gimgimê de dengê “**ê**” pir caran di hin devokên din de dîftongayz dibe, dibe “**ey**”.

4. Di devoka Gimgimê de dengê:

a) “**k**” dibe “**ç**”.

b) “**we**” dibe “**o**”

c) “**ûn**” dibe “**an**”

d) “**ûm** dibe “**am**”

ÇAVKANÎ

Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009

Aygen, Gulsat*, Kurmancki/Zazaki Kurdish Grammar*. Languages of the World Materials 479, Munchen: Lincom Europa, 2010

Bedir-Xan, Emir Celadet Alî û Roger Lescot*; Kürtçe Grameri, Doz Yayıncılık, İstanbul.*

Çağlayan, Ercan, *Aşiretler Raporu'na göre Zaza Aşiretleri*, dnd. Zazalar, Kültür ve Kimlik, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ç. 1 Îstanbul, Mart 2016.

Çeko; *Razarê Dımılkî/Türkçe Açıklamalı Zazaca Gramer*, Berlin, 1996

Çem, Munzur; *Türkçe Açıklamalı Kırmancca (Zazaca) Gramer*, Deng Yayınları, İstanbul, 2003

Gündüz, Deniz; *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Kırmancca/Zazaca Dil Dersleri*, Vate Yayınevi, İstanbul, 2009

http://varto.meb.gov.tr/ilcemiz.html (dîroka ji înternetê girtine: 20. 01. 2017)

Jacobson, C. M.: *Rastnustena Zonê Ma*, Vêjiyaişê Tiji, 2001

Malmîsanij, M. [Mehmet Tayfun];*Kürtçede Ses Değişimi*, Vate Yayınevi, îstanbul, 2013

Pamukçu, Fahri; *Gıramerê Zazaki (Zuwanrêznayi),* Vejiayişê Tiji, İstanbul, 2001

Peter, Ladefoged û Keith Johnson, *A Course in Phonetics*, ç. 6, Wadsworth, Cengage Learning, Kanada, 2011

Tan, Sami, *Rêzimana Kurmanckî, çapa berfirehkirî*, Enstituya Kurdî, ç. 2, 2011

Thackston, W. M., *Kurmanji Kurdish, A Reference Grammar with Selected Readings*,

Todd, Terry Lynn; *A Grammar of Dimili Also Known Zaza,* İremet Förlag, Stockholm, 2002

Turgut, Harun; *Türkçe Açıklamalı Zazaca Dilbilgisi*, Bremen, 1997